

**Скарбниця
української культури
Випуск 2**

Чернігів
Сіверянська думка
2002

Управління культури Чернігівської облдержадміністрації
Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

Скарбниця української культури

**Збірник наукових праць
Випуск 2**

Чернігів
Сіверянська думка
2002

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.2/ Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б.Коваленко (голова) та ін. – Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. – 140 с.

Другий випуск збірника присвячений 100-річчю відкриття Музею українських старожитностей В.В.Тарновського. У ньому вміщені матеріали, які характеризують колекції, розповідають про історію музею і родину Тарновських, а також краєзнавчі розвідки.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться українською історією і культурою.

Редакційна колегія:

О.Б.Коваленко (голова),
С.Л.Лаєвський, А.П.Линюк (відповідальний редактор),
С.М.Лихачова, С.О.Половнікова.

Комп'ютерний набір

І.П.Цикунова, О.П.Лемешко

Оригінал-макет

Чернігівський ЦНТЕІ

Нащадки Тарновських

Засновник музею українських старожитностей Василь Васильович Тарновський та його дружина Софія Василівна, уроджена Тарновська, – представники одного роду Тарновських. Вони між собою не дуже далекі родичі – троюрідні брат і сестра.¹ Їхні діти – прямі нащадки родини. Дітей було троє:

- син Василь народився 9 березня 1872 року, охрещений того ж року й місяця, 23 дня,
- дочка Софія народилась 6 серпня 1877 року, охрещена того ж року й місяця, 17 дня,
- син Петро народився 15 липня 1880 року, охрещений того ж року місяця вересня, 17 дня.²

Петро покінчив життя самогубством 1898 року, будучи нежонатим.³ Софія вийшла заміж за Григорія Миколайовича Глінку, лейтенанта флоту у відставці. Їхня єдина дитина – син Микола – померла через кілька днів після народження.⁴ Таким чином, лише старший син Василь та його діти продовжили родинну династію.

Про те, як склалася їхня доля відомо небагато. Основним джерелом є спогади Тетяни Василівни Тарновської, онуки засновника музею. Нині її мемуари зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім.В.В.Тарновського. Передала зошит зі спогадами своєї бабусі до музею Любов Анатолівна Прозорова в 1995 році.

1. Зі спогадів Т.В.Тарновської.

Тетяна Василівна почала писати мемуари вже в похилому віці в 1985 році. Останні записи датуються 1991 роком.

Т.В.Тарновська
1948 р.

Кілька сторінок своїх спогадів вона присвятила батькові, котрого дуже любила.⁵ Лише мимохідь згадує вона про свою матір Марію Миколаївну, уроджену графиню О'Рурк (народилася М.М.О'Рурк в 1880р. в родовому маєтку батька в с. Отраді Пирятинського повіту Полтавської губернії). Майже зовсім не пише про свого брата, який народився в 1897 році.⁶ Він був первістком у сім'ї. Ось що можна знайти в мемуарах Тетяни Василівни стосовно її брата: "Брат Вася был старше меня всего на 2 года и вместо Татя говорил почему-то Тяпа. Так звали меня в детстве, а я не говорила Васючок, а Тёка. От раннего детства мало что осталось." (Т.В.Тарновская. Мемуары. – Арк. 2 зв. (далі вказ. тільки аркуш). І ще в одному місці: "Очевидно это было в "Отраде" – имении О'Рурков. Помню окно в сад, трельяж, в кресле сидит моя мать. Мы с братом снуем кругом." (Арк. 3) На жаль, жодних свідчень про його подальшу долю знайти не вдалось.

Мемуари Тетяни Василівни містять цікаві дані про її народження.

"Мое рождение было для отца чем-то очень желанным и значительным: он хотел дочь, и дочь родилась. Моя мать не хотела еще ребенка и всячески старалась, чтобы я не родилась." (Арк. 2)

Напередодні народження Тетяни її батьки дивилися виставу в Київському театрі Соловцова. “Как ни уговаривал маму папа не ехать, она затулась в корсет... и они поехали в театр. Но после второго действия матери стало плохо, и срочно они отправились в карете домой.” (Арк. 2зв.)

Тетяна народилася 23 грудня 1899 року.⁷ А за день до її народження сталася пам'ятна подія в творчому житті батька. Василь Васильович з тріумфом виконав партію Євгенія Онєгіна в однойменній опері. Шанувальники таланту Тарновського подарували співаку вінок з чистого срібла. Як згадує Тетяна Василівна, цей срібний вінок прикрашав кабінет батька у маєтку Гардишівка. Саме на честь такого успіху Василь Васильович її назвав доньку іменем головної героїні опери – Тетяною.

Батьки не довго прожили разом. Сім'я розпалася, коли Тетяна була зовсім маленькою трирічною дитиною. Свою матір після розлучення батьків вона більше не бачила.

Якщо матір Тетяна майже не пам'ятала, то дід по материнській лінії пам'ятала дуже добре. Граф Микола Морисович О'Рурк, дійсний статський радник, маршалок Пириятинського повітового дворянства, був її хрещеним батьком. Він – представник вельми давнього та славетного графського роду, що походить від ірландського короля Рурка, який жив у X ст. Нашадки короля переселилися в Росію у другій половині XVIIIст.

“Мой дед со стороны матери весьма богатый граф. По рассказам он был деспотичен, все его в доме боялись...”

Ростом чуть выше среднего, умеренно сложенный ... держался прямо, ходил больше пешком, редко на извозчиках, поднимался легко на верхние этажи ... Я его любила и он любил двух человек: меня и маму. 2 раза в год он ездил в Италию, где она поневоле жила, и привозил ей немалые деньги на жизнь .... Он был заслуженный моряк царского российского флота, имел редкие ордена ... и я даже не знаю говорил ли он по-английски.

... Он был женат на моей бабушке Екатерине, чистокровной русской из Смоленской губернии.⁸ Ей наверное было нелегко с дедом из-за его характера. Детей было пятеро: Николай, Александр, Мария, Ольга и Зоя, самая младшая из них. Я любила только Александра и Зою. По настоянию деда, по его желанию Зоя вышла замуж за князя Голицына, которого не любила. ... Однако это не помешало ей иметь 3^х сыновей. Дед был недоволен, что этих сыновей назвали как он выразился “кучерскими” именами: Борис, Никита и Федор.

...Вскоре Зоя уехала в Англию и больше я её по сей день не видела. Сейчас она в доме старчества под Лондоном ... носит фамилию второго мужа, англичанина; с Гольциным она разошлась. Сыновья уехали в Канаду. Зое сейчас 96 лет.” (Арк. 19зв. - 20)

“Дед постановил, что каждое воскресенье я должна с моей гувернанткой приходить к нему завтракать, ... я сидела за столом всегда на том же месте напротив него.

Встречал он всегда меня ласково, поцелует, и я его тоже ... На завтрак чаще была курица под белым соусом ... с рисом. После завтрака мы проходили в большую комнату, где за ширмами была кровать деда. Слева – диван, перед окном – редкая, изумительная коллекция всяких предметов из слоновой кости. На стенах больше всего кисти Айвазовского, были творения и в оригинале. Дед обожал Айвазовского, будучи еще и моряком.” (Арк. 19)

“У деда неожиданно случился удар”, і через два дні він помер. “Умирая, он вспоминал, как мне сказала экономка только двух людей: меня и мою мать, которую он очень любил и страдал от её несчастья, возил её в такую даль, будучи уже стариком, деньги и не упрекал ни в чем.” (Арк. 21-22зв.)

Тетяні було років 10, коли помер дід, вона була на його похороні і написала вірш, присвячений пам'яті О'Рурка "У могилы."

Здесь в этом кладбище тихом, печальном
Близкий мне сердцу почил.
Как безмятежен покой погребальный!
Мне хорошо у могил.
Отдыхом веет под тенью укромной
О, как светла эта даль!
Я прислонилась к решетке холодной
Не превозмочь мне печаль ....
Слышишь и видишь ты, в небе далекий —
Я к тебе в гости пришла
Много подарков с поклоном глубоким,
С лаской тебе принесла
Много подарков — цветов и приветов,
Много сказала любя
С грустью тяжелой, с слезами ответов
Жду, не дождусь от тебя
Не отвечай мне. Почил безмятежно,
Мне хорошо так с тобой!
Спи, я счастлива. Задумчиво, нежно
Я стерегу твой покой! (Арк. 20зв.)

Після того, як батьки розлучилися, Тетяна жила і виховувалась у родичів батька. Василь Васильович приїздив до доньки і спілкувався з нею по кілька разів на рік. Однак постійно з Тетяною не жив, за винятком двох років, проведених з донькою в Гардишівці. Ось, як про це згадує Тетяна Василівна: "Мне было тогда не больше 5 лет ... позднее узнала о трагическом происшествии. Могло быть хуже. Папа был виноват, но его оправдали, и суда не было. Он удалился из Киева в Гардышевку на пару лет. Хорошее было время, когда я жила с папой" (Арк. 10 зв.) (про який випадок йде мова, поки що з'ясувати не вдалося).

Тетяна Тарновська у дитинстві поч. ХХ ст.

Спочатку ж Тетяну виховувала Олександра Василівна Корбут, рідна сестра бабусі Софії Василівни Тарновської. "Я привыкла быть без матери и только с другими окружающими меня людьми. Любящий папа и добрая "букалька" [бабуся Саша] отдавали все тепло, которое могли отдать мне." (Арк. 4 зв.) "Когда была еще жива бабушка Саша, она, я и папа мы жили в высотном здании недалеко от Крещатика в доме Гелда, так его называли." (Арк. 4) Бабуся Саша "была очень добрая. Жизнь её сложилась не совсем хорошо. Она очень любила своего мужа генерала Корбута, но почти всегда была с ним в разлуке. Детей не было. Когда я осталась без матери, она полностью взялась за заботы обо мне, и, жаль, умерла, когда я была еще мала." (Арк. 5 зв.)

Після смерті бабусі Саші Тетяну відправили до родича Якова Васильовича Тарновського, рідного брата її прадіда Василя Васильовича Тарновського. В Києві на вулиці Золоторітській у нього був "особняк 2" етажний, большой, со многими комнатами.

Небольшой старичок в халате с румянчиком на щеках. Он был во второй раз женат на немке по происхождению, и, хотя, он женился в старости, чуть ли не

в 70 лет, она родила 3 детей.⁹ От первого брака была дочь Ольга Яковлевна, она часто приходила к своему отцу.” (Арк. Ззв.) (До речі, Ольга Яківна вийшла заміж за Григорія Миколайовича Глібова, який за її посаг побудував у своїй садибі в передмісті Чернігова – Бобровиці замок – будинок у готичному стилі, що зберігся до наших часів.¹⁰ Тепер в ньому розміщується Український інститут сільськогосподарської мікробіології.)

“Жена, Берта Густавовна, ясно її помню, была со строгой прической, держалась прямо, вела очень хорошо, но скучно распорядок в доме. Дети не бегали, не кричали, чинно ходили, чинно сидели, особенно за столом, говорить во время еды не разрешалось ... настоящий немецкий порядок ... Я помню, что все меня удивляло в этом доме и казалось надоедливым. ... Вскоре ... меня забрали, и я больше не вспоминала об этих днях, проведенных в таком порядке. Через несколько лет спустя я узнала, что Яков Васильевич умер, а еще через пару лет умерла его жена Берта. Она завещала похоронить её рядом с мужем. Когда откопали гроб Я.В. (который был стеклянный), старик выглядел так, как будто его не хоронили, он был, как в жизни; выдавшие заверяли, что на его лице был румянец, свойственный его лицу.” (Арк. Ззв.- 4).

Коли Тетяна підросла і вже ходила до гімназії, всі турботи про неї взяла на себе родина тітки – Софії Васиївни Глінки. В цій родині Тетяна жила до 1919р. “Тетя і дядя Григорій Николаевич Глинка були люди, стремящиеся к работе, какой-то деятельности, я их за это уважала.

Дядя мало мной интересовался, еще меньше любил и воспитывал и не делал никаких замечаний.” (Арк. 11) Працював він в Червоному Хресті, вдома майже не бував. “Он уехал, вернее бежал из Киева, когда были беспорядки в 19 году с “Красным Крестом” и вскоре умер” [у 1921р. в еміграції] (Арк. 11зв.)

Тітка також займалася благодійництвом. Майже кожного дня виїжджала у благодійницьких справах Під час I-ї світової війни завідувала військовим лазаретом у Києві. І Тетяну їй вдалося втягнути у свої справи. Дівчина відвідувала дитячі притулки, військовий лазарет, допомагала пораненим. Софія Васиївна дбала про всебічний розвиток племінниці. Тетяна вивчала німецьку і французьку мови, брала уроки музики, займалася танцями, гімнастикою. Але теплих близьких стосунків між ними не відчувалося. Вони були різні.

Докорінно змінилося життя родини після подій 1917-1919 років.

“Начались в Киеве беспорядки. Стало известно, что есть список так называемых буржуев, в нем была и фамилия Глинки. Тетя была в панике и бежала в пригород, в Лукьяновку. Она поселилась у приятельницы, дочери Истомина, а меня отправили в другое место с гувернанткой мадемуазель Jackard. Тетя в 19-м году заболела воспалением легких и умерла ... Отец был еще тогда с нами, тетя умерла при нем. Он обнял меня и сказал: “Ну вот, мы остались с тобой вдвоем.” (Арк. 13зв.). Поховали її на Аскольдовій могилі, біля Тарновських і М.М.О’Рурка. “Помнитея великолепной работы мрамор, вывезенный из Италии, над гробами плитами полукругом высокий памятник со словами: “Да приидет Царство твое, да будет воля твоя” – золочеными буквами. А на земле плиты всех Тарновских – дела, бабушки, 2^а - её детей, оба Петра, один умер младенцем, а другой был уже студентом, покончивший самоубийством из-за любви к мосей матери, ... могила прабабки, все мраморные плиты, написаны фамилии и имена золочеными буквами, а по бокам – цветы ... никого из лежащих в этом полусклепе я не видела и не знала. Последний умер мой знаменитый дед В.В.Тарновский, и вскоре родилась и я.” (Арк. 14)

Мемуари Тетяни Васиївни пронизані великою повагою та любов’ю до батька. Їй завжди було добре з ним, вона завжди відчувала батьківську турботу.

Від матері Василь Васильович успадкував поважне ставлення до людей, красу і співацький талант. “Голос у отца был красивый, я редко после слышала

такой.” (Арк. 63в.) Він був учнем видатного співака і вокального педагога Камілло Франсуа Еверарді. В 90' рр. ХІХст. Еверарді викладав у музичному училищі м.Києва. Вірогідно, саме там и вчився у нього Василь Тарновський. В Гардишівці в кабінеті Василя Васильовича висів портрет Еверарді з дарчим написом: “Дорогому моему ученику В.В.Тарновскому настоящему бел-канто!” (Арк. 63в.) Василь Васильович став професійним оперним співаком, виступав на сцені багатьох відомих театрів під псевдонімом Снежков. Його партнерами були Ф.І.Шаляпін, А.В.Собінов, А.В.Нежданова. Тетяна Василівна згадує про велике фото Ф.Шаляпіна з написом: “Милой Танечке Тарновской с пожеланием счастья, солнца и цветов” (Арк. 83в.), яке, на жаль, не збереглося. Довгий час Тетяна зберігала і дві рози: одна – подарунок Шаляпіна, інша – Собінова. “...Обе видно потерялись в смутные годы” (Арк. 563в.)

Згадує вона і про фото, що висіло на стіні вітальні у квартирі Собінова. На ньому – А.Собінов, А.Нежданова, В.Тарновський, всі – молоді та веселі.

Тетяна Василівна в своїх спогадах неодноразово згадує батьківські риси характеру. “Отец был чрезвычайно прост и доброжелателен, особенно со всеми простыми людьми и был любим ими. Если моя тётя считала для себя унижительным говорить фамильярно с прислутой, то папа был другого мнения.” (Арк. 14 зв.)

“Отцу принадлежало небольшое имение в Волынской губ. в селе Гардышевка (тепер – Бердичівський район Житомирської обл.). Дом в польском стиле одноэтажный красивый с 2-мя выходами на терраски с вьющимся виноградом. Комнат было 10, включая большой холл с книжными шкапами. Передняя была большая, там стоял огромного роста рыцарь, я в детстве, проходя мимо него, немного боялась. Из передней направо была столовая с большим массивным буфетом, большим обеденным столом посредине и диванчиком справа. Из столовой шла буфетная. В столовой стояла клетка с попугаем. Из столовой же шла детская, где я спала и играла и кровать гувернантки. Дальше справа – комната бабушки. После большого холла шла гостиная, а за ней зал, где стоял рояль. Помню отчётливо висящую над роялем картину “Русалки”, освещённую лунным таинственным светом и всякие портреты у правой стены.

До зала шёл выход в небольшую переднюю с выходом во двор и уборной, за ней 2 комнаты, из которых одна была папина спальня и кабинет папы, очень уютная комната с ковром на стене и широким диваном ...

Вот можно было войти в переднюю, свернуть направо и очутиться перед домом. Папа хотел видно, чтобы было, как в Качановке, с большим заезжим кругом перед домом, но подражание было мизерное. Однако было неплохо ...

У дома росли большие сосны, за домом 2 гиганта ... Сад был очень большой. Липовая аллея была длинной и тенистой. Много плодовых деревьев, много ягод ... Была и 2^я сортовая малина величиной в наперсток. Особенно хороша была белая. Помню этот угол сравнительно недалеко от липовой аллеи. Я любила там бывать и лакомиться чудесной ароматной малиной ... Плодовая часть сада была настолько большая, фруктов было так много, что папа сдавал сад в аренду ...

В.В.Тарновський в ролі
Бориса Годунова
1916 р.

[Имелась] Большая площадка, где можно было играть в теннис и крокет. Папа отделил слева в саду небольшой кусок земли, дал мне лопату, грабли и сапку и сказал, что я могу обработать этот мой участок и посадить овощи и цветы и дал мне коробочку семян. Привычка работать с землей очень мне в дальнейшем пригодилась.” (Арк. 8 зв., 9, 10).

Лише через 50 з лишнім рокив Тетяна Василівна здійснила свою давню мрію і знов відвідала Гардишівку. В її мемуарах можна знайти запис щодо цього. “В Гардышевке поразило полное опустошение того что было ... Вместо чудесного плодового сада я увидела одно деревце ... А дом? Где тот дом? Оказывается его разобрали и построили школу ... Все показалось чужим, другим, ничего не осталось от прежнего ... Но там в этой Гардышевке я услышала о моем отце. Одна очень хвалила его, т.к. ей много рассказали старики. Это было приятно и каким-то памятником моему отцу. Его отношение к людям навсегда будет жить в памяти...” (Арк. 52 зв.)

“... Папа много делал для крестьян Гардышевки, построил школу почти на свои средства ... Ни одна свадьба, ни одни крестины не проходили без участия папы. И Бердичева привозились мешки с гостинцами и всякой едой. И папа простому приходил на свадьбу и выпивал чарку за молодых. Характерно и показательно, что после Революции многих помещиков убивали и поджигали имения, а дом моего отца в Гардышевке не тронули. Когда папу арестовали в [Киеві], освободили его служащие гостиницы “Континенталь” – лакеи и повара, написав о нем, что он хороший и добрый ... После этого папу арестовывали еще пару раз. Хозяина квартиры, где мы жили забрали и расстреляли. Папа решил уехать. Предложил мне, я отказалась ... Папа уехал на Принцевы острова, потом в Турцию и окончательно в Берлин. На Принцевых островах он встретил женщину с 3 детьми, русскую, тоже эмигрантку и сошелся с ней. Её забота была ему очень нужна, особенно позднее. Она прислала мне письмо перед смертью папы. Она писала сама, т.к. папа ослеп. Он ударился позвонком о раму окна, когда садился. Врач приписал ему лекарство, от которого он ослеп. В письме было, что папа все говорил обо мне и вспоминал до последней минуты.” (Арк. 14зв., 15, 16).

Після смерті тітки та від'їзду батька Тетяна жила зі своєю гувернанткою мадемуазель Jackard. “Уехала она с “Красным Крестом” к себе в Швейцарию после моего замужества”, - записала у своїх спогадах Тетяна Василівна. (Арк. 16зв.)

Свого майбутнього чоловіка Тетяна зустріла в Київській кіностудії Олексія Максимовича Смирнова, де вони обидва навчалися на початку 1920^х років. Це був Олексій Каплер (1904-1979), згодом відомий діяч радянської кінематографії. Творчу діяльність він почав як актор в 1920 р. в Київському молодіжному театрі “Арлекін” (в організації якого брав участь спільно з С.Юткевичем і Г.Козінцевим). В 1929р. працював асистентом О.Довженка на зйомках фільму “Арсенал”. Пізніше захопився кінодраматургією. Олексій Якович – автор сценаріїв кінофільмів “Ленін у Жовтні” (1937р.), “Ленін в 1918” (1939р.), “Вона захищає Батьківщину” (1943р.).¹¹ В 1943р. був заарештований за зв'язок з дочкою Сталіна – Світланою Алілуєвою і засланий до Воркути. Повертаючись із заслання, він на кілька днів затримався в Москві, що було заборонено. Це стало причиною його другого арешту. “В поезде в Наро-Фоминске его арестовали и без суда дали снова 5 лет и в той же Воркуте. Во второй раз он уже был более строго содержан, многие права были урезаны.” (Арк. 64) Звільнили О.Я.Каплера лише після смерті Сталіна. Наприкінці свого життя Олексій Якович працював на Центральному телебаченні. Впродовж кількох років був ведучим популярної програми “Кінопанорама”.

Тетяна та Олексій обвінчалися в Києві в 1921р. Весільною матір'ю була родичка її батька Надія Михайлівна Тарновська, уроджена Білуха-Кохановська, дружина Володимира Васильовича Тарновського, рідного брата Тетяниного діда. Рідних з боку нареченого на вінчанні не було. Батько Олексія “был против этого

брака, считал Люсю [так звали Олексія рідні та знайомі] слишком молодим и не подготовленным к браку.” (Арк. 28) Ось що пише Тетяна Василівна про свого свекра Якова Анатолійовича Каплера: “Весьма практичный умный человек. Он был хорошо известен в Киеве среди еврейского общества. Был избран бессменно третейским судьей.” (Арк. 27зв.) І далі продовжує, - “я вошла в эту семью и полюбила их всех, т.к. это были родные Люси, которого я очень любила”. (Арк. 32зв.) На жаль, шлюб виявився невдалим і невдовзі після народження сина Тетяна та Олексій розлучилися. Анатолій народився в 1927р. в Одесі, де у той час на кіностудії працювали батьки.

Т.В.Тарновська під час зйомок фільму
20-ті рр. ХХ ст.

Спів довелося залишити.

“Дав развод Люсе, я в скором времени очутилась в неважном положении – с маленьким ребенком, без помощи и без денег.” (Арк. 64) Знайти роботу виявилось справою марною. “Жизнь казалась безнадежной, безвыходное положение угнетало.” (Арк. 64зв.) Але через деякий час Тетяні пощастило влаштуватися на роботу до бібліотеки інтерклубу при Морському пароплаванні. Допомогло знання іноземних мов.

Пізніше почалися переїзди – Ленінград – Архангельськ – Москва – Тарасівка. Роки, прожиті в Тарасівці, Тетяна Василівна вважає чи не найкращими у своєму житті. Робота вчителькою німецької мови приносила задоволення. Учні любили та поважали її. Вона організувала в школі драматичний гурток і ставила п'єси. Сценічна робота завжди була їй до душі.

Подальше життя Тетяни було нелегким.

“Удивительно, как я сразу приняла всё то, что казалось никогда не могла бы принять для себя. От жизни у тети, роскошной мебели и ковров и проч., проч., от лакеев, которые подавали и горничных, всё исполняющих, от всего уклада жизни в больших квартирах ... от роскоши, до убого жилища ... жизнь начала меня заставлять всё делать, всё уметь делать и без помощи ...” (Арк. 47 зв., 48)

В юнацькі роки Тетяна дуже добре співала, мала чудове мецо – сопрано. Викладачі радили вчитися далі, говорили, що в неї великі здібності. “Отец всегда мечтал, что мы споем с ним дуэт из Кармен, но судьба решила иначе.” (Арк. 49 зв.) Після народження сина сталися зміни в голосі.

У повоснні роки Тетяна Василівна жила в Молдавії, Одесі, останні роки – у Москві. Померла Тетяна Василівна Тарновська 22 січня 1994 р. Похована на Ваганьковському кладовищі. На надгробній гранітній брилі зроблено напис: “Графиня Тарновская Татьяна Васильевна. 1899-1994”

А.О.Каплер
1952 р.

До 1991р. в Москві жив і син Тетяни Василівни – Анатолій Олексійович Каплер, випускник Московського енергетичного інституту. Він двічі одружений. Від першого шлюбу з Вірою Федорівною Прозоровою у них народилися дві доньки – Тетяна і Любов. На жаль Тетяна, перша онука Тетяни Василівни, названа так на її честь, померла в дитинстві. “Больно вспоминать первую мою внучку Танечку, которая лежит в Одессе на кладбище близком к моему дому.” (Арк. 63)

Друга онука – Любов Прозорова (1955 р.н.) після закінчення Московського інституту іноземних мов довгий час працювала там же викладачем. Захистила кандидатську дисертацію. Нині живе і працює у США, у Вашингтоні. Вона – перекладач-референт Міжнародного

Валютного Фонду. Її донька – Марина Ігорівна Сулова (1979 р.н.) закінчила Фінансову академію при Президенті Російської Федерації, працює економістом в Центральному банку Росії і виховує доньку Ксюшу (Ксенія Антонівна Казінцева, 1998 р.н.).

Від другого шлюбу Анатолія Олексійовича з Галиною Миколаївною Трубецькою також народилося двоє дітей – донька Ольга та син Василь (1968 р.н.). Єдиний внук Т.В.Тарновської – Василь трагічно загинув у грудні 1993 р. Похований в Москві на Ваганьковському кладовищі. Ольга Брвіба, як і її батько, нині живе у Німеччині. Має доньку Кристину і сина Андрія, котрий народився вже після смерті Тетяни Василівни. Вона мріяла про правнука. “Когда я пишу эти мемуары [1989р.] у меня 2 правнучки: Марина и Кристина. Надеюсь дожить до правнука. Говорила об этом с внуком Васей, последней надеждой.” (Арк. 63) Але надії не справдились.

У своїх спогадах Тетяна Василівна згадує і про Михайла Володимировича Тарновського, уродження Качанівки, - двоюрідного брата свого батька та його дітей – Олену, Надію, Володю. “Последний исчез трагическим путем. Утром, как всегда, пошел в гимназию и не пришёл домой. Несмотря на розыски, его больше не увидели. Жена дяди была швейцарка [Берта Матвійвна Цурбухен], умерла от чахотки [в 1899 р.]” (Арк. 27, 27зв.) Після смерті дружини Михайло Володимирович взяв виховательку для своїх дітей, також швейцарку за походженням. Пізніше вона забрала Олену [1896 р.н.], яку більше любила, до Швейцарії, а Надя [1895р.н.] залишилася з батьком в Києві. “Лена скоро вышла замуж [за Петра Олександровича Язикова], стала матерью.” (Арк. 27зв.) Надія в 1934р. вийшла заміж за Михайла Миколайовича Миклухо – Маклая, племінника видатного мандрівника.¹²

М.В.Тарновський
1913 р.

Сам Михайло Володимирович був різнобічно обдарованою людиною – писав вірші, займався живописом, володів п'ятьма мовами, досліджував родовід Тарновських. Він – автор доповнень до родоводу, які внесені в 1-й випуск V тому “Малоросійського Родословника” В.А.Модзалевського,

виданого в Києві в 1996 р. При Київському генерал – губернаторі Трепові служив чиновником з особливих доручень. Він не емігрував, а залишився в Києві, взяв другий шлюб. Помер під час німецько – фашистської окупації в 1942р. в Києві. Похований на Лук'янівському кладовищі.

Його донька від другого шлюбу – Ірина Михайлівна Трач (1936 р.н.) мешкає в Києві, за фахом інженер, нині – на пенсії. Має сина Володимира та онуку Тамару (1989 р.н.)

2. Британські Тарновські.

Лише в 1998 р. працівники нашого музею вперше дізналися про те, що у Великій Британії також проживають нащадки В.В.Тарновського.

За їхніми свідченнями, Василь Васильович Тарновський, батько Тетяни Василівни, був жонатий двічі. І вдруге він одружився не в еміграції, а задовго до того, 22 червня 1910р. в Росії на Катерині Леонтіївні Сколяренко (Сколєренко?). Вона народилася 22 листопада 1890р. Її мати походила з дворянського роду Селіних. Батько не мав дворянського походження, був крупним бізнесменом у Києві. В родині Сколяренко було 7 дітей. Жили заможнo. 28 квітня 1911р. у Тарновських народилася дочка Олена, а через рік, 14 травня 1912р. – син Георгій.

На жаль, документи про другий шлюб В.В.Тарновського та про народження Олени та Георгія в сім'ї не збереглися. Т.В.Тарновська в своїх мемуарах про другий шлюб батька в Росії не згадує зовсім. Чи знала вона про це? Чому виховувалась не в новій сім'ї батька? Відповідей на ці питання немає. У листі до музею Тетяна Хайн, онука В.В.Тарновського та К.Л.Сколяренко, пише, що за родинними переказами її дід та бабуся познайомилися в Петербурзі. Після весілля вони жили при Дворі, Василь Васильович служив камер – юнкером і одночасно співав в Імператорському театрі, а Катерина Леонтіївна була фрейліною.

Після революції 1917р. Катерина Леонтіївна з дітьми виїхала з Петербурга спочатку до Харкова. Потім були Ростов – Катеринодар – Новоросійськ – Константинополь. Через рік до Константинополя прибув і В.В.Тарновський. Почалося нелегке життя в еміграції. Працювали в ресторанах: Василь Васильович співав, Катерина Леонтіївна працювала офіціанткою. Згодом вирішили переїхати до Франції. На деякий час зупинились у Берліні, де і залишилися. Катерина Леонтіївна шила для багатих німців, а Василь Васильович співав у барах та ресторанах. 2 жовтня 1932 р. В.В.Тарновський помер. Похований він в Берліні на російському кладовищі (Tegel Russian Cemetery). На надгробному хресті з чорного мармуру зроблений такий напис: “Камеръ – Юнкеръ Высочайшаго Двора Василій Васильевичъ Тарновський. 9.III.1872. Качановка. 2.X. 1932. Берлинъ”. Катерина Леонтіївна пережила свого чоловіка на 50 років і померла 8 вересня 1982 р. в м. Бохумі (Німеччина), де й похована.

Георгій закінчив університет в Берліні і працював у парфюмерній фірмі “Anatoli Perfumerie” (власник фірми – Анатолій Бліндер, чоловік Олени, його сестри) хіміком. В 1942 р. взяв шлюб з Маргарет Гобел (Margarete Goebel). Вона родом з Бохума і після II світової війни подружжя переїхало до цього міста. Дітей у них не було. Георгій Тарновський помер 27 березня 2000 року.

Могила
В.В.Тарновського
Берлін
кінець ХХ ст.

Нащадки В.В.Тарновського і К.А.Сколяренко:
Георгій Васильович з дружиною, Олена Василівна,
Катерина та Тетяна
1946 р.

Олена в 1936 р. в Берліні вийшла заміж за Анатолія Леонтійовича Бліндера. Це був його другий шлюб. Анатолій Бліндер – уродженець м.Києва (народився 24 грудня 1887 р.), громадянин СРСР. За фахом – інженер – конструктор, він займався бізнесом, заснував в Берліні власну парфюмерну фірму, яку розбомбили під час війни. В 1947 р. Анатолій як іноземець був заарештований. Наступного року, після виходу з тюрми, він помер. 28 січня 1968 р. померла Олена Василівна.

В родині Бліндерів народилося три доньки: Катерина – 7 липня 1936р., Тетяна – 31 жовтня 1942р., Наталія (Natasha) – 23 березня 1948р.

Старша донька Катерина в 16 років вийшла заміж за англійця Джона Вільяма Роуланда (John William Rowland), авіаційного інженера Британських Королівських Повітряних Сил, з яким познайомилась у Берліні. Звідси бере початок зв'язок родини з Великою Британією.

У подружжя Роуландів – троє дітей: Наталія (Natasha) народилась 23 січня 1954р., Олександра (Alexandra) – 4 липня 1957р., Тревор (Trevor) – 22 лютого 1959р.

У кожного з дітей свої сім'ї.

У Наталії двоє дітей: Шон (Shaun) і Ванесса (Vanessa) та троє онуків: Альма (донька Шона та Найджел Бенет); Христовор (Christopher) та Олександр (Alexander) – сини Ванесси та Пола Андріс.

Олександра та її чоловік Роберт Гаррет мають двох дітей - сина Стюарта (Stuart), доньку Надін (Nadiene) та онуку Олександру (Alexandra) від Стюарта.

У Тревора Роуланда та його дружини Мальвіни одна донька Ребекка (Rebecca).

Середня донька Бліндерів Тетяна зустріла свого майбутнього чоловіка Тімоті Хайна, інженера Королівських Військово - Повітряних Сил під час служби у ВПС Британії на острові Кіпр. В 1964р. вони обвінчалися в російському православному соборі в Лондоні. Їх єдиний син Грегорі (Gregori) народився 5 березня 1967р. Зараз родина Хайн мешкає в Шотландії, має свій бізнес – дизайнерську фірму “TBDA (Scotland)”. Тетяна Анатоліївна – президент спілки ділових жінок Шотландії і віце – президент такої ж спілки усієї Великої Британії.

Грегори працює в "Microsoft" і "Hewlett Packard" менеджером. Його дружина Бренда (Brenda) також менеджер. У них є донька Аріана (Ariane), яка народилася 21 лютого 1999р.

Молодша донька Бліндерів Наталія нині живе і працює в Австралії. Вона закінчила університет, викладає історію в старших класах. Була в шлюбі за австралійцем Джоном Костелло (John Costello). Нині розлучена. У неї двоє дітей: донька Лана (Lana), яка народилася 5 грудня 1978р., та син Ендрю (Andrew) — народився 1 червня 1980р.н.

Дані про британських представників родини Тарновських складені за листами Т.А.Хайн. Завдяки її наполегливості з метою залучення коштів і спонсорів для сприяння збереженню і відродженню родового гнізда Тарновських в 2000 році в Шотландії створено і зареєстровано Міжнародний фонд "Друзі Качанівки". Фонд працює у Великобританії та в Україні. Британський комітет представляють Тетяна Анатоліївна Хайн - президент фонду, колекціонер князь Андрій Лобанов-Ростовський - попечитель, Тімоті Хайн - секретар. Фонду допомагає відома оперна співачка Вікторія Лук'янець. В Україні справами фонду займається Ірина Михайлівна Трач (Тарновська). 27 лютого 2001 року Указом Президента України "Качанівці" присвоєно статус Національного історико-культурного заповідника.

3. Петербурзькі Тарновські.

В Санкт-Петербурзі мешкають представники ще однієї гілки родинного дерева Тарновських. Це - прямі нащадки Петра Васильовича Тарновського (1787-18...), рідного брата діда засновника Музею українських старожитностей. У "Малоросійському родословнику" В.Л.Модзалевського він значиться під номером 26.

Його син Олександр (1809-1871) і започаткував, так би мовити, петербурзьку гілку. Дійсний статський радник, нагороджений орденом Білого Орла та орденом св.Олександра Невського, тайний радник, останні роки – управляючий Канцелярією Міністерства Імператорського Двору. Одружений на Ганні Миколаївні Ріпнінській. Мав трьох синів – Петра (1842-?), Миколу (1843-1897), Олександра (1855-?) і доньку Марію (1845-?).

Микола Олександрович народився 27 грудня 1843 р. в С.-Петербурзі. Закінчив Імператорський Олександрійський ліцей. В 1865 р. вступив до консерваторії по класу скрипки. В 1873 р. підписав контракт з Міністерством Імператорського Двору і почав працювати артистом-скрипалем Імператорських театрів. Деякий час не залишав і державну службу. Але з часом музика стала його основною справою. 1890р.- артист оркестру Французького театру. 1891 р. – служив в Михайлівському театрі. 1894р. – артист-скрипаль Французької трупи. 1896 р. – оркестрант Імператорського Михайлівського театру. 1896р. – диригент оркестру Василеострівського театру.

В 1866 році одружився.

Мав сина Олександра (1869-1922) та трьох доньок –Марію (1871-?), Олену (1879-?), Ганну (1866-1868?).

Помер 19 грудня 1897 р. від сухот.

В "Родословнику" В.Л.Модзалевського вказано, що М.О.Тарновський помер у Москві. Згідно з дослідженням Миколи Миколайовича Тарновського, який впродовж багатьох років вивчає свій родовід, його прадід помер у Санкт-Петербурзі в шпиталі Двірського відомства.

Наступні дані про представників петербурзької гілки роду Тарновських також складені за матеріалами Миколи Миколайовича Тарновського. "Родословник" В.Л.Модзалевського жодних свідчень про дітей М.О.Тарновського та їх нащадків не містить.

Олександр Миколайович Тарновський народився 26 травня 1869 р. Де працював до 1897 р. невідомо. В 1897 р. вступив на службу до Державного контролю залізниць. В 1914 р. продовжував служити в Контролі Північно – Західної залізниці на посаді помічника контролера. Мав чин колезького асесора. В 1900 р. одружився на Тетяні Петрівні Смоляніновій. Мав трьох синів – Миколу (1902-1944), Петра (1905-1942), Дмитра (1907-1941) та двох доньок – Ніну (1901-1902?), Ольгу (1903-1987). Останні роки мешкав з родиною в німецькій колонії в Стрельні під Петербургом. Помер в 1922 р.

Його старший син Микола Олександрович народився в 1902р. в Стрельні. Навчання розпочав у Петергофській гімназії. В 1919р. закінчив Петроградську трудову школу, в 1927р. – Ленінградський індустріальний політехнікум. В 1932р. одержав кваліфікацію інженера з холодної обробки металів. До 1941р. працював інженером – технологом на ленінградських заводах. В 1934 чи 1935р. звільнений через своє дворянське походження з оборонного заводу. В 1941р. завод, на якому працював М.О.Тарновський, евакуювали в Уфу, де в 1944р. Микола Олександрович помер від сухог.

Був двічі одружений. Від першого шлюбу з Євгенією Іванівною Андреевою, донькою Кронштадтського лоцмана, в 1929р. народився син Микола. Після смерті дружини від туберкульозу (1932р.) оженився вдруге (1934р.) на Тетяні Василівні Романченко, доньці регента церковного хору м.Брест-Литовськ. Від другого шлюбу народився син Борис (1938-1977).

Микола Миколайович Тарновський в 1953р. закінчив Ленінградський інститут точної механіки та оптики (ЛІТМО). Кандидат технічних наук. До 1973р. працював доцентом в цьому навчальному закладі. Нині працює в Науково - дослідному інституті телебачення за фахом – теплообмін в радіоелектронних пристроях. Одружений. Має двох дітей – сина Олександра (1963 р.н.), випускника ЛІТМО за фахом квантова електроніка та квантова спектроскопія, який працює за контрактом в університеті м. Лунд (Швеція), та доньку Юлію (1969 р.н.) і двох внучок – Анну (1985 р.н.) та Олену (1994 р.н.). Микола Миколайович дослідив родове древо петербурзьких Тарновських, яке наводимо нижче.

¹ Модзалевський В.А. Малоросійський родословник. – Т.У.- Виш. 1.- К., 1996. – С.35, 37,38

² Чернівецький історичний музей. Інв. № АА 17-16/32/504; Модзалевський В.А. вказує інший рік народження Софії — 1876. Вказ. праця. — С. 45.

³ Модзалевський В.А. Вказ. праця. — С. 45.

⁴ Тарновський Т.В. Мемуари. — Арк. 13.

⁵ Журавльова Т. Пападанк меншената // Родовід. — Ч. 14. — К., 1996. — С. 24.

⁶ Модзалевський В.А. Вказ. праця. — С. 46.

⁷ Прозорова В.Ф. (півістка Тарновської) вказує інший рік народження 23 грудня 1898 р. за старим стилем. — Ліст до музею від 12.01.1995 р.

⁸ Згідно з Г.О.Милорадовичем Катерина — з роду Селецьких. Предок роду — Дівинський соплік Василь Селецький. Милорадович Г.А. Родословная книга Чернігівського дворянства. — Чернігів, 1901. Ч. VI. С. 185.

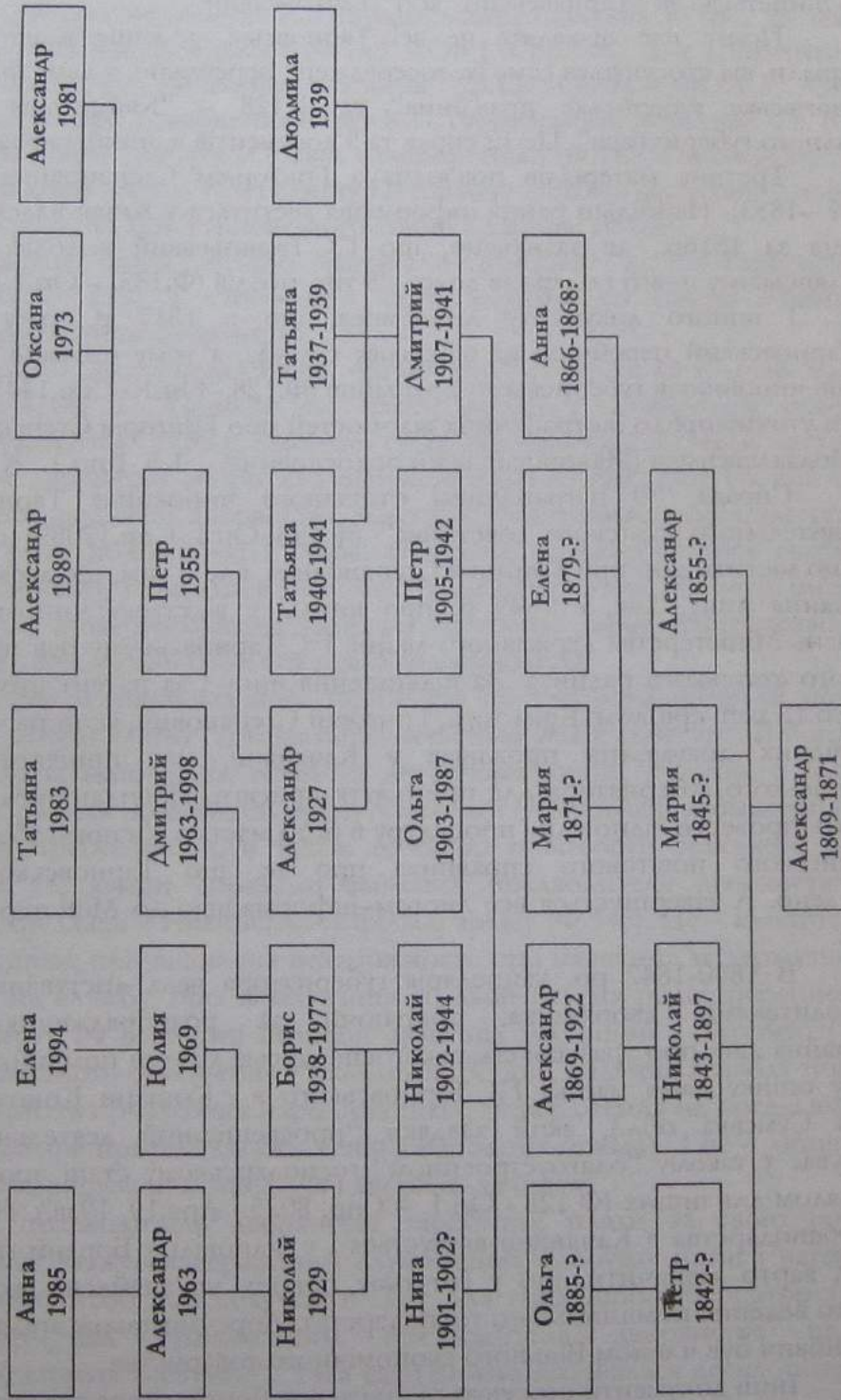
⁹ Модзалевський В.А. лише про 4-х дітей від другого шлюбу. Вказ. праця. — С. 42-43.

¹⁰ Державний архів літератури та мистецтва Російської Федерації. — Ф 1267. — Оп. 2 — Спр. 1. — С. 1291.

¹¹ Кінословарь. — Т. 1. — М., 1966. — С.662.

¹² Модзалевський В.А. Вказ. праця. — С. 71.

Петербургская ветвь рода Тарновских

Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області

В Державному архіві Чернігівської області зберігається чимало документів, в яких згадується прізвище – Тарновський, причому інколи стосовно однієї особи воно пишеться і як “Тарнавський” або “Тернавський”.

Проте нас цікавлять не всі Тарновські, а лише власники Качанівки. Матеріали, які стосуються саме їх, зосереджені, переважно, у двох фондах – ф.127 – “Чернігівське губернське правління” та ф.128 – “Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора”. Це 12 справ та 9 документів в інших справах.

Третина матеріалів пов'язана з Григорієм Степановичем Тарновським (1784? –1853). Найбільш рання інформація міститься у Книзі власницьких записів доходів за 1816р., де зазначено, що Г.С.Тарновський володіє 150 душами в Городянському повіті і одержав доходу 5 тис. рублів (Ф.133. – Оп.1.- Спр. 207. -Арк. 36зв.). З іншого документу дізнаємося, що в 1817 р. титулярний радник Г.С.Тарновський перейшов на військову службу, а тому підлягає виключенню із списків чиновників губернського правління (Ф.128.- Оп.1.- Спр.14450). Це дозволяє внести уточнення до біографічних відомостей про Григорія Степановича, зібраних В.Л.Модзалевським (Малоросійський родословник. – Т.5.-Вип.1.- К., 1996.-С.34-35).

Справа “О награждении отставного чиновника Тарновского чином действительного статского советника” (Ф.128.-Оп.1.-Спр.12089) цікава не тільки тим, що містить дані про Григорія Степановича, але й тим, що засвідчує процедуру одержання чину. Так, в 1849 р. при виході у відставку чиновнику особливих доручень Міністерства державного майна Г.С.Тарновському був пожалуваний чин дійсного статського радника. За підвищення чину і за патент ним було сплачено 112 руб.12 коп. сріблом. Крім того, Григорій Степанович, який на час надходження відповідних документів проживав у Качанівці, мав приїхати в канцелярію чернігівського губернатора для прийняття присяги. Посилаючись на хворобу, він просить провести відповідну процедуру в його маєтку. У справі зберігається рапорт Борзенського повітового справника про те, що Тарновського до присяги приведено. А завершується все листом–інформацією до Міністерства державного майна.

В 1840-1842 рр. канцелярія губернатора вела листування з повітовими предводителями дворянства, збираючи за розпорядженням Міністерства держмайна дані про зразкові сільськогосподарські маєтки поміщиків губернії. Дуже високу оцінку дано маєтку Г.С.Тарновського в с.Кошари Конотопського повіту (тепер Сумська обл.), який завдяки “просвещенной деятельности” власника перебуває у такому “благоустроенном” господарському стані, що може слугувати прикладом для інших (Ф.128.- Оп.1. – Спр. 8025.- Арк.19, 19зв.). На досить гарний стан господарства в Качанівці вказується і у відповіді з Борзни (Арк.7, 7зв.). При цьому, варто зазначити, що у багатьох повітах не знайдено жодного прикладу гарного ведення поміщицького господарства. Доречно також згадати, що Григорій Степанович був членом Вільного економічного товариства.

Інші документи стосуються стягнення боргів, скарг солдатських дружин на утиски з боку Качанівської економії, розшуку француза Жана – Жакеля, який начебто мав посісти в Качанівці посаду гувернера у Е.В.Бурцевої – небоги Г.С.Тарновського.

Після смерті Григорія Степановича Качанівку успадкував його небіж В.В.Тарновський (1810-1866) – відомий громадський діяч, друг М.В.Гоголя і Т.Г.Шевченка.

На жаль, документів, які б висвітлювали громадську діяльність В.В.Тарновського – старшого, поки що виявити не вдалося, хоча Василь Васильович був членом губернського комітету по облаштуванню побуту селян, а у 1865 р. – обраний членом першого складу Чернігівської губернської земської управи. Маємо лише декілька документів, пов'язаних з економічним становищем і господарською діяльністю цієї людини, які, втім, не дозволяють зробити якісь узагальнення або висновки. Це – Уставна грамота з додатками слободи Туркенівка Борзенського повіту – володіння В.В.Тарновського, складена в 1862 р. мировим посередником Василем Ловцовим (Ф.143. – Оп.1.-Спр.148), два документи щодо повернення боргу та акцизних недоїмок (ф.127.-Оп.9а.-Спр.2815; Оп.181а.-Спр.220) та справа про повернення боргу К.П.Тарновським, поміщиком с. Юріївки Конотопського повіту (тепер с.Юровка Сумської обл.) (Ф.127.-Оп.10а.-Спр.3365). З останньої видно, що маєток Костянтину Петровичу дістався від двоюрідного брата – титулярного радника В.В.Тарновського згідно з дарчим актом.

Найбільш цікаві архівні матеріали пов'язані з В.В.Тарновським – молодшим (1837–1899) і стосуються його служби на посаді Ніжинського повітового предводителя дворянства.

Як відомо, дворянські станові органи були утворені на підставі жалуваної грамоти дворянству – “Грамоти на права, вольності і переваги шляхетного російського дворянства” 1785 р. Дворяни губернії становили громаду, органом якої були губернські дворянські збори, що відбувалися раз на три роки. На них обирали губернського предводителя дворянства, повітових справників і суддів, засідателів від дворянства у різні поліцейські і судові установи; обговорювалися соціальні та економічні проблеми, готувалися клопотання до губернатора, Сенату, імператора. В залежності від майнового цензу дворяни на зборах мали повне право голосу, обмежене право голосу або були без права голосу взагалі.

Так само дворяни кожного повіту раз на три роки обирали повітового предводителя, даючи клятву “избирать по качествам ума и совести”. В його віданні перебували власна канцелярія, повітова дворянська опіка, повітові у селянських справах та з військової повинності присутствія; він очолював різноманітні комітети і комісії, в т.ч. благодійні, був також головою повітового земського зібрання. Уявлення про те, якими справами займався предводитель дворянства дають документи, зосереджені в Ніжинському філіалі архіву (Ф.343). Це – клопотання про встановлення опіки, про визнання неможливості, про навчання за державний кошт і влаштування на службу, про зарахування до дворянських родів; переписка щодо збирання пожертв на санітарні потреби армії під час війни з Турцією (1877 р.), виборів до державного ополчення, “окладных” зборів, надання дозволу повітовому земству на відкриття початкових народних шкіл, затвердження на посаді вчителів, і, навіть, затвердження протоколів екзаменів у народних школах. І це – лише частина тих питань, які вирішували канцелярія і дворянська опіка.

Хоча предводитель дворянства заробітної плати за свою роботу не одержував, проте вважався державним службовцем, здобував чини і нагороди, на нього складалися необхідні документи. Так, для того, щоб губернатор затвердив обрання, йому від губернського предводителя дворянства надсилався “Формулярный список о службе”. Така сама анкета додавалася до клопотання про відзнаку.

В архіві зберігаються два “Формулярных списка о службе предводителя дворянства Нежинского уезда Василия Васильевича Тарновского”: один – за 1881 р. (Ф.127.-Оп.26а.- Спр.220), другий – за 1887 р. (Ф.127.-Оп.29а.-Спр.128). Вони містять інформацію про сімейний, майновий стан, освіту, службу, нагороди, участь у військових походах тощо. І хоча в них є неточності щодо віку сина Василя і зовсім не згадуються його донька Софія (1877 р.н.) і син Петро (1880 р.н.), списки докладно описують службову кар'єру Василя Васильовича.

В.В.Тарновський – православного віросповідання, володіє 5850 десятинами землі, яку успадкував (“родовое имение”), одружений на Софії Василівні Тарновській, придбаних маєтностей та маєтностей за дружиною не має. Навчався в Київському університеті св.Володимира і після закінчення повного курсу наук у вересні 1862 р. розпочав службу на посаді кандидата у мирові посередники Борзенького повіту, а 22 листопада 1864 р. став мировим посередником Парафіївської дільниці.

Інститут мирових посередників був запроваджений при проведенні селянської реформи 1861 р. Мировий посередник повинен був складати та вносити зміни до уставних грамот, розглядати суперечки між поміщиками і селянами, скарги тощо. Це була виборна посада, яка затверджувалася Міністерством внутрішніх справ. Мировий посередник отримував кошти тільки на канцелярські потреби. Функції його не були чітко визначені, а тому перелік справ, які у своїй діяльності вирішували посередники, досить великий. В архіві зберігаються “Выписки из протоколов Борзенского уездного мирового съезда” за 1866 р. (Ф.143.-Оп.1.- Спр.461). Серед питань, які розглядалися, - скарги селян і поміщиків на неправильне розмежування земель, скарги поміщиків на невиконання селянами оброку, скарги селян на дії волосного правління і рішення сільських сходів, скарги на порушення закону при рекрутських наборах, навіть скарга М.І.Забіли на мирового посередника Парафіївської дільниці В.В.Тарновського “за неприятие мер к удалению бывшего его дворового Александра Бучеры из шинкового заведения”.

17 січня 1869 р. Тарновський одержав чин губерньського секретаря, який відповідав XII класу “Табелі про ранги”. Через півроку Василя Васильовича обирають Борзеньким повітовим предводителем дворянства, на посаді якого він пропрацював до 1872р.

З 1875 р. Тарновський п'ять разів підряд – 1875, 1878, 1881, 1884, 1887 рр. - обирався предводителем дворянства Ніжинського повіту, але останній термін через погіршення здоров'я не добув до кінця. В 1881 р. за вислугу трьох термінів на посаді повітового предводителя Василь Васильович був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня (Ф.127.- Оп.26а.-Спр.252; Оп.27а.- Спр.602).

За маніфестом 1878 р. повітові предводителі дворянства, які пропрацювали на посаді три терміни, одержували чин V класу, тобто статського радника. В.В.Тарновському його надали лише в 1887 р., хоча і заднім числом – з вислугою з 1884 р.

Архівна справа “Дело Черниговского губернского правления по отношению Черниговского губернского предводителя дворянства об утверждении Нежинского предводителя дворянства Василия Тарновского в чине статского советника” (Ф.127.-Оп. 29а.- Спр.128) розкриває причини затримки з одержанням чергового чину. Виявляється, що з 2 листопада 1884 р. до 10 жовтня 1885 р. Тарновського було усунуто від виконання обов'язків, бо він опинився під слідством. Перевірка діяльності Ніжинського повітового з військової повинності присутствия виявила багато недоліків у діловодстві, порушення щодо пільг під час рекрутських наборів (не бралися на службу ті, хто повинен був йти до війська, і, навпаки, забирали тих, хто мав пільги), а також те, “что Тарновський, состоя в должности председателя названного присутствия, не имел наблюдения за письмоводителем... Стеблиным, на которого было возложено все делопроизводство, и без достаточных законных оснований почти не участвовал в заседаниях присутствия” (Арк.22).

Даючи пояснення, В.В.Тарновський зазначав, що необхідність головувати в дворянській опіці, селянському присутствії, тюремному комітеті і інших повітових установах не давала можливості контролювати все особисто, тому він мусив довірити роботу присутствия у військових справах своєму заступнику і писарю.

Стеблін, якого рекомендувало ніжинське дворянство, працював на своїй посаді ще до Тарновського, вважався досвідченим працівником, скарг на нього не було. Сам же Василь Васильович за станом здоров'я (мав захворювання кісток) не міг виїжджати на призовні пункти, які знаходились в холодних, непристосованих приміщеннях.

Слідство вислухало свідчення також інших членів присутствія і винесло рішення, що дії Тарновського, хоча і є упушенням по службі, але не мають характеру злочинності чи особистої вигоди. Враховуючи це, давність "преступлення" – 1881 рік, а також царський маніфест від 15 травня 1883 р. про амністію дрібних порушень, справу Тарновського було припинено і він повернувся до виконання своїх обов'язків.

Ревізія 1882 р. і пов'язане з її наслідками розслідування затримали просування Василя Васильовича по чиновницькій драбині, але не завадили в одержанні у 1883 р. ордена св.Анни 2 ступеня.

Серед інших архівних документів – справа 1866-1867 рр. щодо обрання В.В.Тарновського попечителем Борзенської міської лікарні (Ф.127.-Оп.10а.-Спр.310). Невідомо з яких причин Тарновський не надав необхідних документів і його затвердження не відбулося.

Від батька Василь Васильович з братом Володимиром успадкували Парафіївський цукровий завод. Справа 1887 р. про стягнення акцизної недоїмки з заводу (Ф.127. – Оп.62а.-Спр.58) цікава тим, що містить опис заводського майна.

В 1897 р. козак Федір Заїка поскаржився на Тарновського за те, що Парафіївський завод забруднює воду у громадському ставку (Ф.127.-Оп.32в.-Спр.4). До офіційного листування, "актів експертизи", яка проводилася за кольором і запахом води, додано план комунікацій для спускання брудної води з заводу. Справа була припинена в 1900 р., коли Ф.Заїка переселився до Казахстану (с.Озеро Узун Каракасу Петропавлівського повіту Акмолінської області). До речі, на цей час і завод вже належав Харитоненкам.

Окрему групу становлять документи про передачу в дарунок Чернігову колекції В.В.Тарновського і створення Музею українських старожитностей (Ф.140 "Чернігівська губерньська земська управа"). Вони досить широко використані при написанні історії музею та й, зрештою, є темою іншого дослідження.

Половнікова С.О.

Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського мовою документів

Знаменита колекція Василя Васильовича Тарновського, яка зберігалась у Качанівці, викликала у більшості відвідувачів захоплення, а у найбільш далекоглядних і деякий сум від невизначеності її подальшої долі. Саме таким є красномовний запис у качанівському альбомі, залишений 1888 року відомим істориком, добрим приятелем і науковим консультантом Василя Тарновського – Олександром Матвійовичем Лазаревським: "Восхищался коллекцией и с тревогою думал о ея будущем".

Особливо гостро постало це питання, коли Тарновські змушені були через матеріальну скруту розстатися з рідном маєтком. Парадокс ситуації полягав у тому, що саме в цей час Василь Васильович обмірковував, в чий надійні руки передати як дарунок (а не продати!) своє унікальне зібрання, яке фахівці оцінювали в десятки, а то й сотні тисяч рублів. Цей щасливий квиток дістався Чернігівському земству не

без участі вже згадуваного Олександра Лазаревського, дружньою порадою якого скористався дарувальник.

Подальший перебіг подій прослідкуємо за документами, розташованими у хронологічному порядку і відтвореними мовою оригіналу.

1

Заява В.В.Тарновського голові Чернігівської губернської земської управи Ф.Уманцю про передачу свого музейного зібрання.

Кінець 1896 р.

Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому губернскому земству с тем, чтобы он помещался в старинном доме над Десной, за собором, и был открыт для обозрения его публикой на основании известных правил.

Поэтому покорнейше прошу вас, милостивый государь, доложить об этом моем желании предстоящей сессии губернского земского собрания, предложив на его разрешение следующие вопросы. Согласно ли губернское земство Черниговской губернии ассигновать ежегодно известную сумму на содержание музея, принять его в свою собственность и заведование, и исходатайствовать у подлежащего начальства уступку земству указанного мною дома для помещения в нем местного исторического музея Черниговского губернского земства? По получении решения собрания я не замедлю прислать каталог древностей, который в настоящее время находится в печати, и доставляю все сведения, которые пожелает иметь земство.

Земский сборник Черниговской губернии.-1898.-№ 9.-Чернигов, 1898.-С.552.

2

Із звіту Чернігівської губернської земської управи про прийняття музею у власність земства.

1897 р.

Предложение г.Тарновского было доложено губернскому земскому собранию сессии 1896 г. В виду того, что собранные в музее г.Тарновского предметы относятся к исторической и бытовой жизни Малороссии и по ценности и важности коллекций и по количеству и полноте их музей г.Тарновского не имеет себе равного на юге России и стоил собирателю многих трудов и больших денежных затрат, а также признавая всю важность для науки устройства такого музея, губернское земское собрание сессии 1896 г. 24 февраля 1897 года постановило: 1. Уполномочить управу принять музей в свое заведование и в собственность губернского земства. 2. Поручить управе ходатайствовать в установленном порядке об уступке земству для помещения музея старинного дома, указанного в заявлении г.Тарновского. 3. Ассигновать на расходы по принятию и первоначальному устройству музея в распоряжение управы 2000 р. и высказать готовность производить ежегодные ассигнования на содержание музея. 4. Поручить управе, в случае приема музея, выработать к очередному губернскому собранию правила для заведования им и смету ежегодной ассигновки на содержание его. 5. Выразить В.В.Тарновскому благодарность за его намерение принести ценный дар Черниговскому земству. 6. Поручить управе, после принятия музея, ходатайствовать о присвоении этому музею имени В.В.Тарновского.

Ходатайство об уступке старинного дома для помещения музея было представлено в надлежащем порядке. г.Черниговский губернатор бумагою от 23 сентября 1897 г. за № 18013, сообщил следующий ответ на ходатайство:

«По ходатайству Черниговского губернского земства об уступке в его собственность принадлежащего казне старинного дома, занимаемого ныне архивом Черниговского губернского правления, для помещения в этом доме жертвуемого губернскому земству землевладельцем В.В.Тарновским составленного им музея местных

древностей, департамент Общих Дел Министерства Внутренних Дел, отношением от 5 сего сентября за № 20677, просит меня сообщить в дополнение к объясненному ходатайству, согласно ли губернское земство принять в свое ведение означенный дом при условии уплаты земству в казну стоимости этого дома или внесения стоимости устройства помещения для архива губернского правления и ежегодного взноса определенной наёмной за означенное помещение платы.

Сообщая о сем земской управе для доклада предстоящему губернскому земскому собранию имею честь предложить о последующем мне представить».

Губ. з. Собрание сессии 1897 г. постановило: «приобрести старинный дом покупкою в полную собственность и для этого просить г. губернатора о распоряжении к производству оценки этого дома чрез командированных им лиц с участием представителей от земства». Сведения об исполнении этого постановления имеют быть представлены губ. Собранию в особом докладе; по день же составления отчета состоялась лишь оценка здания и земли при нем особою комиссиею в сумме 10196 руб.

Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г.-Чернигов, 1897.-С.60-62.

3

Лист голови Чернігівської вченої архівної комісії Г.Милорадовича Ф.Уманцю – голові Чернігівської губернської земської управи

10.IX. 1897 г.

Милостивый Государь Федор Михайлович! В заседании Черниговской архивной комиссии 15го июня текущего года Губернский Предводитель Дворянства Князь Н.Д.Долгоруков заявил о готовности В.В.Тарновского принести в дар Черниговскому земству свой музей с условием лишь помещения оного в так называемом доме Мазепы. Собрание г.Тарновского известного ученому миру как одно из редких по заключающимся в нем предметам и имеет громадное значение при изучении древностей и вообще старины Малороссийского края, посему приобретение его было бы в высокой степени желательно...

Граф Милорадович.

Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО).-Фонд 140.- Опис 1.-Справа 44.-Аркуші 13-13^{зворот}.

4

Повідомлення Чернігівської губернської земської управи губернатору Є.Андрієвському про одержання дозволу на придбання будинку для розміщення Музею В.Тарновського.

2.V.1898 р.

Господину Черниговскому губернатору. Губернское Земское Собрание сессии 1897 г. в заседании 22 Января настоящего года постановило: воспользоваться разрешением Министерства внутренних дел и приобрести в собственность Губернского Земства старинный дом, стоящий над Десной, где в настоящее время помещается архив Губернского Правления для помещения там музея древностей В.В.Тарновского...

Делопроизводитель М.Коцюбинский

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.16^{зв}.

Склад комісії по улаштуванню Музею В.Тарновського.

3.ІІ.1899 р.

Гл. А.А.Гамалия предложил избрать комиссию по устройству музея Тарновского. Собранием избраны в эту комиссию: князь Н.Д.Долгоруков, Г.Н.Глебов, Н.В.Котляревский, В.М.Хижняков, А.А.Гамалия, В.В.Карачевский-Волк, И.Г.Рашевский, И.А.Шраг и Д.Р.Тризна.

Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX-XXXV сессий) 1883-1899 годы. - Выпуск I. - Составил С.В.Сотников. - Чернигов, 1902. - С.120-121.

Протокол засідання Губернського по земських та міських справах
присутствія від 31 травня 1899 р.

В заседание прибыли:

Председатель; Губернатор Е.К.Андриевский, и.д. Губернского Предводителя Дворянства Г.Н.Глебов, Вице-Губернатор А.С.Долгово-Сабуров, Управляющий Казенною Палатою, Прокурор Окружного Суда Н.М.Зверев, Председатель Губернской Земской Управы Ф.М.Уманец, Черниговский Городской Голова Н.Д.Рудин

Г.Начальник губернии на основании ст. 91 Положения о земских учреждениях передал на заключение губернского по земским и городским делам Присутствия, состоявшееся 2 Февраля сего года, постановление по вопросу об учреждении в г.Чернигове исторического музея имени В.В.Тарновского.

Из постановления этого видно, что в заседании 2 Февраля 1899 года докладчиком комиссии по народному образованию был прочитан доклад Губернской Земской Управы, о приобретении в собственность Губернского Земства старого дома, стоящего над р.Десной, так названного «Дома Мазепы»; заключение по этому докладу комиссии и заявление В.В.Тарновского.

Гласный Н.В.Котляревский заявил, что если Собранием будет разрешен вопрос о принятии музея В.В.Тарновского на условиях, предлагаемых комиссией по народному образованию, то он с некоторыми другими гласными, придя к заключению, что земство не имеет ни юридического, ни нравственного права принимать музей на предлагаемых условиях, остаются по этому вопросу при особом мнении.

После прений, в которых принимали участие: Председатель Управы Ф.М.Уманец, В.Я.Вронский, И.А.Шраг, Н.А.Максимовский, П.Н.Солонина, А.А.Гамалея, А.П.Ковач, В.М.Хижняков, С.А.Ширай и Предводитель Дворянства А.А.Муханов, Собрание большинством 37 против 15, постановило принять в собственность Черниговского Губернского Земства приносимый В.В.Тарновским в дар Земству исторический музей.

Затем Председателем Собрания Ки.Н.Д.Долгоруковым были поставлены на баллотировку следующие заключения Комиссии:

- 1, ходатайствовать перед городским общественным управлением г.Чернигова об отводе места для постройки здания музея.
- 2, избрать исполнительную комиссию для выработки совместно с Управою плана, сметы для постройки здания музея, просить В.В.Тарновского принять участие в этой комиссии.
- 3, приняв сделанное В.В.Тарновским пожертвование, просить жертвователя оставить у себя на хранение музей до постройки необходимого для него здания.
- 4, просить В.В.Тарновского принять на себя звание почетного попечителя музея с переходом этого звания к старшему в его роде.
- 5, о присвоении имени В.В.Тарновского музею, а также о присвоении В.В.Тарновскому звания почетного попечителя музея, с переходом к старшему в роде, возбудить надлежащее ходатайство.
- 6, поручить названной комиссии и Губернской Управе с участием В.В.Тарновского, выработать проект устава музея.
- 7, утвердить сумму ежегодной сметы на содержание музея в размере 1500 р., подразделив эту сумму следующим образом: смотрителю музея 300 рублей, страховка – 40 рублей, трем

сторожам – 360 рублей, отопление и освещение – 200 рублей, ремонт – 400 рублей и экстренные расходы – 200 рублей.

Собрание постановило: принять все изложенные 7 пунктов заключения Комиссии. По 8 пункту об открытии Управе кредита из запасного капитала, в сумме 20000 р. на постройку здания музея, после прений между гласными; Котляревским, Шрагом, Савицким и Ковачем, Собрание постановило: пункт 8 принять, дополнив его согласно предложенного Н.П.Савицкого указанием о необходимости поручить кому-либо из состава Управы принять по описи музей и передать его для временного хранения В.В.Тарновскому

После сего Собрание постановило: принять следующее предложение гл.Ф.М.Уманца поручить Управе после приобретения Музея Черниговским земством ввиду культурного значения этого приобретения, больших затрат земства на этот предмет и необходимости для Черниговского Земства немедленно принять на себя инициативу в этом деле:

- 1, ходатайствовать пред Правительством о принятии им участия в расходах Земства на это дело.
- 2, войти в соглашение с г.Черниговом, другими земствами, учреждениями и частными лицами об участии в устройстве и содержании музея Тарновского, как в его настоящем виде, так и в случае его расширения в будущем.

С постановлением этим не согласились 26 гласных, которые и заявили о сем Земскому Собранию, в особом мнении, следующего содержания: «Оставшись в меньшинстве, при разрешении в Собрании вопроса об учреждении в г. Чернигове на средства Губернского Земства Исторического Музея имени дворянина В.В.Тарновского, мы считаем своим нравственным долгом изложить те соображения и основания, в силу которых мы не признали возможным подать голос за учреждение сказанного музея. Соображения эти следующие:

- 1, Нигде в законах, очерчивающих обязанности и права земских учреждений нет указаний на право земства учреждать исторические музеи и вообще распространять свои заботы о высшем культурном развитии населения губернии. Эта область вещей отнесена к заботам Государства. Земству же во всех его заботах отведена по преимуществу хозяйственная часть и попечение о благоустройстве в первичных потребностях населения. Черпать свое право из помещенных в законе общих выражений «пользы и нужды» или «заботы о народном образовании» – это значит дать закону слишком расширенное толкование, на которое ни общий смысл и дух закона, ни долготлетняя практика права не дают.
- 2, Земство нашей губернии недостаточно исполнило лежащую на нем прямую обязанность по отношению благоустройства в первичных потребностях населения. Медицина, народное образование, санитарная часть, продовольствие, дорожное дело и т.д. настолько неблагоустроены, что ежегодно пред Земским Собранием вырастают неприглядные картины голодовок, болезней, нужды и невежества, вверенного Земскому попечению населения; удовлетворение этих нужд встречает серьезные препятствия в скудости средств. Задолженность окладного капитала выросла до чудовищных размеров – до 700 тысяч рублей, - а общее положение недоимок по всем губернским сборам, доходит до почтенной цифры в полтора миллиона рублей.

При таком положении дела, по нашему глубокому убеждению, Земство нашей губернии не имеет ни малейшего права даже и думать о высше – культурных учреждениях, вроде исторических музеев, обсерваторий, консерваторий, академий художеств и т.п. Мы положительно утверждаем, что время высше – культурных влияний и наслаждений еще не наступило для подавляющего большинства населения нашей губернии и время это еще также от нас далеко, как и та польза, которая ожидается для населения от этих исторических музеев.

- 3, Обязательство принятое нами, в постановлении прошлого года Собрания, по отношению В.В.Тарновского – ни к чему нас не обязывает, также точно как не обязало оно ни к чему и самого жертвователя, который категорически заявил, что без точного соблюдения всех его требований по оборудованию музея – он своих коллекций не отдаст. Значит сам жертвователь понимает свое предложение о даре только как намерение, а не как факт совершившегося дара, такового факта еще до сих пор не существует.
- 4, Собрание решило ассигновать 20 тысяч рублей на постройку дома и 1500 руб. на ежегодное содержание, этот расчет сделан был, буквально, в течение нескольких минут и

нет никакого сомнения, что при исполнении он увеличится по крайней мере вдвое. Такой расход при выясненном уже напряжении платежных сил населения, является совершенно непосильным. В силу изложенного и принося глубокую признательность В.В.Тарновскому за его драгоценный дар, - мы не могли согласиться с постановлением Собрания. Горячо протестуя против нежелательного в Земской жизни Черниговской губернии направления, мы считаем открытие сказанного музея на средства Губернского Земства непрослительным увлечением. Это наше мнение, на основании ст.77 Зем. Положения имеем честь просить приложить к журналам 1899 г. Февраля 3го. Подлинное подписали: Ф.Лизогуб, Н.Котляревский, М.Шрамченко, А.Скаржинский, П.Вошинин, С.А.Ширай, М.Домонтович, А.И.Забелло, Н.Максимовский, П.Булашевич, В.Вронский, Н.Домонтович, П.Глазуровский, Е.Судиенко, К.Гамалея, Волков, Г.Забелло, Е.Стош, В.Климов, Н.Псиол, Н.Силаков, А.Ислаев, Д.Карпека, согласен только с пунктами 2 и 4 князь Голицын; в частности не соглашаясь с 1ой ст. и 2^м пунктом 2^й статьи сего отдельного мнения, я присоединяюсь к нему в остальных частях А.Ковач; соглашаясь только с последним пунктом С.Трифановский».

По докладе сего мнения Земскому Собранию в заседании 5 февраля, Собрание постановило приложить его к журналу этого заседания.

Выслушав изложенное, Губернское по земским и городским делам Присутствие не пришло к единогласному заключению, при чем Председателем Губернской Земской Управы высказано было, что с формальной стороны особое мнение 26 гласных не может затруднять Присутствие, во-первых, потому что мнение это подано не в установленный обычаем и законом трехдневный срок, а во-вторых, подано оно не теми гласными, которые участвовали в заседании, решившем вопрос о музее. По существу же, мнение не соответствует действительному положению дела. При теперешних размерах музея он несомненно поместится в здании, стоящем по современным ценам не более 20000 руб. Эта сумма, в виду девятистотысячного ежегодного бюджета земства не составляет чрезвычайного обременения для населения. Культурное значение музея, возможность тем или другим путем получить от него даже материальную выгоду, оправдывает этот расход. Что касается до ежегодного расхода на содержание музея - 1500 руб., то он уже совершенно теряется в общей массе земских расходов, а между тем упускать теперь приобретение музея - значит упустить минуту, которая уже не повторится и упустить ту нравственную и материальную выгоду, которую музей может принести земству и городу Чернигову. В виду всего этого Председатель Губернской Земской Управы признавал постановление Земского Собрания о музее подлежащим исполнению и к мнению этому присоединились три члена Присутствия, со своей стороны признавшие приобретение Земством от Тарновского и устройство в г.Чернигове музея весьма полезным и желательным как в виду научного интереса, так и археологической ценности его. Председатель же Присутствия и один из членов - Прокурор Окружного Суда находили, что в данном случае формальная сторона подачи особого мнения не представляет существенного значения и если бы оно было подписано не 26 лицами, а только теми 15, которые участвовали в баллотировке и не согласились с постановлением Собрания, то и тогда значение его несколько не умалялось бы, так как в виду указанных в нем обстоятельств: задолженности земства до 700000 руб, накопления недоимок до полутора миллиона рублей, неимения у земства средств на удовлетворение более насущных потребностей и напряжения платежных сил населения - нельзя игнорировать это мнение, тем более, что ассигнованные собранием 20000 р. на музей исчислены по одному предположению без составления надлежащей сметы расходов и плана на постройку, почему легко может оказаться, что постройка эта вовлечет земство в значительно больший расход против определенной Собранием суммы 20000 р., так как не представляется никакой гарантии в том, что последняя сумма будет вполне достаточной и не потребует со временем увеличения ассигнования, а поэтому Председатель Присутствия и г.Прокурор, признавая вышеизложенное постановление земского собрания о музее не соответствующим интересам местного населения, полагали постановление это представить на благоусмотрение Г.Министра Внутренних Дел.

На основании ст.II Пол. о зем.учр. Присутствии, большинством голосов, определило: состоявшееся 2 Февраля сего года постановление Черниговского Губернского Земского Собрания, об учреждении в г.Чернигове исторического музея имени В.В.Тарновского, признать подлежащим приведению в исполнение.

Председатель Присутствия Губернатор Е. Андриевский с определением не согласен.

Зверев – при особом мнении, сущность которого в журнале изложена, Глебов, Долгов-Сабуров, Н. Рудин, Уманец.

ДАЧО.-Ф.145.-Оп.1.-Спр.60.-Арк.70-75.

7

Из духовного заповіту В.Тарновського.

6.VII.1899 р.

...Третье, коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому земству, без права отчуждения и перемещения их из города Чернигова, с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также если не встретится со стороны Правительства препятствия, с утверждением наследственного попечителя этого музея, каковое звание должно переходить всегда к старшему в моем роде...

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.40^{об}-41.

8

Лист письменника Б.Грінченка голові Чернігівської губерньської земської управи Ф.Уманцю з пропозицією безкоштовно впорядкувати колекції Музею В.Тарновського.

22.XII.1899 р.

Милостивый государь Федор Михайлович!

Вследствие Вашего приглашения привести в порядок рукописи, рисунки и прочее находящейся в Чернигове части музея В.В.Тарновского, я имею честь сообщить, что согласен принять на себя эту работу, но только совершенно безвозмездно и только до тех пор пока мои личные обстоятельства позволят мне это, почему я имею право прекратить эту работу во всякое время. Вместе с этим прошу выдать мне официальное уполномочие на работу.

Примите уверения в совершенном почтении и готовности к услугам.

Б.Гринченко.

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.106.

9

Лист Г.Милорадовича голові управи Ф.Уманцю з пропозицією тимчасового розміщення Музею В.Тарновського в його будинку.

15.VII.1900 р.

Многоуважаемый Федор Михайлович.

Теперь, когда вернулся вероятно из Санкт-Петербурга Муханов известно уже – будет ли Его Величество в конце августа в Чернигове для поклонения мощам Пр.Феодосия Углицкого. Также прошу сообщить, что Вы решили на счет музея Тарновского.

Будет ли постройка готова или вы временно поместите Музей в моем доме, который весь к услугам музея. Не мешало бы Вам заехать из Довжика к нам в Любеч.

Весь Ваш

Гр. Милорадович.

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.189.

З листа Ф.Уманця графу Г.Милорадовичу.

16.VII.1900 р.

...Так как Вы предоставляете свой дом для временного помещения Музея, то полагаю в начале августа его следует перевезти в Чернигов. Немедленно пишу в Киевское Общество Древностей и Искусств и делаю предварительные распоряжения.

Заведывающей Музеем предполагаю назначить Марию Николаевну Гринченко...

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.190-190^{об}.Звіт М.Грінченко голові Чернігівської губернської земської управи
Ф.Уманцю про роботу з колекціями Музею В.Тарновського.

1.X.1900 р.

Имею честь при сем представить Вашему Высочородию нижеследующий отчет о сделанной мною работе по приведению в порядок музея В.В.Тарновского.

Находящиеся в Чернигове предметы Музея хотя и внесены все в напечатанный второй том «Каталога Музея» и расположены приблизительно в порядке нахождения их в Каталоге, но не занумерованы. В виду этого я, согласно Вашему поручению, приступила к окончательному расположению предметов в порядке Каталога и к нумерации их. С 23 августа по 1 октября мною занумерован отдел Шевченко, но только начерно, карандашом, так как в то время еще не были изготовлены типографиею билетки для наклеивания на вещи, что предстоит еще сделать. Кроме того, мною занумерованы №№ 1-753 отдела рукописей, заключающие 1576 документов, при чем на каждый документ наклеен был билетик с написанным на нем номером. Таким образом занумеровано:

Шевченко – 738 предметов

Рукописей – 1576

Всего 2314 предметов

Сильною задержкою при нумерации является то обстоятельство, что билетки для номеров не разделены как следует для отрывания, почему приходится каждый билетик обрезать ножницами, что в общем занимает гораздо больше времени, чем при обычном отрывании билетика.

М.Гринченко.

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.355-355^{об}.

Звіт М.Грінченко за жовтень 1900 р.

3.XI.1900 р.

Милостивый Государь

Федор Михайлович!

Имею честь предоставить Вам ведомость сделанного мною за время с 1 октября по 1 ноября н.г. по приведению в порядок музея:

А) расположены в порядке и занумерованы (с наклеякою билетиков) №№ 754-790 отдела рукописей, заключающее в себе 1539 документов;

Б) составлен проект правил музея;

В) ведена текущая переписка.

Примите уверение в совершенном почтении

М.Гринченко.

Чернигов

Его Высочородию Ф.М.Уманцу.

ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.377.

3 постанови Чернігівського губернського земського зібрання XXXVII сесії про перевезення всіх колекцій В.Тарновського до Чернігова для облаштування музею.

28.XI.1901 р.

...Собранием заслушан весьма подробный доклад председателя губ. Управы Уманца о приеме и доставлении в Чернигов музея украинских древностей, принесенного в дар губернскому земству В.В.Тарновским.

Музейная комиссия доложила, что это хлопотливое дело выполнено личными заботами председателя губернской управы и предложила благодарить его за это.

Собрание постановило: выразить благодарность Ф.М.Уманцу за понесенный им труд.

Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XXXVI-XLVI сессий) 1900-1909 годов. -Т. I.-Чернигов, 1912.-С.352.

Запрошення А.Шелухіна на посаду доглядача (завідуючого) Музею В.Тарновського.

25.IV.1902 р.

Вследствие прошения Вашего от 14 сентября истекшего года, Губернская Управа имеет честь уведомить, что она признала возможным определить Вас на должность смотрителя Музея Украинских древностей, завещанного Губернскому Земству В.В.Тарновским.

Сообщая об изложенном, Управа просит Вас по получении сего прибыть в Чернигов для отправления своих обязанностей.

Член управы П.Солонина.

Центральний державний історичний архів України.-Ф.871.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.1.

Сита А.Ф.

Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII-XIII ст. біля с.Шестовиця.

Комплекс давньоруських пам'яток біля с.Шестовиця включає два городища з посадами (одне – на території села в ур. Городище; друге – на південний захід від села в ур. Коровель), численні курганні групи (більшість з яких не збереглися до нашого часу) та ряд поселень (Рис.1).

Перший план цього комплексу складений у 1925-27рр. співробітником Чернігівського державного історичного музею П.І.Смолічевим¹ Головним об'єктом його досліджень стали кургани, окрім того були обстежені городище і посада в ур. Коровель.

Довгий час увагу фахівців в першу чергу привертала поховання, що мали яскраво виражений поліетнічний характер. Надзвичайно цікавий склад знахідок кінця IX - поч. XI ст. дещо затімарює матеріали періоду розквіту Чернігівського князівства в XII- сер. XIII ст. з цього комплексу, які і є темою даної публікації.

Дослідження шестовицьких пам'яток розпочав П.І.Смолічев, який у 1925-27рр. за дорученням Чернігівського державного історичного музею розкопав 42 кургани. Серед них було досліджено 11 курганів в ур.Узвіз, які містили поховання за християнським обрядом, у могильній ямі під курганным насипом і датуються XII ст.², а самі насипи склалися з культурного шару посади X – поч. XI ст. (ЧІМ, інв. № А-3).

У 1947р. співробітником музею О.О. Попком був вперше складений детальний опис обох городищ з посадами, відкрито кілька селищ³.

Через рік київським археологом Д.І.Бліфельдом на городищі Коровель досліджено два житла XII-сер.-XIII ст., у верхній частині культурного шару на всіх розкопах знайдені матеріали цього часу. В ур. Узвіз виявлено кілька пошкоджених об'єктів XII – XIII ст., які дослідник вважав житлами⁴. (Колекція знаходиться в науковому фонді Інституту археології НАН України).

Влітку 1970р. городище і посад оглянула експедиція Чернігівського історичного музею і археологічної секції обласної організації УТОПІК під керівництвом М.А.Попудренко (ЧІМ, інв. №38-(1-99)/А-217). В заплаві р. Десна випадково була знайдена шиферна іконка із зображенням Святого Миколи⁵ (ЧІМ, інв. №38-22/А-217).

При повторному обстеженні місця знахідки О.В.Шекуном у 1984р. відкрито поселення Пойма.

У 1976р. В.П.Коваленком досліджені залишки пошкодженого кар'єром житла XI – XII ст. на північно – західній околиці посаду в ур. Узвіз (ЧІМ, інв. №8-(1-35)/Арх.-77).

Загоном Шестовицької експедиції ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом зав. сектором ЧІМ В.П.Коваленка у 1983р. під час великих робіт в ур. Коровель був зроблений розріз напільного валу городища, який дозволив з'ясувати кілька періодів зведення валу в XI – сер. XIII ст. (ЧІМ, інв. №49-(1-95)/Арх. –51; 49-(1-404)/Арх. –51). Водночас Селищним загоном експедиції під керівництвом співробітника ЧІМ О.В.Шекуна проводились роботи на селищі Рів –II північніше с.Шестовиця, де виявлено дві садиби середини XIII ст., з житлами, ремісничими та господарськими комплексами⁶ (ЧІМ, інв. № Арх. 450-471; 22-(1-115)/В арх. –75).

Новий етап дослідження Шестовиці розпочинається у 1998р., коли в ур. Коровель розгортає роботу комплексна міжнародна експедиція під керівництвом зав. кафедрою археології та етнології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Шевченка В.П.Коваленка та зав. відділом ІА НАН України О.П.Моці, в якій безпосередню участь беруть співробітники музею.

З 1998р. по 2001р. проведені великомасштабні розкопки - в ур.Узвіз і на городищі в ур. Коровель та його посаді, окрім того відкрито поділ цього городища та розпочаті його дослідження.

На городищі за цей час зроблено три розрізи лінії укріплень, які дозволили виділити 8 будівельних періодів. Перший вал був зведений по периметру городища наприкінці IX ст., згодом його кілька разів перебудовують. На період XII – сер. XIII ст. припадає дві реконструкції оборонних споруд.

Поновлення городища здійснюється зі збільшенням укріпленої території за рахунок розширення на північ, в результаті чого його розміри досягли 110х85м (внутрішній майданчик 80х65м). Для спорудження валу було знято значну частину культурного шару майданчика городища і тому матеріали XII – сер. XIII ст. на окремих ділянках знаходяться безпосередньо на рівні материка.

За матеріалами розкопок можна дійти висновку, що об'єкти XII –сер. XIII ст. розташовані по периметру майданчика городища з внутрішнього боку валу, через значний інтервал один від одного.

Так, у 1999-2000рр. автором досліджено житло, яке являло собою заглиблений в материк котлован, розмірами 5,0х4,7м, глибиною 1,0м від рівня материка, орієнтований довгою віссю по лінії схід-захід, входом на захід; в північно-західному кутку знаходилась піч. Житло зведене східною стінкою впритул до оборонних споруд XII – XIII ст., його котлован прорізає шари валу поч. X ст. З цієї споруди походить рідкісна знахідка – цілий черенковий сошник, а

також уламки скляних браслетів, ключ, частина серпа, фрагмент пряслиця, щиток персня з плетеним орнаментом, денце скляної посудини.

Вглиб майданчика городища на сьогодні фіксуються лише невеликі за розмірами ями.

На посаді матеріали XII – сер. XIII ст. знайдені в трьох із семи розкопів – чим ближче до городища, тим більше зустрічається об'єктів і збільшується потужність культурного шару цього періоду. Досліджені також три ґрунтові поховання за християнським обрядом. Ймовірно, це невелика частина ґрунтового некрополя, який обмежував територію посаду з півночі.

Роботами експедиції вперше зафіксований поділ, розташований в заплаві р.Десна західніше городища та на ділянці між посадом і курганным могильником. Виявлені залишки господарських комплексів та наземних жител XII – сер. XIII ст.

У 2000р. в ур.Узвіз розкопано 2 поховання за християнським обрядом у могильних ямах під курганными насипами, ще кілька залишків ровів та курганных насипів досліджені частково.

Судячи з матеріалів розкопок Д.І.Бліфельда (1948р.), В.П.Коваленка (1976 р.) та досліджень останніх років, поряд з курганною групою в ур.Узвіз знаходилось і поселення цього часу, а відсутність культурного шару XII – сер. XIII ст. між ур.Узвіз та розкопом 2 на посаді дозволяє висловити припущення про існування в ур. Узвіз окремого поселення. Таким чином, стало можливим виділити для останнього періоду функціонування пам'ятки співіснування двох населених пунктів зі своїми кладовищами: городище з посадом, з півночі обмеженим ґрунтовим могильником, та окреме сільське поселення з розташованим біля нього курганным некрополем (Рис.2).

Розвідки співробітників ЧІМ є основними в дослідженні округи шестовицьких городищ і дозволяють стверджувати, що вона була досить щільно заселена в давньоруський час⁷. Масштабні дослідження, проведені О.В.Шекуном біля села, дозволяють не тільки характеризувати округу та типову забудову поселень цієї округи, а й долю населення цього мікрорегіону в середині XIII ст.

Події 1239 р. добре ілюструються згаданими вже дослідженнями 1983р. на поселенні Рів – II. Тут відкрито рештки двох садиб, які загинули в пожежі в сер. XIII ст., в одному з жител знайдено кістяк молодої жінки з вістрям стріли в спині⁸.

На жодній з вищевказаних пам'яток не знайдені матеріали другої половини XIII ст., лише на підвищенні у заплаві Десни, на південний захід від городища Коровель, виявлено невеличке селище Пойма, що складається з п'яти садиб післямонгольської доби.

Наявність в с. Шестовиця двох городищ з культурним шаром XII – сер. XIII ст. ставить на порядок денний питання про наявність укріплень цього часу на городищі, розташованому в селі. Але, якщо не брати до уваги ще не розв'язане питання про можливе співіснування поряд двох укріплених пунктів XII – XIII ст., то ми маємо справу з невеликим феодалним центром, розміщеним в середині щільно заселеної сільськогосподарської території.

¹ Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні: (Моделі культурної взаємної доби раннього середньовіччя). — К., 1999. — С. 29.

² Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятники Шестовиці. — К., 1977. — С. 9, 91.

³ Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятники у нижній течії Десни. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип.1. — С. 129-134.

⁴ Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиця. // АП УРСР. — Т. III. — К., 1952. — С. 124-128.

⁵ Шекун А.В. Отчет об охранных археологических исследованиях в зоне строительства соединительной автомобильной дороги вокруг г. Чернигова у с. Шестовица в 1983-84 гг. // НА ИА НАН Украины. — 1984/174, № 21561. — С.5, 52.

⁶ Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции. // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 287-288.

⁷ Шекун А.В., Вересейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. В междуречье півзової Десни и Днестра. // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. — К., 1988. — С. 106-108.

⁸ Шекун А.В. Отчет... — С. 14.

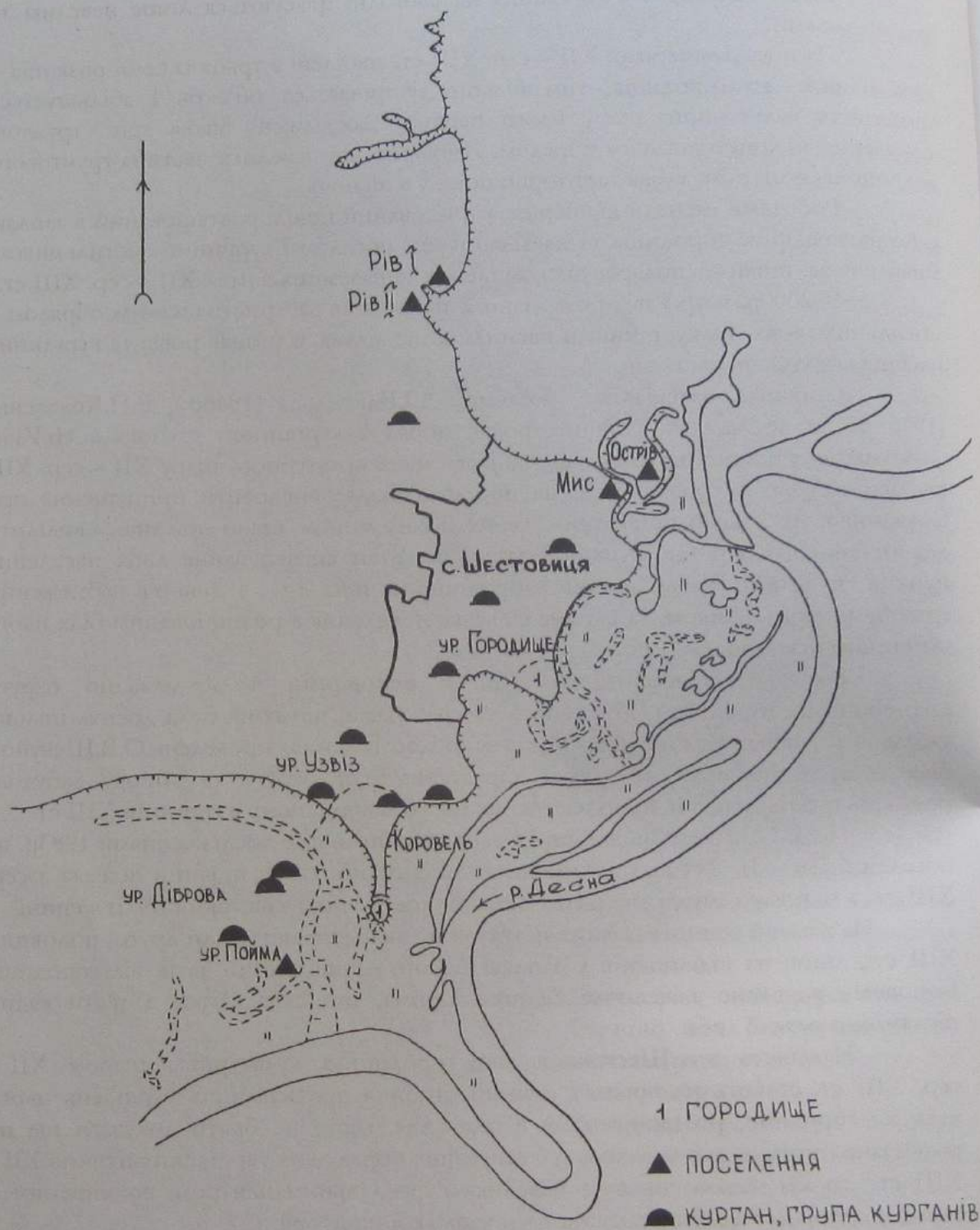

Рис. 1. Схемплан розташування комплексу давньоруських пам'яток біля с. Шестовиця.

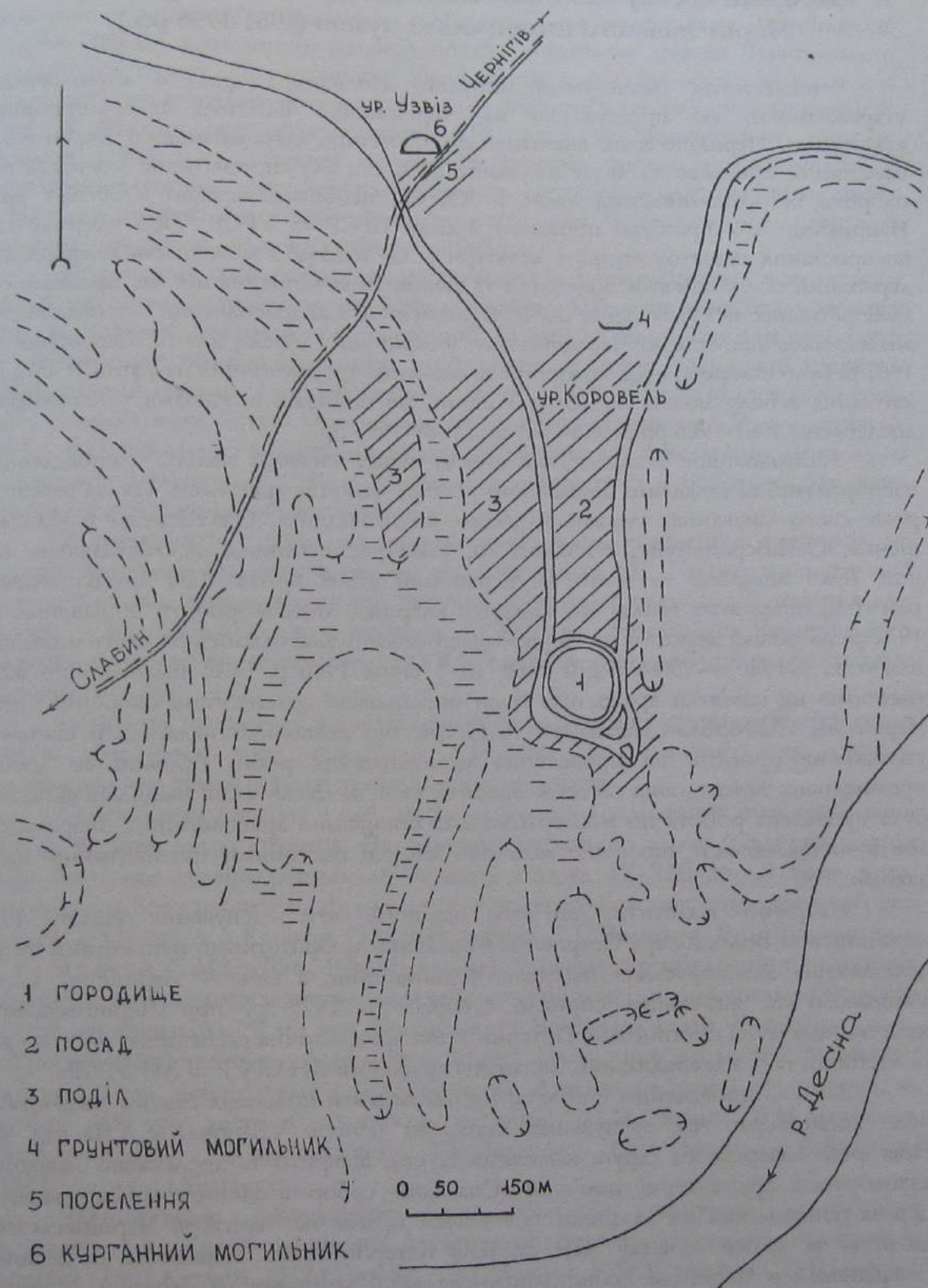

Рис. 2. Схемплан розташування археологічних пам'яток XII-XIII ст. в ур. Коропель.

Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981-1998 рр.)

Численними свідченнями минулого Поліського краю є археологічні старожитності, які представлені на Чернігівщині багатьма археологічними культурами. Першопочаток вивчення археологічних старожитностей Чернігово-Сіверщини припадає на другу половину XVII ст., але систематичне вивчення та охорона їх розпочинається лише в XX ст., найбільш активно в 80-90-х рр. Наприкінці 70-х рр. було прийнято Закони СРСР та УРСР "Про охорону та використання пам'яток історії і культури", що надавало можливість покращити державний облік пам'яток археології та зупинити їх нищення під час проведення меліоративних та будівельних робіт. Враховуючи, що археологічні старожитності знаходились під опікою Чернігівського історичного музею, для їх збереження у 1981 р. було створено відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток. В історії існування відділу можна виділити 3 етапи, які пов'язані із змінами у напрямках досліджень: 1981-1986 рр.; 1986-1989 рр.; 1989-1998 рр.

Найголовніше завдання, яке стояло перед членами відділу, – проведення паспортизації та складання державного реєстру пам'яток археології. Так, за перші 5 років свого існування, завдяки зусиллям В.П.Коваленка, О.В.Шекуна, Е.М.Ілляшенко, О.М.Веремейчик, Ю.М.Ситого, В.В.Простантинової, А.О.Муланена та інш. було виявлено та взято на державний облік понад 1000 археологічних пам'яток, серед яких понад 400 відкрито вперше. (Можна зробити порівняння: у 1972 р. на обліку держави по Чернігівській області знаходилось 38 археологічних пам'яток, у 1980 — 500). Крім того, на 1 січня 1986 р. було підготовлено 535 паспортів на пам'ятки археології. Були опрацьовані археологічні охоронні зони Чернігова, Новгород-Сіверського та Остра, що дозволило налагодити систему узгодження проектів на проведення меліоративних робіт, будівництво доріг, промислових та житлових об'єктів. Загалом, саме на цьому етапі найбільш активно була проведена робота по паспортизації та створенню археологічних охоронних зон в містах області, що стало можливо завдяки постійному фінансуванню цих заходів.

Потрібно відмітити, що на першому етапі існування відділу під керівництвом Володимира Петровича Коваленка пріоритетними напрямками були дослідження давньоруських пам'яток Чернігівщини, а саме – літописних міст. Успішному їх вивченню сприяла створена в 1979 р. при Чернігівському історичному музеї постійнодіюча Чернігівська археологічна експедиція, яка діяла як самостійно, так і з експедиціями Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР.

Завдяки проведеним в області протягом п'яти польових сезонів розкопкам було встановлено час заснування Чернігова (кінець VII-початок VIII ст.) та Новгород-Сіверського (друга половина X ст.); відкрито та досліджено невідомі давньоруські архітектурні пам'ятки (Спаський собор в Новгороді-Сіверському, церква-усипальниця та залишки князівської брами на території Чернігівського дитинця та храми початку XIII ст. біля Катерининської церкви та по вулиці Сіверянській в Чернігові, плінфовипалювальний комплекс на березі о. Млиновище); вдалося уточнити історичну топографію та етапи розвитку стародавнього Чернігова, остаточно локалізувати літописні Листвен та Біловежу і розпочати археологічне вивчення Сновська, Моравійська, Лутави, Блестовита, Всеволожа, Сосниці. На цьому ж етапі розпочалися дослідження сільських поселень, що дозволило переглянути усталені уявлення про давньоруське село. Широкомасштабні дослідження були проведені на поселеннях Ліскове та біля с. Деснянка, в

урочищах Овраменків Крут біля с. Березанка Чернігівського району, Рудка біля с. Макишин Городнянського району та Бревенець, що у с. Кезі Ріпкінського району.

Крім того, співробітниками відділу було розпочато картографування та розкопки курганів доби бронзи та скіфського часу на території Чернігівської області. Зібрані археологічні колекції суттєво поповнили фонди Чернігівського історичного музею, що дозволило використати найбільш цікаві знахідки для виставки "Нові археологічні відкриття на Чернігівщині", яку побачили учасники та гості ІХ Міжнародного з'їзду славістів (1983 р.) і V Міжнародного конгресу славістів (1985 р.). Учасники останнього форуму змогли познайомитись з методикою розкопок чернігівських археологів. Потрібно відмітити, що на цьому етапі були відкриті два скарби: коштовностей – на Чернігівському дитинці та дирхемів – на посаді Звеничева (обидва у 1985 р.).

Починаючи свою роботу, відділ складався із 3 співробітників, а на початок 1986 р. вже працювало 20 чоловік. Крім польових досліджень вони брали участь у роботах наукових семінарів та конференцій. За участю відділу почали проходити на Чернігівщині обласні краєзнавчі конференції та почав працювати історико-археологічний семінар "Чернігів та його округа в ІХ-ХІІІ ст." Про наслідки своїх робіт співробітники звітували на сторінках наукових видань та місцевої преси. У 1983 р. В.П. Коваленко захистив кандидатську дисертацію, і після його переходу на викладацьку діяльність у 1986 р. розпочався новий етап у роботі відділу, який очолив Андрій Леонідович Казаков.

В першу чергу, були продовжені роботи по складанню паспортів на пам'ятки археології і за чотири роки їх збільшилось на 612. Під час паспортизації були зафіксовані нові археологічні старожитності та проведено обстеження вже відомих в науковій літературі пам'яток. В 1988 р. експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом О.В.Шекуна були розроблені охоронні зони давнього Любеча.

Головним напрямком в дослідженнях давньоруських старожитностей стали посади літописних міст, що було пов'язано з забудовою цих ділянок, продовжувалися також роботи на сільських поселеннях.

Співробітники відділу в цей період закінчили дослідження північно-східної ділянки чернігівського дитинця. На території Верхнього замку (південна ділянка Валу) було досліджено рештки оборонних споруд ІХ-ХІІІ ст., у тому числі різночасових бойових веж, та фундаменти невеликого безстовпного храму першої половини ХІІ ст. (А.А.Казаков, О.М.Веремейчик, Т.П.Валькова, В.В.Простантінова, Ю.М.Ситий, П.М.Гребінь, В.М.Марченко). У зв'язку з розбудовою центральної частини міста Чернігова активізувалися археологічні дослідження посаду. Охоронні роботи, які проводилися по вул. Воровського, Комсомольській, Коцюбинського, Куйбишева (Магістратська), Леніна (пр-т Миру), Папанінців, дозволили визначити локальні групи Чернігівського некрополя, як ґрунтового, так і курганного, та садибну забудову міста з вуличною мережею (П.М.Гребінь, В.М.Марченко, О.М.Веремейчик, Г.В.Мудрицький, Т.П.Валькова, О.В.Шекун, А.А.Казаков., Ю.М.Ситий, А.О.Мултанен).

Чернігівською експедицією були проведені охоронні археологічні дослідження на посадах літописних Лутави, Оргоща, Остра, Любеча, Радичева та Сновська (А.А.Казаков, П.М.Гребінь, Т.Г.Новик, В.М.Марченко, О.В.Шекун). Проведені розкопки та розвідки дозволили уточнити час формування посадських територій та вивчити систему оборонних споруд. Крім того, продовжувалися дослідження на поселенні Ліскове та Клонів, Смолигівка (О.В.Шекун, О.М.Веремейчик). Рятівні археологічні роботи були проведені на поселенні Козарки біля с.Петруші та Кезі-3 (О.М.Веремейчик).

Співробітники відділу брали активну участь у краєзнавчих та науково-методичних конференціях, історико-археологічному семінарі "Чернігів та його

округа в IX-XIII ст.” В червні 1989 р. до Чернігова завітали директори Інститутів археології Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Росії та України, які оглянули, в першу чергу, найдавніші архітектурні пам'ятки Чернігова, а в історичному музеї познайомилися з роботою відділу охорони та вивчення пам'яток археології, з новими археологічними колекціями музею - результатом останніх польових сезонів, які отримали схвальну оцінку.

В листопаді 1989 р. від відділу охорони та вивчення пам'яток археології відокремлюється нова наукова одиниця – археологічний центр Лівобережжя, який очолив А.А.Казаков. З грудня місяця відділ очолив Олександр Володимирович Шекун, а до його складу увійшли – Мултанен (Простантинова) В.В., Жаров Г.В., Сита Л.Ф.

На цьому етапі були розроблені та затверджені охоронні зони для літописних міст Мени, Остра, Новгород-Сіверського, Седнева, Ніжина, та підготовлені для міст Варви, Коропа, містечок – Феськівки, Киселівки, Великого та Малого Листвена. У зв'язку з поступовим припиненням фінансування робіт по складанню паспортів на пам'ятки археології, співробітникам відділу вдалося за 1990-1998 рр. збільшити кількість паспортів на 342. Завдяки активній роботі відділу протягом всього часу його існування на державний облік в області було взято 2316 пам'яток, з яких 827 не мають на сьогоднішній день власних паспортів.

На третьому етапі змінюється напрямок досліджень, крім старожитностей давньоруської доби, співробітники звертаються до вивчення пам'яток ранньозалізного віку та слов'янських старожитностей. Пам'ятки IX-XIII ст. стають об'єктами досліджень лише в охоронних зонах м.Чернігова, а саме: по вулицях Київській, Кирпоноса, Комсомольській, Коцюбинського, 9 Січня, Фрунзе (Метиславська), проспекту Жовтневої революції (пр-т Перемоги) (О.В.Шекун, Г.В.Жаров). Результати розкопок надають можливість подальшої реконструкції некрополя та житлових кварталів давньоруського Чернігова. Поблизу міста було досліджено поселення Криниця і, завдяки розкопкам, встановлено його статус – княже село (О.В.Шекун, Л.Ф.Сита). На цьому ж етапі були закінчені дослідження на території поселення Ліскове біля с.Малого Листвена (О.В.Шекун).

Головну увагу дослідників привертають старожитності милоградської культури. Завдяки розвідкам Г.В.Жарова по території Південного Замглаю вдалося простежити південно-східний кордон милоградських старожитностей та розпочати археологічне вивчення цих пам'яток (поселення Зарванщина-3, Улянівка-1, Новоселівка-3). Речовий матеріал засвідчив тісні контакти представників милоградської культури зі скіфами у VI-V ст. до н.е.

До пам'яток київської культури звернувся О.В.Шекун. В 1993-1997рр. ним на південно-західній околиці с.Олександрівка (тепер в межах м.Чернігова) було досліджено біля 2000 кв.м культурного шару. Результати робіт опубліковані в монографії Терпиловського Р.В. та Шекуна О.В. “Олександрівка-1 ранньослов'янське багатошарове поселення поблизу Чернігова”.

З липня 1998 р. при обласному управлінні культури почала працювати обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури, куди і був переданий відділ охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, що передбачає написання нової сторінки в літописі археологічних досліджень Чернігівської землі.

Наукові публікації співробітників відділу

Валькова Т.П. Про датування та культурну належність короноподібних торків з низов'їв Десни// Друга Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1988 р.): Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С. 7-8.

Веремейчик О.М. З історії досліджень давньоруських сільських поселень на Чернігівщині// Матеріали до “Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР” по Українській РСР. – Вип. I. – К., 1984. – С. 47-48.

Веремейчик Е.М. Исследования в окрестностях Чернигова// Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 264-265.

Веремейчик О.М. До питання про розвиток виробництва на сільських поселеннях Чернігівщини (X-XIII ст.)// Перша Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1985 р.). – Чернігів, 1985. – С. 102-103.

Веремейчик Е.М. Новые исследования древнерусских сельских поселений на Черниговщине// Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 62-63.

Веремейчик Е.М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна// Черниговская обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800 летию “Слова о полку Игореве”. Тезисы докладов. – Ч. I. – Чернигов, 1985. – С. 30-32.

Веремейчик Е.М. Работы селищного отряда// Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 315-316.

Веремейчик Е.М. Некоторые итоги и перспективы исследования древнерусских сельских поселений в междуречье низовьев Десны и Днепра// Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. VI Респуб. конф. молодых археологов. Киев, октябрь, 1987 г. – К., 1987. – С. 31-32.

Веремейчик О.М. Розкопки сільських поселень X-XIII ст. в Подесенні в 1986 р.// Друга Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1988 р.): Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1987. – С. 22-23.

Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X-XIII вв. у с.Петруши// Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа IX-XIII вв.” Тезисы докладов. – Чернигов, 1988. – С. 94-95.

Веремейчик О.М. До вивчення економіки давньоруського села / Коваленко В.П.// Проблеми економічної географії Поділля. Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 169-171.

Веремейчик Е.М. О ремесленном производстве на сельских поселениях Черниговщины X- первой половины XIII вв.// Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. Тез. док. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1988. – С. 130-131.

Веремейчик Е.М. Работы Чернигово-Северской экспедиции / Казаков А.А., Коваленко В.П., Мултанен А.А., Простантинова В.В. Сытый Ю.Н.// Археологические открытия 1986 г. – М., 1988. – С. 261-266.

Веремейчик Е.М. К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах на древнерусских селищах Черниговщины// Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной науч.-практ. конф. Апрель 1989. – Сумы, 1989. – С. 88.

Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X-XIII вв. у с.Петруши// Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К., 1990. – С. 76-86.

Веремейчик О.М. Давньоруське селище “Баба” біля с.Жовтневого// Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 47-48.

Веремейчик Е.М. Средневековый грунтовый могильник близ Чернигова/ Коваленко В.П.// Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII пятилетке. Тезисы докл. и сообщ. Белгород, февраль 1990 г. – Белгород, 1990. – С. 18-19.

Гребінь П.М. Знаки на плінфі собору останньої чверті XI ст. в Чернігові// Друга Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1988 р.): Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1987. – С. 108-110.

Гребень П.Н. Кровля надвратной церкви княжеских ворот XII-XIII вв. в Чернигове // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа IX-XIII вв." Тезисы докладов. – Чернигов, 1988. – С. 48-50.

Гребень П.Н. Кровля надвратной церкви княжеских ворот XII-XIII вв. // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К., 1990. – С. 34-37.

Гребень П.Н. Исследования Черниговского детинца в 1989 г. Коваленко В.П. // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." – Чернигов, 1990. – С. 20-24.

Гребінь П.М. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. /Коваленко В.П. // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару "Чернігів і його округа в IX-XIII ст." Чернігів. 15-18 травня 1990 р. – С. 13-24.

Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградско-подгорцевских памятников (по материалам разведок) / Шекун А.В. // Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции. – Брянск, 1988. – С. 86-87.

Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников (По материалам разведок на Черниговщине) / Шекун А.В. // Тезисы Второй Гомельской научн. конф. по истор. краев., 1991 г. /Гомельщина: археология, история, памятники. Секция археологии и нумизматики. – Гомель, 1991. – С. 19-22.

Жаров Г.В. Дослідження на багатощаровому поселенні Новоселівка-3 біля Чернігова / Майборода Т.М. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 47-48.

Жаров Г.В. Дослідження в басейні р.Снов // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993.

Ілляшенко Е.М. З історії вивчення пам'яток кам'яної доби на Чернігівщині // Матеріали до "Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР" по Українській РСР. – Вип. I. – К., 1984. – С. 32-33.

Ілляшенко Е.М. До питання про походження скляних браслетів давнього Чернігова // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). – Чернігів, 1985. – С. 103-104.

Ілляшенко Э.М. Стекланные украшения Чернигово-Северской земли эпохи "Слова о полку Игореве" // Черниговская обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800 летию "Слова о полку Игореве". Тезисы докладов. – Ч. I. – Чернигов, 1985. – С. 26-28.

Ілляшенко Е.М. Нові дослідження курганів на Чернігівщині // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1988 р.): Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1987. – С. 47-49.

Казаков А.А. Нове в історичній топографії Чернігівського посаду X-XIII ст. // Матеріали до "Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР" по Українській РСР. – Вип. I. – К., 1984. – С. 48-49.

Казаков А.А. До питання про соціальну стратифікацію населення Чернігівського посаду X-XIII століть // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1985 р.). – Чернігів, 1985. – С. 105-106.

Казаков А.А. Посадская община в Чернигове в эпоху "Слова о полку Игореве" // Черниговская обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800 летию "Слова о полку Игореве". Тезисы докладов. – Ч. I. – Чернигов, 1985. – С. 21-26.

Казаков А.А. Новые работы археологической экспедиции музея на посаде древнего Чернигова в 1983-1985 гг. // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского истор. музея. – Чернигов, 1986. – С. 57-58.

Казаков А.А. Пять лет работы отдела археологии Черниговского исторического музея: итоги, перспективы / Коваленко В.П. // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского истор. музея. – Чернигов, 1986. – С. 7-10.

Казаков А.А. О районах ремесленного производства в городах Чернигово-Северской земли // Актуальные проблемы истор.-археол. исслед. Тез. докл. VI Респ. конф. молодых археологов. Киев, октябрь, 1987 г. – К., 1987. – С. 63-64.

Казаков А.А. Феодалы в социальной структуре посада древнерусского города // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посвящ. 20 летию Черниговского архит.-истор. заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 48-49.

- Казаков А.А. Шляхи формування посадів літописних міст Чернігово-Сіверщини // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1988 р.): Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1987. – С. 20-21.
- Казаков А.А. К вопросу об усадебной застройке черниговского Предградья XII-XIII вв. // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа IX-XIII вв.” Тезисы докладов. – Чернигов, 1988. – С. 25-27.
- Казаков А.А. Ремесло Черниговского посада // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. Тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1988. – С. 138-139.
- Казаков А.А. Формирование посадов в городах верхнего Подесенья X-XIII вв. // Тез. докл. межвуз. истор.-краев. конф. – Брянск, 1988. – С. 43-44.
- Казаков А.А. О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины. Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. Апрель 1989. – Сумы, 1989. – С. 86-87.
- Казаков А.А. Формирование посадов летописных городов радимичей и дреговичей (по материалам Черниговской земли X-XIII вв.) // Первая Гомельская обл. науч. конф. по истор. краев. Тезисы докладов. – Гомель, 1989. – С. 87-89.
- Казаков А.А. Новые раскопки Остерского Городца / Гребень П.Н. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар. Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 78-79.
- Казаков А.А. Посад Новгорода-Северского X-XIII вв. // Новгород-Северскому 1000 лет. Тезисы докладов обл. науч.-практ. конф. (май 1989). – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С. 30-32.
- Казаков А.А. Нові дослідження Остерського Городця / Гребінь П.М., Потапов О.В. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тез. доп. XX Респ. конф. Одеса, жовтень 1989 р. – К., 1989. – С. 89.
- Казаков А.А. К вопросу об усадебной застройке Черниговского Предградья XI-XIII вв. // Проблемы археологии Южной Руси. Матер. историко-археол. семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К., 1990. – С. 23-28.
- Казаков А.А. Юго-западная окраина Любечского посада в IX-XIII вв. / Марченко В.Н. // Тезисы историко-археол. семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” – Чернигов, 1990. – С. 27-31.
- Казаков А.А. Роменские комплексы Любеча (По материалам исследований 1989 г.) / Гребень П.Н. // Тезисы Второй Гомельской научн. конф. по истор. краев., 1991 г. / Гомельщина: археология, история, памятники. Секция археологии и нумизматики. – Гомель, 1991. – С. 86-87.
- Казаков А.А. Південно-західна околиця Чернігова в X-XIII ст. (За даними досліджень 1989 р.) / Гребінь П.М. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991. – С. 3-5.
- Казаков А.А. Південно-західна околиця Чернігова в X-XIII ст. (за даними досліджень 1989 р.) / Гребінь П.М. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 97-99.
- Коваленко В.П. К вопросу о летописном Листвене // Тезисы республиканской конференции молодых ученых. – К., 1981. – С. 119.
- Коваленко В.П. Раскопки в Новгороде-Северском // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 259.
- Коваленко В.П. Исследования летописного Листвена // Там само. – С. 257-158.
- Коваленко В.П. Новый вариант печати великого князя Всеволода Ярославича // Советская археология. – М., 1982. – № 4. – С. 245-246.
- Коваленко В.П. До питання про полянсько-сіверянські кордони (за матеріалами пам'яток археології) Чернігівщини // Тези II республіканської конференції з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 280-281.
- Коваленко В.П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX-XIII вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1983. – 26 с.
- Коваленко В.П. Исследование летописных городов на Черниговщине // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 269.

- Коваленко В.П. Работы Новгород-Северской экспедиции / Куза А.В., Моця А.П. // Там само. - С. 269-270.
- Коваленко В.П. Головні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (IX-XIII ст) // Український історичний журнал. - К., 1983. - № 8. - С. 120-125.
- Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска // Археологические открытия 1982 года. - М., 1984. - С. 271-271.
- Коваленко В.П. Работы Новгород-Северской экспедиции / Куза А.В., Моця А.П. // Там само. - С. 272-273.
- Коваленко В.П. Дослідження літописного Блистовита / Вознесенська Г.О., Орлов Р.С. // Археологія. - К., 1984. - № 48. - С. 19-34.
- Коваленко В.П. Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли // Древнерусский город (материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500 летию Киева). - К., 1984. - С. 50-54.
- Коваленко В.П. Давньоруський Новгород-Сіверський // Матеріали до "Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР" по УРСР. - К., 1984. - Вип. I. - С. 56-57.
- Коваленко В.П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / Шекун А.В. // Советская археология. - М., 1984. - № 4. - С. 274.
- Коваленко В.П. До питання про етнічний склад міського населення Чернігово-Сіверської землі // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). - Чернігів, 1985. - С. 94-95.
- Коваленко В.П. Исследование летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. - М., 1985. - С. 286-289.
- Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли / Вознесенская Г.А. // Земли Южной Руси в IX-XIII вв. (история и археология). - К., 1985. - С. 95-109.
- Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." Тезисы докладов. - Чернигов, 1985. - С. 14-18.
- Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве» // Там само. - С. 58-60.
- Коваленко В.П. Основные этапы возникновения летописных городов Чернигово-Северской земли // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. - М., 1985. - С. 57-58.
- Коваленко В.П. Историко-археологічний семінар в Чернігові // Український історичний журнал. - К., 1985. - № 8. - С. 158-159.
- Коваленко В.П. Работы архитектурного отряда археологической экспедиции Черниговского исторического музея с 1983 по 1986 гг. // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского исторического музея. - Чернигов, 1986. - С. 58-60.
- Коваленко В.П. Работы Новгород-Северской экспедиции / Моця А.П., Григорьев А.В. // Археологические открытия 1984 г. - М., 1986. - С. 229-230.
- Коваленко В.П. Исследования в Чернигове // Там само. - С. 245-247.
- Коваленко В.П. Исследования в Шестовице / Шекун А.В. // Там само. - С. 247-248.
- Коваленко В.П. Чернигов / Блитель Д.И. // Археология УССР. - Т. III. - К., 1986. - С. 272-281.
- Коваленко В.П. Новгород-Северский / Моця А.П. // Там само. - С. 295-299.
- Коваленко В.П. Любеч / Юра Р.А. // Там само. - С. 299-303.
- Коваленко В.П. Памятники археологии Черниговщины / Воляник В.К. // Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по УССР. - Вып. 4. Черниговская область. - К., 1986. - С. 6-51.
- Коваленко В.П. Вотчина Черниговских князей по летописной статье 1159 г. (к постановке проблемы) // Черниговская обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800 летию "Слова о полку Игореве". Тезисы докладов. - Ч. I. - Чернигов, 1986. - С. 22-24.
- Коваленко В.П. Раскопки на Черниговском детинце // Археологические открытия 1985 года. - М., 1987. - С. 340-341.
- Коваленко В.П. Работы Чернигово-Северской экспедиции / Моця А.П. // Там само. - С. 341-342.

Коваленко В.П. Работы в Черниговском Задесенье/ Сытый Ю.Н.// Там само. – С. 342-343.

Марченко В.Н. Гушинское городище близ Чернигова/ Коваленко В.П.// Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 78-79.

Мудрицкий Г.А. Цікава знахідка в Чернігові// Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С. 43-45.

Мудрицкий Г.А. Металлографическое изучение кузнечной продукции XI-XIII вв. из раскопок Чернигова// Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. Апрель 1988. – Сумы, 1989. – С. 89-90.

Мултанен А.А. Детали позднесредневековой обуви из раскопок в г.Чернигове// Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 66-67.

Мултанен А.О. До питання про класифікацію черняхівської гончарної кераміки та її задачі // Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С. 11-12.

Мултанен В.В. З досвіду підготовки археологічної частини “Зводу пам’яток історії та культури України” по Чернігівській області/ Ясновська Л.В.// Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьк, вересень-жовтень 1993 р.). – Луцьк, 1993. – С. 195-196.

Простантинова В.В. З історії досліджень ранньослав’янських пам’яток Чернігівщини// Матеріали до “Зводу пам’яток історії та культури народів СРСР” по Українській РСР. – Вип. I. – К., 1984. – С. 49-50.

Простантинова В.В. Ранньослов’янські пам’ятки на території м. Чернигова // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 129-130.

Простантинова В.В. Пальчатые фибулы из фондов Черниговского и Менского музеев//Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 52-54.

Простантинова В.В. Исследования на Черниговщине//Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 295-296.

Простантинова В.В. Исследования раннеславянского отряда//Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 398-399.

Простантинова В.В. Косторезная мастерская первой половины XVII в. на Черниговском детинце//Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посвящ. 20 летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 49-51.

Простантинова В.В. Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у X-XIII ст. (до питання про торговельні зв’язки)// Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Вип. II. — Чернігів, 1988. – С. 33-34.

Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове// Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” (26-28 сентября 1988 г.) Тезисы докладов. – Чернигов, 1988. – С. 106-107.

Потапов О.В. Нові остеологічні матеріали з посаду стародавнього Чернігова// Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С.49-51.

Потапов А.В. Некоторые данные о фауне древнего Остерского Городца в XII-XIII вв.// Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар 18-19 мая 1989 г. Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 80-81.

Потапов А.В. К вопросу об охоте в X-XIII вв. (По материалам и памятникам Южной Руси)// Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов обл. науч.-практ. конф. Апрель 1989. – Сумы, 1989, -С. 91-92.

Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове// Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.”Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К., 1990. – С. 37-41.

Сігтий Ю.М. Відкриття літописної Білої Вежі// Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.).Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – 98-99.

Ситий Ю.М. До історії дослідження Чернігівського Задесення // Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С. 37-39.

Черненко А.Е. Исследование в Сосницком районе // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 324-325.

Черненко О.Е. Розкопки поблизу с.Кириївка Чернігівської області // Археологія. – К., 1990. – № 2. – С. 125-128.

Черненко О.Е. З історії вивчення археологічних пам'яток Чернігівщини кінця II-початку I тис. до н.е. // Матеріали до “Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР” по Українській РСР.-Вип.I. – К., 1984. – С. 46-47.

Черненко О.Е. Про семіотику деяких амулетів, знайдених на Чернігівщині // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 97-98.

Черненко Е.Е. Коллекция из раскопок на Княжей горе в собрании Черниговского исторического музея // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посвящ. 90 летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 48-49.

Черненко Е.Е. О топографии курганных могильников Посулья // Тезисы докл. Всесоюзной конф., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. – Кировоград, 1987. – С.82.

Черненко Е.Е. Материалы из раскопок С.А.Мазараки на территории бывшей Полтавской губернии в фондах ЧИМ // Тезисы Полтавской областной научн.-практ. конф., посвящ. 100 летию со дня рождения М.Я.Рудынского. – Полтава, 1987. – С.49-50.

Черненко Е.Е. Исследования курганов в среднем течении р.Удай // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. VI Респуб. конф. молодых археологов. Киев, октябрь, 1987 г. – К., 1987. – С. 173-174.

Черненко О.Е. Старожитності скіфського часу в Чернігівському історичному музеї // Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1989 р.) Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С. 36-37.

Черненко Е.Е. Раскопки в Полтавской губернии накануне XIV археологического съезда // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1988. – С. 67-68.

Черненко О.Е. Скіфський меч із фондів Чернігівського музею // Археологія. – К., 1990. – № 1. – С. 117-118.

Черненко О.Е. Скарб скіфського часу з Сосницького музею // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 15-16.

Черненко Е.Е. Курганные древности Сумщины в фондах ЧИМ / Коваленко В.П. // Тезисы докладов Первой Сумской обл. истор.-краев. конф. – Сумы, 1990. – С. 56-57.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 332-334.

Шекун А.В. Работы в Чернигове / Кузнецов Г.А. // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 234-235.

Шекун А.В. Исследования в Черниговской области // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 345-346.

Шекун О.В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзн. (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104-105.

Шекун А.В. Поселение Лесковое: некоторые итоги 10 лет исследования // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90 летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 60-62.

Шекун А.В. Новые исследования на Черниговском предгорье // Черниговская обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800 летию “Слова о полку Игореве”. Тезисы докладов. – Ч. I. – Чернигов, 1985. – С. 28-30.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине / Веремейчик Е.М. // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 327-329.

Шекун А.В. Работы в Чернигове / Кузнецов Г.А. // Там само. – С. 329-330.

Шекун А.В. Новые исследования на территории Елецкого монастыря в Чернигове // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посвящ. 20 летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 43-45.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 434-436.

Шекун А.В. Исследования на поселении Лесковое / Веремейчик Е.М. // Там само. – С. 436-437.

Шекун О.В. Селянські садиби XII-поч. XIII ст. // Друга обласна наук. конф. з іст. краєзн. (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів, 1988. – С. 36-37.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине / Сытый Ю.Н. // Археологические открытия 1986 года. – М., 1989. – С. 349-351.

Шекун А.В. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” Тезисы докладов. – Чернигов, 1988. – С. 34-38.

Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 93-110.

Шекун А.В. Селища IX-XIV вв. на территории Черниговщины // Древнерусский город Путивль. Тез. докл. и сообщ. обл. науч. конф., посвящ. 1000 летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 21-22.

Шекун А.В. Курганы Посульской группы на территории Черниговщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов обл. науч.-практ. конф. Апрель 1989. – Сумы, 1989. – С. 46-47.

Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1989. – С. 64-71.

Шекун А.В. Многокамерные жилища XII в. на поселении Лесковое / Веремейчик Е.М. // Первая Гомельская обл. науч. конф. по историческому краеведению. Тезисы докладов. – Гомель, 1989. – С. 92-93.

Шекун О.В. Літописна Сосниця / Коваленко В.П. // Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 9-13.

Шекун А.В. Памятники Сосницкого ополья // Там само. – С. 22-29.

Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археол. семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К., 1990. – С. 73-76.

Шекун А.В. Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселения “Криница”) // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” – Чернигов, 1990. – С. 131-135.

Шекун А.В. Древнерусские поселения верховьев р. Белоус / Веремейчик Е.М. // Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов. Тезисы докладов. 22 февраля 1991 г. – М., 1991. – С. 9-10.

Шекун О.В. Археологічна розвідка в околицях літописної Сосниць / Коваленко В.П. // Археологічні дослідження на Україні у 1990 році. – К., 1991. – С. 26-28.

Шекун О.В. Сільська округа літописного Любеча // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 52-55.

Шекун А.В. Древний сухопутный путь между Черниговом и Любечем // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 70-74

Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX-XIII ст. // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії Наук України. – К., 1992. – № 2. – С. 50-53.

Шекун О.В., Коваленко В.П., Фомін О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів // Археологія. – К., 1992. – № 1. – С. 60-72.

Шекун О.В. П'ятнадцятий сезон робіт на давньоруському поселенні “Ліскове” // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 136.

Шекун О.В., Сита Л.Ф. Пам'ятки IX-XIII ст. в околицях села Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі: Матеріали історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX-XIII ст.” Чернігів, 15-18 травня 1990 р. – Чернігів, 1993. – С. 40-49.

Шекун А.В., Терпиловский Р.В. Памятники I в. до н.э. - VII в.н.э. у с. Деснянка близ Чернигова – Чернигов, 1993. – 48 с.

Шекун А.В. Грунтовый некрополь XI-XII вв. на территории Передгородья в Чернигове // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-

археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоквасова (14-16 вересня 1993 р., Новгород-Сіверський) – Чернігів, 1993. – С. 33-35.

Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі// Чернігівська земля у давнину і середньовіччі. – К., 1994. – С. 39-40.

Шекун А.В. Могили милоградської культури у с.Деснянка близ Чернигова// Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 152-158.

Шекун А.В. Поселения второй половины XIII в. в междуречье Десны и Днепра// Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 113-115.

Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни та Дніпра XII-XVII ст. //Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів, 1996. – С. 114-115.

Шекун О.В. Давньоруські курганні могили в окрузі Любеча//Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжн. наук. конф., присв. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 164-169.

Шекун О.В. Перша косторізна майстерня на поселенні київської культури// Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 143-144.

Шекун О.В. Охоронні розкопки на ранньослов'янському поселенні Олександрівка I поблизу Чернігова / Ситий Ю.М., Сорокін С.О.// Там само. – С. 144-145.

Шекун О.В. Розкопки ранньослов'янського поселення Олександрівка-I біля Чернігова в 1994 році/ Терпиловський Р.В., Ситий Ю.М.// Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. – К., 2000. – С. 168.

Шекун О.В. Охоронні розкопки в Чернігові в 1994 році/ Ситий Ю.М.// Там само. – С. 176.

Шекун О.В. “Олександрівка-1 - ранньослов'янське багат шарове поселення поблизу Чернігова” /Терпиловський Р.В. – Чернігів, 1997. – 128 с.

Мудрицька В.Г., Черненко О.Є.

Колекція В.А.Богусевича з розкопок у Чернігові в 1947-1953 рр. у фондах Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського

Масштабне археологічне вивчення Чернігова, другого після Києва центра Подніпров'я, розгорнулось наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ ст. Воно проводилось в рамках комплексного дослідження міст Київської Русі. В 1946-47 рр. Б.О.Рибаков здійснив розкопки на території дитинця (сучасний Вал). Незважаючи на невеликий обсяг робіт вони дали цікаві результати.

У цей же час планомірні археологічні дослідження у Чернігові розпочалися під егідою Інституту Археології АН УРСР. Роботи тривали протягом 1947-1953 рр. Керував ними Володимир Андрійович Богусевич. Перед експедицією було поставлене завдання визначити структуру стародавнього Чернігова. Для цього В.А.Богусевич застосував, як він висловився “раскопочную методику разведочного порядка”¹. Роботи велись одночасно у різних районах міста. У 1947 та 1949 рр. – на Валу, Трет'яку, Єлецькій горі, а у 1951 р. поширились на територію стародавнього Подолу. У цьому ж році на Валу, біля Спаського собору, розпочалося дослідження залишків архітектурних споруд доби Київської Русі. Цей комплекс потребував ретельного вивчення і у 1953 р. В.А.Богусевич зосередив на ньому всю увагу (Табл.І).

Наслідкам вивчення стародавнього Чернігова автор розкопок присвятив ряд оглядових публікацій². Незважаючи на те, що деякі спостереження В.А.Богусевича пізніше не підтвердились (наявність рову поблизу Спаського собору, спорудження насипу цитаделі у ХУІІ ст., розташування дитинця на Єлецькій горі тощо)³, їх наукове значення важко переоцінити. Це були перші масштабні дослідження міста. На їх результатах базується сучасне наукове уявлення про стародавній Чернігів.

В ході археологічних розкопок 1947-1953 рр. була зібрана велика та різноманітна колекція археологічних матеріалів. Публікації автора досліджень лише частково висвітлюють її склад. Описи колекцій, складені для наукового звіту, збереглися в науковому архіві Інституту археології Національної Академії Наук України (далі ІА НАНУ), проте вони містять лише загальні відомості.⁴ Кількість знахідок не завжди вказана точно, записи об'єднують кілька різних предметів, є помилки в атрибуції та датуванні. Деякі речі взагалі не внесені до опису. За здобутих внаслідок робіт В.А.Богусевича складає 8500 одиниць. (Табл.ІІ).

Матеріали колекції потрапили на зберігання в різні установи. Так, деякі знахідки з досліджень 1951 р. були передані в Ермітаж. (Того року у складі Чернігівської експедиції поруч з фахівцями з Києва та Чернігова, працював співробітник Ермітажу Ю.М.Дмитрієв. Частина знахідок (бл. 300 од.) була передана йому, як представнику цієї установи, для створення експозиції, присвяченої стародавньому Чернігову у відділі історії Російської культури).⁵ Частину матеріалів лишили на зберігання у наукових фондах ІА НАН України. На жаль, через об'єктивні труднощі, пов'язані з роботою фондосховища, на сьогодні важко визначити які конкретно знахідки зберігаються у Києві.

Решту археологічних матеріалів з розкопок В.А.Богусевича, разом з іншими колекціями знахідок, зібраними під час досліджень Чернігівщини, ІА АН УРСР на початку 50-х рр. передав у Чернігівський історичний музей.⁶

На жаль, колекція не була своєчасно заінвентаризована. В 1951-1952 рр. лише невелика частина пам'яток з розкопок 1951 р. була занесена до інвентарних книг історичної (І 2-(1-310)/4836) та археологічної (Арх 23-(1-139)/145) груп зберігання.

Перша містить матеріали XVII-XVIII ст. – фрагменти керамічного посуду, кахлів, люльок, виробів з гутного скла, предметів з кістки, каменю, металу (розкопи І-У). До складу другої входять уламки кружального посуду IX-XII ст., вістря стріл, фрагменти скляних браслетів, смальти, плінфи з клеймами тощо (розкоп ІV).

Наприкінці 1970-х рр. окремі знахідки були використані для побудови нової експозиції, але без попереднього опису.

В 1990-ті рр. ЧІМ передав деякі знахідки з розкопок В.А.Богусевича у Національний історико-архітектурний заповідник "Чернігів стародавній". Це невелика – 316 одиниць – група матеріалів, пов'язаних з дослідженням пам'яток архітектури: плінфа, полив'яні плитки, фрагменти фресок (КН 1466/1-7, 1467/1-25; ДА 14610-14881).

Таким чином, на сьогодні колекція з розкопок В.А.Богусевича 1947-1953 рр. розпорошена по різних установах. Матеріали лише частково введені в науковий обіг.

Найбільше за кількістю знахідок зберігається в ЧІМ. У 2000 р. співробітники музею розпочали роботу по упорядкуванню колекції. Завдяки допомозі чернігівських археологів к.і. наук Коваленка В.П., Ігнатенка І.М., Ситої Л.Ф., Шекуна О.В., Ясновської Л.В. був складений опис колекції, яка налічує понад 4 тисячі од. (Табл.ІІ).

Переважна більшість матеріалів (близько 50%) – це фрагменти кераміки (ліпної, роменської культури VII-VIII ст.; кружальної IX-XIII та XIV-XVIII ст.). Зустрічаються уламки кахлів, люльок тощо. Серед інших знахідок можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті (1953, р.І пол.оп. № 463). За В.А.Богусевичем це напис "...ЛОТЬНИК", який він інтерпретує як частину слова "золотник".⁷

Ще одна досить цікава знахідка – фрагменти керамічної полив'яної писанки (1951, р.І, пол.оп. № 103).

Вироби зі скла (13%) представлені численними уламками браслетів, каблучок, віконниць, гутного посуду.

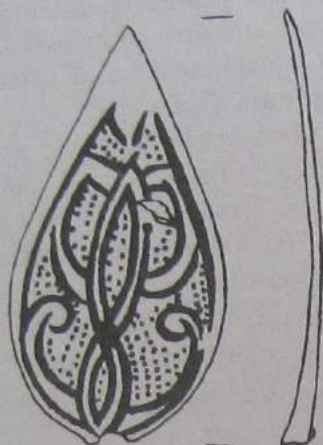

Рис. 1

Досить цікавим є уламок каменю від кругового точила XII-XIII ст. з пісковика (1947, р.ІІ, № 921). Безумовний інтерес становить кам'яна ливарна форма XII-XIII ст. для виготовлення орнаментованих щитків пернів (1949, р.ІІ, ЧІМ, Вр 1054).

Зовсім небагато (< 1%) виробів з кістки. Це проколки, гребінці, руків'я ножів тощо. Особливо відзначимо добре збережений гребінь з циркульним орнаментом XI-XIII ст. (1951, р.ІV, б/н).

Серед інших матеріалів у колекції вирізняється серія знахідок, пов'язаних з дослідженням архітектурних пам'яток. Сьогодні в музеї зберігається майже 500 експонатів цієї групи. Вони походять, переважно, з досліджень кам'яних споруд XI-XII ст. Це плінфа з клеймами, полив'яна плитка, смальта, фрагменти фресок. З розкопок 1953 р. походять два свинцевих листи від даху.

Як бачимо, в цілому колекція з розкопок В.А.Богусевича 1947-1953 рр. складається із знахідок, типових для культурних шарів стародавнього Чернігова. Про це свідчить порівняння складу колекції з матеріалами сучасних досліджень, наприклад, з розкопок В.П.Коваленка та А.А.Казакова у 80-90-х рр. XX ст. Сподіваємося, що повне введення пам'яток колекції до наукового обігу дозволить остаточно поставити крапку у вирішенні ряду дискусійних питань, пов'язаних з дослідженнями В.А.Богусевича у Чернігові.

Колекція містить значну кількість металевих виробів (22%) – вістря стріл, ножі, гачки, деталі замків, хрести, монети тощо. Ці речі належать до різних епох – від доби Київської Русі до поч. XX ст. У науковому звіті про розкопки 1949 р. В.А.Богусевич особливу увагу звернув на численні знахідки підков від чобіт. Він відзначав, що завдяки дослідженням в Чернігові нарешті вдалося встановити призначення виробів, які раніше вважали древолазними шипами, уключинами або магічними предметами.⁸ Серед інших металевих виробів автор розкопок відмітив бронзову підвіску від кінської збруї (?) листовидної форми, декоровану різьбленим плетеним орнаментом (1949, р.ІV, ЧІМ, Вр 1053).⁹ (Рис.1) Ще один цікавий предмет вдалось виявити під час опису колекції – фрагмент окуття сагайдака (1949, р.І пол.оп. № 476). Аналогічні знахідки відомі з розкопок у Гньоздові.¹⁰ (Рис.2)

Збірка знахідок з каменю складає близько 3% колекції. Це точильні бруски, шиферні пряслиця, уламки мармуру та бурштину, оброблений опал.

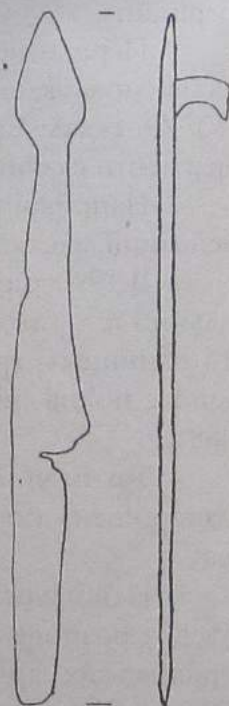

Рис. 2

Розкопки В.А.Богусевича у Чернігові у 1947-1953 рр.

Таблиця I

Рік	Район міста	№№ розкопів	Загальна площа
1947	Дитинець, Трет'як	р.I-XIII	208 кв.м
1949	Дитинець, Трет'як, Єлецька гора	р.I-VII	> 260 кв.м
1951	Дитинець, Поділ Єлецька гора	р.I-IX	500 кв.м
1953	Дитинець	р.I	232 кв.м

Таблиця II

Кількість знахідок з розкопок В.А.Богусевича у Чернігові у 1947-1953 рр.

Рік розкопок	Кількість за звітом Богусевича	Кількість у ЧІМ
1947	1800	500
1949	3200	2500
1951	3000	800
1953	500	360

¹ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ). — Ф. експедиції (далі Ф.е.). — 1947/20 б. — Звіт про розкопки в Чернігові в 1947 р. — С. 2.

² Богусевич В.А. Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятники УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 109-122; Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятники УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 5-11; Раскопки в Чернигове // КСИА АН УРСР. — 1955. — Вып. 4. — С. 9-11; Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. — 1952. — № 1. — С. 56-63; Черниговские каменные дворы XI-XII вв. // КСИА АН УССР. — 1952. — Вып. 1. — С. 32-42 (у співаві з Н.В.Холостенко)

³ Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 15-23; Гребень П.Н. Коваленко В.П. Исследования черниговского детинца в 1989 г. // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". — Ч., 1990. — С. 20-24.

⁴ НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1947/20, 1949/2, 1951/10, 1953/6.

⁵ НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1951/10. — Инвентарний опис. — С. 1-10; Эрмитаж: история и современность. — М., 1990. — С. 256, 263.

⁶ Черненко О.Є. Колекція з розкопок В.К.Гончарова в Любечі у фондах Чернігівського історичного музею // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської русі. — Чернігів, 1997. — С. 175.

⁷ Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчет о раскопках 1953 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1953/6. — С. 10.

⁸ Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция. Отчет о раскопках 1949 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1949/2. — С. 20.

⁹ Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятники УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 7.

¹⁰ Гнездовский могильник. Археологические раскопки 1874-1901 гг. — М., 1999. — Ч. 1. — С. 121, 143.

Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

Бере свій початок з середини ХІХ ст., коли В.В.Тарновський-молодший почав збирати українські старожитності. На початку ХХ ст., коли на базі збірки Тарновського в Чернігові був відкритий Музей українських старожитностей В.В.Тарновського, архівна частина складала понад 5255 документів та рукописних книг ХVІ-ХХ ст. У 1923 р. шляхом об'єднання п'яти чернігівських музеїв (українських старожитностей, єпархіального древлесховища, губернської вченої архівної комісії, поміщицького побуту і мистецтв ХVІІІ-ХІХ століть та етнографічного) створений Чернігівський державний музей (ЧДМ). Проте, внаслідок втрати фондово-облікової документації у роки другої світової війни, не можна повною мірою простежити процес формування архівної збірки, встановити її кількісний та якісний склад на той час. Відомо лише про значні поповнення цієї збірки архівами П. і О.Кулішів, І.Рашевського, М.Коцюбинського, Д.Мордовця, І.Шрага, монастирів та церков Чернігівщини, документами політичних рухів та організацій у 20-30 рр. ХХ ст. У той же час в 30-ті роки почався процес примусового вилучення експонатів музею, в т.ч. цілих підрозділів архівної збірки для створення нових музеїв та поповнення інших установ. Так, практично повністю, була вилучена Шевченкіана, архіви М.Коцюбинського, І.Рашевського, значна частка архівів І.Шрага, П. і О.Кулішів, 8 томів рум'янцевського "Генерального описання Малороссии" тощо. В повоєнні часи ця практика мала своє продовження. Кілька десятків стародруків та рукописних книг було передано в Полтавський музей, Національний музей історії України, Національну бібліотеку України ім.Вернадського, у т.ч. твір А.Барановича "П'ять ран Христових" (одне з перших видань Чернігівської друкарні після її переведення з Новгород-Сіверського), палєоти́пи з автографами Ф.Углицького, А.Барановича, автографи А.Глібова, П.Куліша, Г.Барвінок, В.Тарновського-старшого - в Чернігівський меморіальний музей М.Коцюбинського, М.Глинки - в Центральний державний літературний архів СРСР, архів М.Ге - в Київський державний музей російського мистецтва.

Друга світова війна завдала музейному зібранню, в т.ч. його архівній частині, значної шкоди, проте, найбільш цінні колекції були евакуйовані до Уфи та Оренбурга і після визволення Чернігова повернулись до міста.

В повоєнний час фонди музею збільшились в 5 разів. На 01.01.2002 р. основний фонд музею нараховує 127980 експонатів, з яких майже 46 тисяч належать до архівної групи зберігання.

Нижче надаємо характеристику найбільш цікавих фондів.

Архів родини Полетиків нараховує 948 документів - листів, судових справ, універсалів, грамот, заповітів, свідоцтв, історичних нотаток з хронологічними рамками 1653-1885 рр. Вони є безцінним джерелом для вивчення українського судочинства 2 пол.ХVІІІ ст. - 1 пол.ХІХ ст. і дозволяють реконструювати особисте та суспільне життя представників верхніх прошарків українського шляхетства.

Архів родини поміщиків Чернігівського повіту Шихуцьких містить в собі 155 документів (1669-1901 рр.). Це, переважно, купчі та документи про службу представників цієї родини. Вони висвітлюють такі важливі питання, як формування земельної власності дрібних українських дворян - вихідців із середовища простих козаків, а також сфрагістику простого козацтва, дрібних службовців, священнослужителів.

Архів чернігівських поміщиків-меченатів Тарновських налічує 1788 документів (1684-1903 рр.) і є перлиною першої величини ЧДМ. Саме тут можна знайти багатющий матеріал про формування збірки українських старожитностей

В.В.Тарновського-молодшого; суспільну, громадську та наукову діяльність геральдичні тяжби українського шляхетства; побут українських магнатів; українського духовного життя XIX ст. - Качанівки; саме тут зберігаються листи визначного церковного діяча та історика Філарета Гумілевського, письменника П.Куліша, вірші О.Навроцького, В.Забіли, О.Псьол, переклад українською мовою гостей, які були присутні у 1903 р. на відкритті пам'ятника І.Котляревському у Полтаві, збірка автографів (58) визначних діячів Росії та Європи XVIII-XIX ст. (Катерини II, імп.Марії Федорівни, Олександра I, імп. Єлизавети Олексіївни, Барклая-де-Толлі, графа О.Воронцова, чеського славіста В.Ганки, військового міністра кн.О.Горчакова, німецького вченого О.Гумбольта, літератора В.Даля, кн.О.Куракіна, відомого мореплавця Ю.Лисянського, директора імп.Академії мистецтв та імп.публічної бібліотеки О.Оленіна, катерининського вельможі Г.Орлова, сибірського генерал-губернатора І.Пестеля, державного канцлера М.Румянцева, графа Ф.Растопчина тощо). Автографи не менш знаменитих людей зібрані у Качанівському альбомі (І.Репін, Т.Шевченко, М.Ге, М.Врубель, М.Костомаров, Д.Яворницький, М.Гоголь тощо).

Архів родини Милорадовичів (104 документи, 1726-1903 рр.) окрім службових та господарчих документів, містить цікаві матеріали, що розкривають краєзнавчу діяльність графа Г.Милорадовича, особливу ж увагу заслуговує величезний зшиток (584 арк.) про підготовку шляхових станцій напередодні візиту Катерини II до Чернігівського намісництва.

Архів стародубських шляхтичів Лашкевичів (136 документів, 1730-1882 рр.) цікавий для вивчення розвитку торгівлі (зокрема є відомості про вивіз великих партій збіжжя по Дніпру) та дослідження процесу трансформації українського шляхетства в російське дворянство, а також генеалогії шляхтичів Погарського повіту (Рославці, Щерби, Губчиці, Псьоли, Томиловці, Сулими, Косачі, Уманці, Юркевичі, Соболевські, Мовчани, Соколовські, Шираї, Гамалії, Ханенки, Полетики, Рухляди, Джури, Булашевичі тощо).

Архів Козелецького Богословського жіночого монастиря (30 документів, 1732-1793 рр.) є цікавим джерелом церковної історії Чернігівщини.

Архів нехвороцанського сотника К.Прокопієва (110 документів, 1734-1781 рр.) містить унікальний матеріал про розчленування України царським урядом та створення на споконвічних українських землях (Полтавський, Миргородський полки, Запоріжжя) т.зв. Новоросії.

Архів військової походної канцелярії російського генерал-лейтенанта А.Дебриня (35 документів, 1745 р.) суттєво доповнює архів К.Прокопієва за указаною темою.

Архіви київського губернатора М.Леонтієва (13 документів, 1749 р.), походної канцелярії генерал-майора О.Лукина (57 документів, 1749 р.) висвітлюють політику російського уряду на півдні України, зокрема, стосовно запорізьких козаків, стосунків з Кримським ханством, розбудови т.зв. Української лінії.

Архів Кролевецького магістрату (46 документів, 1743-1825 рр.) складається з книг гончарної, ткацької ремісничих управ, ковальського цеху і є джерелом для вивчення пізньої доби розвитку цехів Лівобережної України.

Архіви ніжинського полкового суду (1748-1765 рр.), ніжинського повітового суду (37 документів, 1782-1795), ніжинської нижньої розправи (22 документи, 1771-1795 рр.), ніжинського нижнього земського суду (14 документів, 1785-1795 рр.) цікаві для вивчення судочинства Лівобережної України.

Архів родини графів Румянцевих (183 документи, 1755-1834 рр.) складається з біографічних матеріалів та купчих, які заслуговують на увагу при вивченні історії земельних відносин, формування великих поміщицьких латифундій Чернігівщини.

Архів українського поміщика В.Башкотова (10 документів, 1794-1799 рр.) цікавий для вивчення життя української глибинки та її людей кінця XVIII ст.

Архів крелевецького купця П.Гоголева (13 документів, 1829-1846 рр.) містить матеріал, який заслуговує на увагу для висвітлення такого маловивченого питання як історія станів, зокрема купецтва, на Лівобережжі.

Архів художника Г.Честахівського (44 документи, 1840-1876 рр.) складається з біографічних документів, листування з П.Кулішем, Ф.Бершацьким, Г.Соколовим, М.Лисенком, А.Лазаревською і може бути використаним при вивченні культурного життя в Україні у XIX ст.

Слід зазначити, що матеріали з історії культури, науки, літератури, громадської думки України XIX-поч.XX ст. досить багато відображені в архівній збірці ЧІМ в наступних архівах.

Архів О.Ханенка (85 листів, 1844-1888 рр.) складається з його листування з А.Глібовим, М.Костомаровим, Л.Бертеневим, В.Антоновичем, Й.Бодянським, М.Вербицьким-Антіохом, О.Кістяківським, О.Лазаревським, А.Гатцуком.

Архів М.Костомарова (13 документів, 1861-1881 рр.) складається з його листування з Н.Тарновською та чернеток архівних виписок при опрацюванні ним книги "Мазепа і мазепинці".

Архів О.Марковича (131 документ, 1863-1892 рр.) містить родинне листування, фотографії А.Толстого, К.Ушинського, О.Писемського та моццані О.Марковича в Чернігові, вірші С.Павленка, П.Чубинського, Ю.Федьковича, В.Шашкевича, С.Руданського тощо.

Архів І.Гладкого (166 документів, 1891-1924 рр.) цікавий для вивчення соціалістичної думки на Україні.

Архів І.Руденка (29 листів, 1895-1908 рр.) складається з його листування з Б.Грінченком, М.Кропивницьким, М.Старицьким, С.Паньковським, В.Самійленком, І.Тобілевичем, В.Сербінім, М.Лисенком.

Архів І.Нечуя-Левицького складається з 17 зошитів його перекладу на українську мову Біблії (1898-1899 рр.).

Архів С.Гатцука складається з п'яти т.зв. "археологічних" журналів з краєзнавчими матеріалами Північної Чернігівщини (1901-1903 рр.).

Архів А.Шелухіна (37 документів, 1902-1910 рр.) містить листи Ганни Барвінок, графа Г.Милорадовича, І.Житецького, О.Новицького, літературні збірники зібрані М.Волковим тощо. Є цікавим джерелом для вивчення історії музею В.В.Тарновського.

Архів Б.Шевельова (6 документів, 1928-1929 рр.) містить його публікації, присвячені тижневику А.Глібова "Черниговский листок", листам О.Лазаревського до О.Ханенка тощо.

Архів М.Кропивницького (34 документи, 1883-1893 рр.) складається з його листування з різними адресатами та документів його театральної трупи.

Архів О.Коваленка (1703 документи, 1891-1911 рр.) містить величезну кількість його листування майже з усіма тогочасними відомими та маловідомими українськими письменниками, поетами та рукописи їхніх творів.

Архів І.Шрага (1077 документів, 1868-1919 рр.) складається переважно з листів Ганни Барвінок, О.Косач, П.Дорошенка, Д.Дорошенка, М.Могилянського, Г.Милорадовича, О.Русової та багатьох інших відомих громадських та культурних діячів України.

Архів І.Франка (17 документів, 1886-1913 рр.) складається з його листів до видавця О.Коваленка, біографії, фотографій та інших матеріалів.

Збірка фотографій, поштівків, малюнків видатних діячів культури України та Росії (89 одиниць збереження) містить зображення (інколи з автографами) Т.Шевченка, М.Костомарова, С. та О.Русових, І.Котляревського, М.Драгоманова, О. та В.Білозерських, М.Лисенка, П.Чубинського, М.Кропивницького, М.Зань-

ковецької, Б.Грінченка, С.Носа, М.Максимовича, В.Самійленка, П.Саксаганського, В.Шухевича, О.Кониського, Г.Квітки-Основ'яненка, І.Аксакова, Д.Яворницького, М.Павлика, І.Пулюя, М.Садовського, Л.Українки, О.Кобилянської, А.Глібова тощо.

Архів О.Русова (10 листів, 1885-1901) містить його листування з Д.Мордовцем.

Архів Д.Марковича (6 листів, 1886-1892 рр.) містить його листування з Д.Мордовцем.

Архів В.Горленка (65 листів, 1898-1907 рр.) містить листування з Ганною Барвінок.

Архів І.Пулюя (16 листів, 1898-1905 рр.) містить листування з Ганною Барвінок, де йдеться про збереження спадщини покійного П.Куліша та видання Біблії українською мовою.

Архіви родини Азанчевських (9 листів, 1888-1894 рр.), Білозерських (137 листів, 1846-1911 рр.), Н.Шугурової (31 лист, 1899-1911 рр.), Шенроків (103 листи, 1897-1908 рр.), Ю.Гребинюка (18 листів, 1900-1905 рр.), О.Гавриша (12 листів, 1899-1903 рр.), М.Лисенка (13 листів, 1884-1901 рр.) містять в собі їхнє листування з родиною П. та О.Кулішів.

Архіви М.Микешина (8 листів, 1893-1896 рр.), М.Старицького (22 листи, 1882-1903 рр.), О.Кониського (12 листів, 1885-1899 рр.), М.Кропивницького (6 листів, 1890-1906 рр.) містять листування з Д.Мордовцем та Ганною Барвінок.

Окрема велика архівна збірка матеріалів українських письменників та громадських діячів ХІХ-поч.ХХ ст. нараховує 857 листів, рукописів, фотографій, альбомів (1828-1912 рр.) П.Куліша, Ганни Барвінок, І.Пулюя, М.Коцюбинського, Д.Мордовця, А.Глібова, М.Костомарова, В.Немировича-Данченка, Д.Антоновича, О.Стороженка, І.Шрага, І.Нечуя-Левицького, С.де Бальмена та інш. Унікальними серед цих речей можна назвати дагеротип батька А.Глібова, малюнки Сергія де Бальмена до творів П.Куліша.

Архівні матеріали Чернігівського губернського статистичного комітету (48 документів, 1850-1866 рр.) містять важливий матеріал з історії промисловості придеснянського краю.

У фондах музею зберігається найбільша серед музеїв України музейна збірка гетьманських універсалів (156 од.зб., 1603-1764 рр.).

В радянські часи архівна група поповнилась численними матеріалами, які всебічно освітлюють життя Чернігівщини того часу. Це документи, фотографії передовиків соцзмагань міста і села, Героїв Соціалістичної Праці, Героїв Радянського Союзу, кавалерів ордена Слави тощо. Серед архівних колекцій, які були зібрані в цей час, слід, в першу чергу, назвати такі, як архів заслуженого діяча мистецтв України Г.Верьовки (23 од.зб., 1922-1955 рр.), фізіолога В.Неговського (51 од.зб., 1938-1955 рр.), письменника А.Рибакова (33 од.зб., 1946-1959 рр.), письменників М.та М.Вороних (45 од.зб., 1903-1958 рр.), учительки М.Чудновської (61 од.зб., 1870-1959 рр.), народного артиста СРСР Г.Нелеппа (83 од.зб., 1930-1959 рр.), літератора, економіста Й.Дроздова (683 од.зб., 1890-1940 рр.), партизана Г.Артозеева (551 од.зб., 1941-1966 рр.), краєзнавця, засновника Сосницького краєзнавчого музею Ю.Виноградського (51 од.зб., 1927-1962 рр.), художника В.Лук'янця (263 од.зб., 1959-1967 рр.), командувача 10 гв.Армії О.Сухомлина (893 од.зб., 1918-1970 рр.), актриси Л.Ліницької (24 од.зб., 1866-1966 рр.), дослідника Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині підполковника М.Церковного (57 од.зб., 1943-1983 рр.).

Окремо слід сказати про підбірку періодики. У ній представлені більшість газет, які виходили в Чернігові з 1838 р., зокрема глібівський "Черниговский листок", "Черниговские губернские ведомости" (окремі "Особые прибавления" до цієї газети зберігаються лише в музеї), "Черниговское слово", "Десна",

"Черниговская земская газета", "Красное знамя", "Большевик", "Деснянська правда" тощо.

Значна кількість документів зберігається в т.зв. "розсипу", тобто поза колекційними описами, серед них і найстаріші в збірці музею: наказ кн.К.Острозьського від 28.12.1583; договір смоленського воеводи Филона Кмити Чорнобильського та ігумена монастиря Миколи Пустинського в Києві від 03.10.1584. Переважна більшість цих документів походить з колекції В.В.Тарновського-молодшого.

До архівної групи зберігання ЧІМ відносяться рукописні книги - 315 од. XVI-XX ст., кириличні стародруки - 266 од., в т.ч. дві Острозькі біблії 1581 р. та перша чернігівська друкована книга "Перло многоценное" 1646 р., 34 стародруки різних друкарень Польщі, Франції, Голландії, Греції, Румунії, Німеччини (XVI-XVIII ст.ст.). У фондах та бібліотеці зберігається понад 180 книг цивільного друку XVIII ст.

Сфрагістичні матеріали ЧІМ є цінним джерелом для вивчення українських печаток XVI-XX ст., зокрема гетьманських, яких налічується 135 відбитків 15 модифікацій з 1603 по 1765 рр. (в т.ч. унікальні відбитки печаток І.Скоропадського 1708 р. та К.Розумовського січня 1762 р.), міських (46 відбитків, серед них єдина відома печатка гетьманської столиці Батурина 1671 р., найдавніша печатка Чернігова, 1675 р.), церковних, шляхетських та різноманітних установ (наприклад генерального військового суду).

В останній час фонди музею поповнились матеріалами пов'язаними зі сталінськими репресіями та голодомором 30-х рр. XX ст. на Чернігівщині, громадсько-політичним життям краю 1991-2001 рр., діяльністю партій, рухів, товариств.

Населевеш Н.Д.

Листи Ганни Барвінок до Василя Васильовича Тарновського (молодшого) з фондів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського

У Чернігівському історичному музеї, в родинному архіві Тарновських, зберігаються 17 листів письменниці Ганни Барвінок до відомого збирача колекції українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського (молодшого) (1837-1899).

Ганна Барвінок та А.Нечуй-Вітер – літературні псевдоніми письменниці. Справжнє її ім'я – Олександра Михайлівна Білозерська (1828-1911). Вона – дружина видатного українського письменника, історика, критика, публіциста, етнографа, мовознавця, громадського діяча Пантелеймона Олександровича Куліша (1819-1897).

У подружжя Кулішів з родиною Тарновських склалися дуже теплі стосунки. Близьке розташування Мотронівки від мастку Тарновських в Качанівці сприяло цьому.

Василь Васильович Тарновський (старший) надавав велику матеріальну допомогу П.О.Кулішу у виданні його творів. Так, він виділив 1000 крб. сріблом на видання "Этнографических записок" П.Куліша. (Киевская старина.-1898.-ТЛXI.-С.117). В цілому ж матеріальна допомога, яку надав В.Тарновський (старший) письменнику склала величезну, як на той час, суму – 3660 крб. (Киевская старина.-1899.-Т.ЛXIV.-С.83). Пантелеймон Куліш дуже високо цінував діяльність представників роду Тарновських на терені українського меценатства. В листі до В.В.Тарновського (молодшого) від 26 березня 1868 р. він писав: "Нехай би знав

очоловічений світ, що козаччина породила твердих духом людей, а не яких-небудь гречкосіїв та домонтарів. Тобі, добродію, годилося би того доказати, яко чоловікові такому, що з малку постеріг, чого стоїть наша Україна. Ти ж маєш і голову ясну, і серце чисте, і достаток чималий. Більш од усякого іншого зміг би ти вславити показану віту пресвітлого роду Тарновських". (ЧІМ інв. № Ал 504/100/10).

Листи Ганни Барвінок до Василя Васильовича Тарновського (молодшого) написані протягом 1894-1898 рр. Вони висвітлюють останні роки життя П.Куліша, передають тугу і відчай Олександри Михайлівни після смерті "її дорогої дружини", розповідають про її зусилля по впорядкуванню могили, піклування про збереження і опублікування творчої спадщини письменника, про ставлення вдови до В.В.Тарновського (молодшого) та передачу йому матеріалів Пантелеймона Куліша.

Відчай після смерті чоловіка Олександрі Михайлівні допомогли подолати друзі. Горю їй безмежне: "Який скарб я утратила – нема такого пера, щоб описав!" – пише вдова. (Лист № 15). Величезну моральну і матеріальну підтримку одержала вона від Василя Васильовича Тарновського. "Перша Ваша телеграма прилетіла і впала на мій стіл з почуттям і з пропозицією грошей", - відмічає вона в листі до мецената від 21 січня 1898 р. (Лист № 15). На кошти В.В.Тарновського на могилі Куліша були встановлені хрест та огорожа. Листи письменниці свідчать про повагу і вдячність, які відчувала вона до Тарновського за його турботи по впорядкуванню могили. (Листи №№ 2-9). "Мене пильнували, піддержували, утішали і тримали і докорами своїми мене живили...", - згадувала вона. (Лист. № 15).

Зміст листів свідчить про благоговійне ставлення Олександри Михайлівни до роботи Пантелеймона Куліша. Вона охороняла "святилище", де працював останні дні "анакорет". (Лист № 14). "Де це бачено, щоб один чоловік стільки зробив і такої вартості", - риторично запитує вона Тарновського. (Лист. № 14). Ганна Барвінок піклується про те, щоб опублікувати багату літературну спадщину Пантелеймона Куліша. Вона просить Василя Тарновського вплинути на Володимира Науменка, щоб, як вона писала "вихлопотати грошей на ізданіє творів оригінальних і перекладів" її "дорогої дружини". (Лист № 15). Бідкається, що великі труднощі виникають при виданні, а "чоловік життя своє положив, для кого ж се він трудився". (Лист № 4). Радиться, що робити з книжками, які видані були за кордоном: "Магомети Хадича", "Хуторна філософія", "Три драми Шекспіра" та інші. (Лист № 4).

Саме на допомогу Василя Васильовича Тарновського сподівалася Олександра Михайлівна у виданні Святого Письма в перекладі Пантелеймона Куліша: "Рукопис Біблії довірила б я Вам, Пулюю і собі – більш нікому. – Се кров його! Се життя мого подружжя", - пише вона в листі до мецената від 20 квітня 1897р. Її не хвилювала доля власної творчої спадщини. В той час, коли Борис Грінченко готував до друку збірку творів Ганни Барвінок, вона просить його взятися за видання творів свого чоловіка, який "душу положив за рідний край". (Лист № 13).

Банкрутство і смерть Василя Васильовича перешкодили тому, щоб здійснити надії Олександри Михайлівни на видання Біблії, творів П.Куліша коштом мецената.

Дієву допомогу Ганні Барвінок в увічненні пам'яті П.Куліша, крім Василя Тарновського, надавали Борис Грінченко, Володимир Науменко, Іван Пулюй, Микола Шаховський, Ілля Шраг, Лев Жемчужников та інші. О.М.Куліш в листі від 28 грудня 1897 р. розповідає про Володимира Шенрока, який "б'ється як риба об лід", щоб зібрати листи П.Куліша до діячів громадського життя, науки і культури. (Лист № 10). Вона висловлює прохання до В.В.Тарновського, щоб він віднайшов адреси родичів тих людей, з якими Пантелеймон Олександрович переписувався, а саме: Макарових, Варфоломія Шевченка, Де Бальменів, Марії Рігельман (сестри

Василя Васильовича). Ганна Барвінок турбується, щоб забрати листи П.Куліша у Свидзинських, Лазаревських. (Лист № 10).

Дуже високо цінувала письменниця Василя Васильовича як громадського діяча і мецената: “Покровитель український”, “підперок слова української самостійності”, “почитатель і жертвователь для рідної матері України”, - так звертається вона до Тарновського в своїх листах. (Лист № 14). В інших листах Ганна Барвінок називає його “чоловіком добрим, правдивим”, “найліпшим і найрвнїйшим тружеником України, нашого слова”. (Лист № 1).

Завдяки зусиллям Василя Тарновського, до його колекції українських старожитностей потрапили матеріали, пов'язані з життям і творчістю П.Куліша. Частина своїх рукописів Куліш передав Тарновському ще за життя. Так, у листі від 4 жовтня 1896 р. до Василя Васильовича Куліш писав: “Не схотіли ви прийняти від мене колись грошима довгу мого, що задовжався вашому панотцеві, дак мусите прийняти моїми автографами. Посилаю вам перву їх серію; другу надішлю тоді, як уже втерю надію одужати з моєї недуги < >. Тим часом надумавсь я приховати в вашому музеї рукописне добро про мої наслідники (а їх буде не один та й не два, сподіваюсь). Панько Хуторний”. (ЧИМ інв. № Ал 504/100/23). Велика група матеріалів надійшла в музей після смерті П.О.Куліша. Авторитет В.В.Тарновського мав вирішальне значення у прийнятті такого рішення. В листі від 7 грудня 1897 р. Олександра Михайлівна запитує у Тарновського: “Чи можна і ще до Вас чорнові рукописи де які моєї дружини переслати на хранение”. (лист № 11). Крім того, пропонує передати до музею дві старовинні юпки і гаптовану лиштву “з плаття по білому крепу камінням і шовками Полуботчихи, нашої родички”, а також - картини і картинки чоловіка, альбоми і таке інше. (Лист № 11). Ганна Барвінок обіцяла прислати до музею портрети Пантелеймона Куліша 1846 р., автопортрет 1849 р. і фотографічні портрети, називаючи при цьому чоловіка “сподвижником слави України”, “великим діячем України”, “достойним подвижником”, “невсипущим подвижником України”, “у всьому достойним чоловіком”. “освіченим працівником”. (Листи №№ 12,14). Авторитет Василя Васильовича “діяв” і після його смерті.

У 1899 р. Олександра Куліш передала музею Тарновського речі покійного Пантелеймона Олександровича і 33 зошити з перекладом Біблії українською мовою (ДАЧО.-Ф.140.-Оп.1.-пр.44). Згодом від О.М.Куліш надійшли рукописи та бібліотека письменника (705 книжок). (ДАЧО.-Ф.Р-593.-Оп.1.-Спр.1850.-Арк.5). (Докладніше про долю колекції див: Населевець Н., Ситий І. Каталог рукописів П.О.Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім.В.В.Тарновського//Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження.-Львів-Нью-Йорк, 2000. -С.303-306).

Таким чином, листи Ганни Барвінок до В.В.Тарновського (молодшого) становлять безцінне джерело з історії України XIX-поч.XX ст.ст. в цілому і, зокрема, - з історії української культури. Із листів письменниці дізнаємося багато подробиць із життя П.Куліша, яких нема в жодному іншому документі та про її власне життя в перші два роки після смерті коханої “дружини”. Листи розповідають про титанічну роботу Ганни Барвінок по збереженню і опублікуванню, поширенню величезної творчої спадщини П.О.Куліша, увічненню його пам'яті. Мова листів своєрідна, образна і колоритна, більш простонародна, ніж літературна. Так, свого чоловіка, вона закохано називає на старовинно-народний український лад “дружина моя”, а кордон – “прирвою”. Ці листи характеризують письменницю як майстра художнього слова, показують її світобачення.

Зазначимо, що листи публікуються вперше, зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Скорочення розкриті в дужках. Всі листи оригінали, написані чорнилом.

№ 1 Ал 504/103/2

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу.
Чи видобрали Ви с пошти рукописі моєї дружини? – великого сподвижника и мученика за волю України. Сам він ще своєю немотною рукою зашив.
Як Ваше здоров'є. Він дуже турбувався про Вас? Ми горуємо тяжко як о чоловіки добрим, правдивим, так и о найліпшим и найревнійшим труженики України, нашого слова. Б/іблі/ на один місяць роботи зосталось. Псалтир перепинив. У друге довелось перекладати, поки здобув прежнього. Да він невсипущий, не жалковав, казав, що сей переклад краший вийшов.

А.Кулиш. P.S.

О, Боже, Боже!

Чи з зи сходу сонця, чи з заходу тебе визирати!...

Ось який завіт покинув.

И плуг свій золотий, леміш свій чудотворний

И чересло нове завітував тямущим:

“Робіте з роду в род хліб добрий, хоч би й чорний

На дяку правнукам и всім грядущим”.

№ 2 Ал 504/103/3

Високоповажаний и дорогий Добродію Василю Василевичу!

Турбую да й турбую Вас бо й мене турбують. Решотки¹ й досі ще нема, а уже 24 мая. Здавалось як Ви сказали, так и буде; а тим часом мабуть щось затримало. – Скажіть будь ласка, як решотку поставлять так можно буде поробить цвітники, доріжки – барвінком и калиною обсадить. Чи ще, що буде. Все таки Харьківці допитуюця, мабуть и собі хочуть щось устроїти.

Шануюча Вас и прихилиючись, з великою подякою за щирість Вашу и добрість Вашу. А.Кулиш.

P.S. Чи достали “Голосіння”? Лесі².

Полт.губ.

И заказни листи гинуть: як я бачу. –

1897 року 25 квітня.

P.S. В 9^м числі “Зорі”³ пропечатани вирша “Голосіння” без напечаток и пропусків – мало того ще й заголовок поперероблювали на свій кшталт. – Дуже автор обідився! А я ще більш за его. Вони мені підносили, а я пересилала за прирву. Се не цензура – а бояця, щоб слёза лишня не впала на такого сподвижника! – У Троецького⁴ заголовок – “Перша слёза” - «Друга слёза» - а вони и не захотіли – и другої слёзи не напечатали... «Похорон» Безлюдного⁵ тож. Що найперше повинне бути напечатаним. – Коли ж така нам зневага то я ім більш и не шлю.⁶ И Павліку⁷ скажіть будь ласко що ми обое дуже огорчени. – А сами вони нічого не прорекли.

№ 3 Ал 504/103/4

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу!

Мені дуже совісно, що я Вас так закидала питаннями, сама того не завважаючи, що се чоловіка зовсім можна заклопотати. У Вас адрес пані Грабовської¹ єсть, у Вашій записний книжецці. Дружина моя Вам диктовала, а Ви при міні и записали. У всякого ж є свої діла. Вибачайте ж дорогий наш Василю Василевичу. Я ще й досі кажу ми-або-у нас-так сказати правду; я з ним и нерозлучалась.

Книжки у Женеві в української типографії “Penese Rolte Curoline, U.Zakhotzky” и тепер там друкуецця “Позичена Кобза”² – И в ві Львові єсть у Бернадського, книжки мого подружжя. Се єсть Роспорядитель в типографії имени Шевченка. А кому поручити продажу, я нікого не знаю. Тут би я книгопродавцям отдала б. – Де ті люде, де ті добрі – як мовляв Шевченко нікого не знаю. –

Я й сама здивовалась, як мені Лобидивській³, написав, що Київське товариство, чи обшество українське, хоче купити рукописи: на се ж треба скількись грошей, а мені лично писали, щоб я прислала, дак вони копії поздимають. А я нікому не довіряю. Понастоянню де яких земляків я посилала до цензури "Драму Петра Сагайдашного"/,/"Чорну раду" "Байду" и "Ростригу", "Владимирію"⁴. Сей роман в рукописі читав князь Шаховський⁵ и Шенрок⁶ и дуже хвалили. Се так сказати, біографія моєї дружини – да ще нема из цензури.

Рукопис Библии довірила б я Вам, Пулюю⁷ и собі – більш нікому. – Се кров его! Се жизнь мого подружжя, то кому б я могла довірити для переписки. – Се не менше як тричотири місяці усидчивої роботи – не менше. Дружина моя, з міста не вставала більш двох рокив. Опріч того, щоби зняти копію треба великі гроші. Двома сотнями необійдеться – не одбудеш. И треба щоб тут при мені переписували, а потім треба звірити – считуватись щоб не було помилок, и треба людей знающих укр/аїнський/ язык и треба щоб прихилились шире до сего діла, и щоб перед моїми очима се виробилося. Треба їх контовати опріч плати. Тепер каникули, то може б такі люде и обібрались.

Колись завітали до нас Вовк-Карачевський⁸, а именно Василь, з Кониским⁹ у купці, и предлагали нам, щоб ми продали свій хутор з тим – що ми сами будем жити в нѣму до смерти, и наш буде капитал. А послі смерти, воно буде товариське, общеське, вони хотіли устроїть, чи ремесленну школу чи що. Дружина моя здала на мене, так як сю батьківщину, се гніздечко він купив для мене. Мені якось жалко стало продавати. Я сказала ні те – ні се. Словом – я на/д/ сім важним ділом не подумала. Бо не може й помислити як нам буде на білому світі, - як хто-нібудь из нас, один зостанеця! – Тепер би я продала вимовивши місце, щоб і мене рядом поховали. Каменщика, щоб положить фундамент у Борзни знайдещя. Брат¹⁰ усе у роз'їздах. Треба все самій думати і робити. Цегла давно готова. Кроме решотки, нічого не буде? Из Києва? Треба знати у які сторони Вы ідите. Одзовіцця прошу Вас. Покропїть замерлу душу

2 Посилаю Вам "Голосінне". –

Шевченко, боярин наш любий казав: легко ему лежати.

Одну слѣзу з очей карих,

И пан над панами!

А мойй дружині уже й друга

Слеза канула. – Перш я Вам

Послала "Плач Українки..." –

З великою шанобою и прихильністю до Вас. А.Куліш.

P.S. Чи не знаєте у Києві лікаря Федора Риндовського. Він иноді Афанасьєва¹¹ заміняє? треба б его адрес.

Низенько кланяюсь Вам и Вашій матусі¹², що спвила хорошого добродітельного сина. Дякую Вас.

Голосінне.

Прийми мій Дядечку, мій Батечку оцю степову квіточку у твій віночок, що звили тобі твої дітки українці. Не знали вони тебе ранійше жалувати. Твої стежечки промітати, з твого путі терни та грудки розчищати. Трудна була твоя дорога. А тепер ради б вони вони були твої стежки продимати. Твої трудови ручки слізьми обливати, в твої ясні очі зазірати. Твої думки похопляти, та по всьому світу розпускати. Оглянься на нас, ти найстарша дитина нашої матері України. Ти котрій весь вік свій поддерживав і слабе тіло, ти котрій вік свій нагадував своїм братам, щоб розиходя по білому світу, і гиркій и счасливий долі не забували своєї неньки. Оглянься кругом, подивись – скільки народу голови схилило, якій сум на обличчі у всіх. Хто се голівку схилив найнижче? Чиє личко слѣзами умиваецця? Це ж дружина Твоя вірная, що сховала з тобою й своє серце. Держить її та сила, що дав ти їй, зкрашаючи її вік, и тхнув їй ту могучу силу душевну. Велика сила, для того щоб докінчати Твое діло, щоб праця Твоя не пропала – терпить на собі жизнь, котра без тебе, гирш смерти. – Оживи ж свою могилу, одкрий свої уста, ти жалисливий из жалисливших. Скажи де знайшла спокій твоя душенька, чи не масця вона як тут маялась. – дай болящий душі одраду, осьвіти наш темний куточок, щоб нам на серці полегшало. – Боже мій, Боже мій! У якому святому місти Ти голівоньку схилив. Це ж той садочок, де Ви колись обоє як квіточки молоденьки, та хороші, походжали! – Оце ж те дерево тебе обступало, - що колись Ваші счасливи очі на его любовали. Чого ж сонце не померкло, чого квіткі росцвітаюцця?! Ні, нехай сонечко гріє, нехай квіткі росцвітаюцця. Щоб густіше пильки схилились над ним, щоб веселіше ему пташки щибетали. – Дуже він це все любив, щоб

радовалась его душенька. Нехай усе живе, нехай цвіте. Нехай усе в перед иде. Така була ёго заповідь.

Нехай и Твоя хрещеничка, а моє єдине счастечко росте. Не довелося ему тебе бачити, як ми бачили, чути як ми чули. Побачить колись твій великій розум на папері, та не побачить серця. Благослови ж її хоч з того світа.

Пером земля над тобою не обидная душа.

По вік не забуду, по вік не насумуюся, по вік не повіру, що собулося...

Леся.

10 квітня 1897 року

Заріг. Полт. Губ.

№ 4 Ал 504/103/5

Високоповажаний, дорогий Добродію Василю Василевичу!

Ви сказали, що якщо мені треба, то я щоб и писала до Вас. Спасибі Вам за се велике, що не одхилилися від мене у таку страшенну годину! Нікому и сказати ні про віщо! Брат Олимпій, усе у роз'їздах и по своїх и по чужих участках; зовсім зогнувсь. Гуду – тільки луна по хаті ходить. – Ні с ким гаразд и порадища. Листи получаю гарні, сочувствєнні зо всіх бокив и з Москви. Дякую провидєнтію Боже, що ще я не зовсім сама.

Святе Письмо Библійське Товариство¹ з великим жаром и подякою приняло з-вістку од Пулюя (професор в Празі) и хоче ёго купити. – Треба продавати. В 1871 році надрукований був Новий Завіт и 4 Евангєлисти 10 т. екземпл./ярів/ и розіслали. А усюди за прирвою и за скільки рокив получив тільки 50 гульденів, що сама розсилка коштувала дорожше, – тоді взяли и продали Библ/ійському/ Т/овариству/, а то и за друк неоплатними zostались би до віку! Треба продати, бо треба ж и капить, на изданіє – потім де зложить – хто продаватиме, де продаватимуть, хто купуватиме и весь процес друковання хто вестиме?! Так – виходе, що моя дружина життя своє положила, а Україна и нескористуєщя и в руках неподержить! Боже а чоловік життя своє положив! Для кого ж се він трудився?! Чи се ж мені не тяжко! а ему... Він сам хотів удатись до Женеви щоб друковатись. – Я скоро очи виплачу зовсім, що хоть би воно було тим для кого він так працював усе своє життя, так вірно – так щиро покладав...

Будьте ласкаві, пришліть мені найшвидше картинку “процєс похорон”². Просять за прирву. Усі вірши и процес книжечкою хочуть видати. Я Вам ёго послала заказним – не може згинутти, се було у конці лютого або трошки пизніше. Ище прошу Вас дати мені адресь: обох Милорадовичок. Маріи³ и Александрь⁴. Наслідника Остапа Вересая⁵ у его було багато листив од моєї дружини – (збирають на біографію) – Наслідники хто? – Варфаламея Шевченка⁶ и також пані Грабовської. – Чи не знаєте, де тепер Навроцькій⁷ и чи жив? Порадьте мене будь ласка, що робити з тими книжками, що видани за прирвою? «Магомети Хадича», «Хуторна философия», «Три драми Шекспира» здаєщя «Крашанки». А тепер зараз вийде «Позичена Кобза».

Ище як Св/яту/ Библ/ію/ переслати за прирву, хоч и Библ/ійське/ Товар/иство/ сеж не малий тюк!

З великою шанобою и прихильностью до Вас. А.Куліш.

1897 року травня 5го.

P.S. Писав до мене Лободовській, що Кієвське общ/єство/ хоче купити всі рукописі моєї дружини; да й замовк и Пулюй запитує? Я и сама не знаю, що робити и на котору ступить.

№ 5 Ал 504/103/6

Не виразно дякую Вас, Високоповажаний Добродію, за присилку огради; хоч трохи упорядуєте могилу моєї дружини і к 29го липцю (бо буде панахида). Як не поїдете за прирву, то приїздіть благаю Вас у Ганнину печальну Пустинь¹ розмяти ту темряву, що у нас вона тепер з того часу як сяєво моє зникло.

Уважаючая и преданна Вам. А.Куліш.

1897 року 20 червця.

Високоповажаний Добродію.

Така гарячка йде, що моя дружина й лаяла б мене, що я турбую достойного и не дужого ще к тому чоловіка. Да боюся ж, щоб і Ви мене не попрекнули в байдужности до сего діла. Я сказала майстру, щоб він намітив, де повинен і наскільки каменщик фундамент класти. Ну і каже одмітив – я кажу – треба зо всіх бокив приточить по 1 арш/ину/!. Єму б слід на се сказати щось, а він нічого не сказав. Пошла я до могили его виправивши. Дивлюсь гарно стулив два куска решотки і попідпірав і каменці попідкла/дав/ і колочки повбивав, усе гаразд: прийди каменщик і роби. –А поміряла я сі два куска, що він стулив, виходить не на арш/ин/ ширше, а більш аршина доточки (а Вам мабуть скаже – що буде аршина, то фундамент і доведеться увесь руйновать. От лиха година, от турбота Вам – а мене совість мучить и се вже дуже широко – розкішно – по его мірці, а главне каменщику нема роботи, поки не буде решотки на місти, бо мені каже арш/ин/. А там більш аршина – Може на аршин по його словам і закажете. Так що каменщика я повинна одправити назад – хіба тільки шматочки поробить з двох бокив. Іще боюся щоб і кусків решотки не пожрадено. Дві липи дуже красивих, великих, що може 30 літ кохав, тепер полуплени. Усі кажуть, що тепер народ хуже став...

Вибачайте, ганяюся за Вами як тінь.

З шанобою і щирою прихильносттю А.Куліш.

P.S. Я телеграфировала б каменщику, дак нічого не знаю.
1897 року 26 червця.

№ 7 Ал 504/103/8

Високоповажаний Добродію Василь Василевичу.

Скаалась біда і сама не знаю, що робити і роз'яснити добре не можу и вони ума не преберуть – Тісно як і хрест ставить, увійти не можна, хоч і калитка є. Як знаєте так і буде по Вашому, а тепер як ми роздивились, то буде необичайне щось і безобразне¹.

З прихильносттю і шанобою до Вас. А.Куліш.

1897 року. 26 червця.

P.S. хотіла сама кусочок заказать – дак у Києві у мене нікого нема. Коли б скоріше виставили, щоб і к 29 липця упорядкувать, а хрест я думаю ставить – і фундамент ставить.

№ 8 Ал 504/103/9

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу.

Нема Вам проїзду і упокою нігде од мене. Боюся як Ви виїдете, то ні до кого й крикнути. Ще Лисенка¹, турбовала и той рушив на Волинь и в Полтавщину з хором.

Телеграфировали майстру в Київ 20 червця (Ваш посол так сказав, а його й досі нема, ограду ставить: и Хреста ще нема. Доводжу до Вашого свідка, коли б не загаялись щоб и к 29 липця² упорядкувати, а то и нам ніколи и люде в Жнива послі Петра підуть, не дозовуся, ні одної людини.

З щирою прихильносттю і ушанованієм. А.Куліш.

1897 року, 27 червця. P.S.

P.S. Грінченко – Борис Дмитрієвич³ і Шракх Ілля Л/юдвигович/⁴ з товариством запитали у мене перечень усіх творів моєї дружини на

Укр/аїнській/ мові – а Пулюй в Празі професор уже й получив.

А великорусских творів і князь Шаховський попросив, то я тоже одіслала – а за Библию Пулюй веде переговори з Библейским Товариством.

Картинку процесії похорон на дринджолах знов здобула и послала до Харкова, що фотограф скаже.

А у Відні есть кліше на "Орисю"⁵ мого подружжя ще давно думка була кграфировать. Не знаю, що Пулюй зробить – запитає ще.

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу!

Ви ради-ради будете як уже переступите за прирву. Я як тінь Вас прислідую. Куди мене пхнуть, туди я йду. Приїздив і брат Олімпій на пораду. Каже: хай Борзенський якийсь коваль доробить ограду. –Трудно думаю, щоб Борз/енський/ коваль се точ-в точ зробив. Да треба ж і цементу і всякого ему матеріялу. Главне дело, що 29 липня близько; кругом завала, кирпич, бочонок, каміння і сама решотка; і время робоче, нікого знайти, щоб убірять и вони оруть, нехай так ставлять, як воно є, що ввійти не можно, так тісно, бо Бередарський лічно і своеручно. Решотка її окрути обійме, не буде доріжки, а так улипне в могилу. – Дарма, я на віки й замкну, що й ходу не буде, тільки про те йде річ, щоб потрудились Ви прислати майстра, робить фундамент, и поставити ограду, бо час не терплячий.

Незмірно Вам дякую, добрий и дорогий Василю Василевичу! Як таки Вам самим и ще й до майстрів їздити! Що турботи Ви на себе прийняли! Хіба ж не знайшлося хрещеної душі Вас обмінити! Не жалуйте себе.

З великою шанобою і прихильністю до Вас. А.Куліш.

1897 року 9 липня.

х.Ганнина Пустинь.

(бувши Мотронівка).

P.S. Як я помру дасть Бог незабаром, тоді приберуть ума, що робити. Одну общу могилу.

№ 10 Ал 504/103/11

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу.

Очаяніе мене бере читаючи Шенрокові листи! Б'ється, як риба об лід, шукаючи повсесвітньої корреспонденції моєї дружини, да усе пошти люде позмірали, а наслідники мабуть люде зовсім іншої версії, чи як би его сказати! Куди не кинецца нема добра. Кинувся до п.Макарової. Каже що всі листи Вам передала. – Чи не знаєте ви адреса Василя Як/овича/ Макарова¹ у Ніжені? Ті листи, що у Вас лежать и шановного Вашого батька и Ваші – як у “К/іівській/ Ст/аровині/”² не будете друковати, то сообщить Шенроку. Як ему біографію писати, коли ніде не здобудете багато листів! А у Вашої сестри п.Ригельман³, вірно сохранились листи до її дружини. А Сергій граф Де-бальмен⁴ хоч и вмер, так его жінка, дочка жива Маруся? Ради Бога, сообщить їх адреси. А Брата Шевч/енка/ - Варфаламея, тож нема на світи, дак и там же дочка є. Що щирійший чоловік, то на его важчі тягарі навалюють! Оце Ви добродію для рідної Укр/аїни/ тягнете тягарі, що й по фабриках сами їздите; за се б моя щира дружина, моя правдонька й непохваляла б, хоч Ви й для его се робите. Ище прошу Вас дізнатись у Федора Риндовського. Хто тепер наслідник у Єкатеринославі у Мизко Григорія Тимофієвича?⁵ і у Мизко Николая Тимоф/ійовича/⁶? вони багаті люде, да позмірали. Упоследнього жінка живе у Києві – вона розійшлась з чоловіком давно – дітей у їх не було. Се все Ви можете легко узнать, од Федора Риндовського, котрій лікарем у Києві. Він иноді місто Афанасьєва заміняв. Мизки, се близьки его родичи – дядьками доводящя его батькові. Жили вони в Єкатеринославі. – Тільки не кажіть ему про мене – я его хлопчиком знала. Він по Борзні, сусід наш. Як видно нас незалюблює, бо у таку пекельну годину и не озвався. Я з его матір'ю була дружна – Есть люде и за прирвою, що мають високе, благородне почуття и штурмують мене, и кажуть – щоб и клаптичок моєї дружини ніде не дівся. – Я ж рік сиджу и вірно стережу, нікуди не їзду з дому. Ще є у Ал/ександра/ Матв/ійовича/ Лазар/євського/⁷ або у его братів Івана бо Василя, листи моєї дружини и мої; до Михайла Матв/ійовича/⁸. Не знаю, у кого із їх вони (бо и того доброго, для нас чоловіка, нема на світи: пером ему земля). Запитайте будьте ласкави: у кого про їх питати, и портрет мій у наміщі. Я колись писала до д.Науменка⁹: може він уже и позабірив, ту огромну корреспонденцію у Київській губ. У Ходоркові, у графа Свидзинського.¹⁰ Вибачайте, що так Вас турбую, бо Ви маєте велике знакомство и почутте, то як се діло обще, то и дає мені смілости так Вас закидать своїм проханням. Колись дружина моя незабута казала – от яка пам'ять й забула – що казала... що я хотіла Вам сказати – багато хорошого казала –

красила моє життя... Як тяжко тепер за ті радощі – таким печучим почуттем отбувація. – За те мала незмірне щастя.

Бувайте здорові, укрені Вас Всевишній, на многие літа для добра, безталанної нашої Укр/аїни/. Як мало вона має снаги. Хоч літературна мова наша рідна має фундамент. Кріпко стала хай Пв/ан/ Аксак/ов/¹¹ смієця, ще 100 лт не пройшло, а нарічє исчезло – а літературна мова настала. и доказала Библиєю и перекладами Шексп/іра/ Байрона¹² и инш.

* Як би Ви сказали, що можно для музея прислати? Бо як понасилаю – а Ви забракуєте, да, аби хто позабірає. А воно мені все дороге-дороге.

* В трудах скончах и вмру соблюдах. Деятель достоин мзди своєю. –

З глибоким шанованнем и прихильностью до Вас застаюсь А.Куліш.

* Будьте ласкаві одшлать Симонову¹³ газети – “Зорю” и статью кн. /Шаховського/.

* В журнале “Читатель”¹⁴ вийде “Феклуша”¹⁵ Воспоминания Детства – (к генварю) П.А.Куліша.

28 студня 1897 року. Напишіть мені що-небудь будьте ласкаві – покропіте душу – щоб не так було на серці. Я вам писала, що Лев Жемчуж/ніков/ пише споминки, - а як б Ви гарні написали!

* Приписки по краям листа.

№ 11 Ал 504/103/12

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу.

Чутка и до нас дійшла у темряву на хутір, що Ви уже прибули із подорожжя. Як же Ваше здоров'є? Добре б було там и зимувати, щоб у теплі и в добрі собі зовсім упорядковати, щоб знов хватало снаги на високе сподвижничество чуткої, щирої душі Вашої. – Позвольте Вас запитати, чи Ви уже свої драгоценні скарби и нашої України передали земству, чи воно у Вас ище?¹

Чи можно ище до Вас чорнові рукописі де які моєї дружини переслати на хранение? Ище є у мене моєї матері перешедші од її матері дві з капишонами старинні юпки, ставини гарно уписани и гаптована лиштва з плаття по білому крену каміннем и шовками Полуботчихи нашої родички.²

А можна на охрану де що передати із картин и картинок роботи моєї дружини з тим, що на случай як би понадобилось, то я и взяла б їх назад? Есть цікавий и его альбом – перчатки, що він у холоді перекладав Библию³ дак надівав, и вуаль надівав, як мухи одолівали – а все таки пера не покладав... пір'я, що Библию писав. Чернильниця. Чашка, що він пив кофе. Кружка, що він в останні хвилі уживав. Есть чоботки, котрі для мене дуже дороги, я щодня їх з жаром цілую, з благоговінням, коли можно так сказати. Я їх добре знаю: – бо не раз помагала їх обувати и розувати, а він пручався и утікав у другу хату, щоб я не турбовалась, або пойду на час куда, то він изніме сам иноді з великим трудом. Він мене прохав щоб я для господарства, на росу собі пошила, а я послі его смерти разів пять обула, идучи по росі на могилку и стала помічати, що їх образ змінєєця; моя нога корочча, то носки у гору трохи стали задиратись, я перестала їх обувати, щоб для мене память їх зосталась. Я боюся щоб пожар не зробився. Я собі на смерть и подушечку уже пошила із його волос. Я ж була его и парикмахиром. Се все драгоценні для мене вещи... Я пишу Вам – бо знаю, що не насмієтеся над моїм почуттям.

Харківське товариство прислало на мідній досці вирізану Епитафію. Дуже гарну. Я Вам її перепишу. Капитанський син, а іменно Тросецький гарно распланировав квітовники. Жалько, дуже жалько, що Вас не було на полугодичної панахиді: скільки було речей! Дарма, що интелігенції всього обідало 40 душ. Чи получаете Ви “Зорю”, могила добре зрисована и всі обставини гарно описани; а саме главне охарактеризовано покойника дуже добре двома чертами, рука поетична, чутка и добросовісна писана; – Недавно капитанський син, а іменно Тросецький прийшов и распланировав окроти могили, зробив квітовники.

Ще й Вас високоповажний добродію жде велика просьба. Бо сама нездолаю, ні розумом, ні карманом, а знаю Вашу готовність на добро України и на честь її сподвижникам. Ви перви по смерти телеграфировали и предлагали гроши на похорон дружини моєї. Тоді він недавничко получил за “Паны и Козаки”⁴, так що мій дорогий, незабутний повик и не скористовався своїм заробком – ми и подякували Вас. Здавалось тоє

сотні, що він собі залишив стане нам и похоронити и обділити, як він се робив. – А тепер дуге виходить, прошу Вас лично, чи товариство, котре прислало ограду додати от скільки -

Довжина була 3 арш. и $\frac{3}{4}$ - а треба 4 арш. і 14 вершков⁵: щоб усього разом було.
Ширина була 3 арш. – а треба, щоб усього разом було: 5 арш. 13 вершков. Тепер я сю ограду сховала в Амбар до якогось часу. – Звісно я зовсім утратила змисл у такому горі – нічого не розуміла и не знала сіх трат – було як є на чашку кофе, то ми сидимо, робимо і цінящий труди сподвижника України 200 р. Я зараз назад одислала – бо нічого тоді не розуміла. Треба ж було и попів и панахиды одбувати, людям обіди ставити, могилу і хрест прехороший великий дубовий ставити, усе то треба кропити і платити, а я вертаю, та і умиваюцца, як и одиваюцца, як часы заводить, не їла и не пила три дні. Тільки остав мій мене чаю напитись, каже в желудке гнієніє произойдет.

А я і не плакала – а тепер часто – а особливо, як люде полягають спать. Горе мое незмірне! Я одинока на хуторі, безлюдье – баловство-непослушання, мені за іми ніколи дивитись, нема снаги – тільки и счастья, що могила его тута – дай то будь засторожа, щоб свині не порили.

Епитафия.

Се спочиває український писатель, перекладарь Святого Письма на український язык, Пант. Алекс. Куліш. Родився року Божого 1819¹⁰, переставився року Божого 1897¹⁰, другого дня місяця лютого, на Стритення, проживши на світі 77 літ. В руці Господні власть землі і человека потребного воздвигнет во время на ней (Кн.Сираха 10,4) “Удосвіта встав я... темно ще надворі” – “Де-не-де по хатах ясне світло сяє” (з Досвіток). Подвигом добрим, подвизахся, теченіє скончах. Веру соблюдах (2 Тимоф.4,7.), Послеши Духа Твоего и созиждутся, и обновиши лице земли (Псал.103,30). Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже вразуми своєм поучается святыні. Не отидет память его, и имя его поживет в роди родов (Кн.Сираха 14,21,39,12). Упокой, Боже, душу раба Твоего Пантелеймона в рай, презирая вся согрешенія его!..”

Коли бачили люде яки гріхи его, то уже він усе одпокутовав. -

Прислали вирізане на мідній досці: Спасибі їм, топчуть їму доріжку, а мою душу, покропляють! Вишла в Женеві книжечка під заголовком “Щирі слези: памяти П.А.Куліша. Може Ви мені ще привезли, що я прохала?

З великою шанобою і ширною прихильністю до Вас А.Куліш.

P.S. Напишіть будте ласкаві и адреси обох Милорадовичок. Десь між листами лист Ваш засунувся, и также: адрес наслідн/иків/ Ригельмана, наслідників Галагана⁶, а може ще їх і жени живі (нехай здрастуютъ) и адрес Остапа Вересая, и там багато листів. – Адрес Пильчикова⁷ в Полтаві.

1897 р. 7 грудня.

№ 12 Ал 504/103/13

Високоповажаний Добродію і дуже шановний Василю Василевичу.

Посилаю Вам накладну. Насилу справилась. Не знаю як мені Вас дякувати и величати що Ви так турбуєтесь про мою дружину. Я знаю, що не про дружину мою річ, а про подвижника слови України; а як воно і мене торкає, то як же мені бути не рухомою и не дякувати Вас! И величати, що Ви и матеріально и нр/авственно/ так турбуєтесь про мою дружину. – Чи всі ж такі чутки, чи всі ж з таким почуттем, як Ви? Не одним нам уже все Ви показали - Ви перви озвались на мое пекельне горе и предложили матерьяльну підмогу, у слід за Вами 200 р. прислав Симонов, я з великою подякою одіслала назад. Бо не знала, не признавала, що то значить справити хоч трохи порядни поминки. Потім ще надіслало товариство 150 р. Я вже прийняла, бо не змога моя була боротись з платежами. - Да мене так дуже прип'яло докорищами (за гординю мою) товариство – доказали що се ж і не моя власність, се чоловік принадлежить и всій Україні. - У всякого є благородна потреба виказати своє почутте великому діячу Укр/аїни/... Я прослухавши дошклинві докорища дорогого товариства – прийняла, бо й виїти з тоєї тяжкої матерьяльної постанови мені не можна б було. Тепер пенсія помогла мені, трохи: де кому і заплатила –

а тут де взявся д.Науменко, і без моєї просьби, вихлопотав у літературнім фонді і прислав. Як сніг на голову, (упали мені) 100 р. – Нехай ему Господь щедрою рукою дає. Кажуть люде: мимо удовиноного двора гріх так пройти – хоч палочку, а кинь в двір. Мабуть і він те знав, що так зробив – і сказано було якось так – що се временне пособіє, а то ще щось і в перспективі наче обіщали. Я тоді нічого в голові не могла додержати – а між листами, ще у мене хаос; ніколи передивитись. – Та як би я его молила, щоб він поклопотав знов і як би ті гроші мені здалися на кліше, на портрети моєї дружини – да ще б друковали дещо. Я прохала у его “Хату”² в зайви, а то у мене нема; а треба в ценз/уру/ посилати – він захопотаний – мовчить – я Вас прошу, як маєте, то и надішліть, та ему и скажите при нагоді – щоб уже не турбовався. Тільки “Досвітки”³ і є в продажі моєї дружини, да й то по 1 р.20 коп. за екз/емпляр/. Мене радять заказати кліше і щоб 1000 зробить портретів моєї дружини, я тільки не знаю котрі б лучше. Єсть 1846 року, 849 сам себе и малёвав и 60-х років, то вже фотографічний. Між ріжними речами, котрі я Вам пришлаю в музей на хранение на якийсь час і на сбереженіє – будуть і си патрети. Послала я одному хорошому своєму знаёмому “Похорони своєї незабутої дружини”, дак от що він почував у серці.

“Одержав я, спасибі і фотографію похоронів Вашої дружини, фотографія зроблена мабуть після рисунку.⁴ Сумна, дуже сумна картина: тяжко й дивитись на неї. Представлені там не тільки вбоги похорони великого подвижника України, але й сумна доля самої ж України. Мимоволі думаєш, коли б родився той чоловік не на Україні, а між культурним народом, то не такі вбогі похорони справляли б ему.” – Я ще краще Вам скажу – так уже минута одкровенія и кх слову прийшлося – треба б гордитись тим, що такий достойний подвижник голову свою склонив у Борз/енському/ повіті: у сёму куточку, а в Борзні и панахиди не було. Усюди була – и нищим гроші в память роздавали: – в Прилуці, в Сосниць/ому/ повіті. – в Зарозі в Луб/енському/ повіті и тепер хустку вишивають на хрест. Скільки споминок понанисували (я послала Шенроку) він дуже ухвалив. – А багато тих – хто казали “нас не прохали так ми і не були”. На пожежу не просять: дзвонять, так и йди и так и бижи. Боже ж! чи се ж именини справляли – да ми всі ходили без голов. Се ж потеря не описана – довіку незабути! Да ще й так случилось. Кажуть одложитъ полугодичну панахиду. – В Борзні буде панахидя. Буде зъїзд. Буде само товариство справляти и то мені клопіт піркий - туди їхать – а повинна. (Чую що уже й дом Баранця наняли, що там і обід буде товариство справлять. Ну, прекрасно, що свої чутъ невсипущого подвижника України; що уміраючи – ще рука піднялася и писала на воздусі и тоді (не покинув святого поста свого). Потім з разу мені долітає таке – щоб я сама готовилась: нічого того не буде!! – Ну, я кой-як у саду скамеєк наробила, бо де ж у двох хатинах прийняти. Чи мало ж то єсть людей, котрі забажають поклонитися такому во всёмu достойному чоловіку – приготувилась як мога – було всього 40 осіб. – Треба сказати – що мало – да од серця – гарячі речі говорили – и багато було щиріх сліз, – а мої и щирі и гирки... як би правительство вмішовалось – або боронило – а то ж ніхто, нічого. – кілька раз я колись чула – що не правительство, а ми самі не культурні. А Оленовські барині – через рів перейшли в усадьбу и квітками усипали могилу моєї дружини. А кількісь дівчат приносили мені букети квіток: “Оце Вашому пану на могилу”. “Но – вибачайте, прошу Вас недужій, несчасній и помраченій людині... Не дав мені Бог смерти. Буде 50-ти літ счастья... А тепер горуї!”

З великою прихильністю и щирою шанобою до Вас. А.Куліш.

1897 р. 11 грудня.

P.S. Як мені тяжко продавати Мотроновку, Ганнину Пустинь, Пустинь великої скорбі, да що робити! Я зроду не чула, – щоб могилу продавали. А що робити, – як любі наші наслідниці не можуть покинути батька й матір. А я ж умру, то хто догляне наші могили”?! Чи хороший у Києві цензор? Чи можна б туди дещо послати?

№ 13 Ал 504/103/14

Високоповажний Добродію Василю Василёвичу!

Як я зраділа Вашому листу, трудно сказати! Бо хоч и була чутка про Ваш приїзд, але ж не певний. До Вас як пошла лист, так и болюсь, щоб не згинув. От и тепер – Шракх давно получив малюнок “Процессіи Похорон” моєї дружини, а Вам першим послала и од Вас нема відповіді. – “Щирі Слезі”¹ издани в Женеві – не всі. – Їх я маю.

Дякую Вас дуже, що мене не забуваєте – хотілось мені “Хуторної філософії”². Вийшла и Oesterreich, Австрія. Женева. У “Зорі”, то заголовки попеременяли – де, яких зовсім не посилала. – Так я перестала туди посилать, да у Женеву. Дуже дякую Вас за адреси. – Решотку, гарно зміряно. Не я мірала, – добре робите, що мені не діймаєте віри; я тепер марки не наклею, то ім’я навпаки переверну, дак і посилки не видають кому слід, п.Троєцький. Вірно. – я думаю, як фабрикант згубив зразок, – то ему кусок тільки оглади законпатить и вислатъ. Як Ваша думка про се? – От уже більш місяця, як шановне вірній сказати – тільки чотири дірочки просверлити, дак я й до сі нігде не дозвуся. Да маю надію, з неділи слісар Християник явищя. – Усе позбіраю и пришлю, про що писала. Се зробить, як Ви, особливо ще й знаючи їх лично. Як би я була задоволена, якби і я ще побачила усе те на місці. Да сего не буде. Я нікуди з дому и не виїздаю. – Не знаю, коли з цензури матиму одповідь. У кн.Шах/овського/ умер брат сіми часами. Він нікуди не виходить и ні кого не приймає – горює-горює. Чи читали Ви в “Зорі” описание полугодовой панахиди? Гарно и талановито описано и малюнок могили хороший приложеный хоч піони⁴ и слабї. Я через Лобод/овського/ послала і Апотеїзу Пулюю мойй незабутній дружині. Тепер він пише “Незабудьки”⁶, а Ви як би добре могли б написати, як були юношено – Ваші односини, потім уже й степенним. Лёв Жемчужников⁷ пише свої споминки и прислав Шенроку.

Жалкую, що недоля так обійшла мою дружину. Друзі его, не приїхали поминати – Ви не приїхали кн.Шах/овський/ спитав и маршрут и не приїхав. Шенрок уложився – насрала пожари, кругом – ліса горіли за Москвою – а у їх там була дача – мати и жінка боялись сами постатись; то й не приїхав; брат Василь⁸ занедужав и так усе. Тільки в дому було 40 осіб, а в церкви 60 інтелігенції. Казали гарні речі, з гарячим почуттем и багато, ох гірко з душі підіймати!..

З великою шанобою и щирою прихильністю. А.Куліш.

1897 року 28 грудня.

P.S. Я спокійно не сплю – то пожару боюсь, то конфіскаци. Коли б в музей и Библию пристроїти. А сама живу на хуторі, під Божою ласкою. Робітник у мене и малих три дівчини. Вся моя сторожа. Колись нічого не боялась. Бо пастир мій був дома, а тепер не живу, а мучуся – не дію. Сама собі живу и сі довгі вечори коротаю німуючи. Ні ради ні одради. Ні запитать, ні послухать! Так и сиджу, лиха прикупивши. Наслідники наші не хочуть їхати на хутор, – батько й матір старих не хочуть покидать. Дак я й худоби і доглядаю – а пока була думка, що вони доглядять наших могил, а то свині ритимуть. Продавати в чужі руки не хочеця, будуть свині рить – да й не хочемо щоб Ганнина Пустинь продавалася жидам, або що – а хотілось би щоб ишло в род и род. Да все и мучусь. Пора би мені паруси убирати дак іще літературне діло й не починалось. – Річ моеї небоги Надежди Б.⁹ над могилою П.А.Куліша.

Великий двір и великий сбір, та сбір смутний, не веселий стоїть, кругом зелений гай тихенько шумить. Чого ж нам сумно так тяжко стояти? То зібрались ми не хазяїна любого, привітного привітати а поминки по ёму справляти, да протоптаний слід до его могили козацької топтати, щоб не заріс. Та ні, він не заросте ніколи и квіточки и барвінок, що могилу, его увивають, не зав’януть, бо слези дружини его вірної и в день и вночі поливають.

У гіркую годину зібрались ми чествовати пам’ять того, кого ми так щиро любили й поважати, хто стільки сліз покинув після себе, хто сів добро по Україні, хто був красою рідного края. А молода доля его не дуже то була ласкава. Скінчивши гімназію вернувся він до дому и батькові сказав: учитися хочу, світу хочу. – Канцеляристом будь сину, відповів батько, а на учення копійчки не дам. – Нічого не сказав Куліш, пішов до матінки прощатись: дерев’яну іконочку матінка зняла, на путь важкий, тернистий благословила сина, і сказала: одного тобі мій синочку бажаю; щоб Господь тобі дружину добру, та вірну послав. С тим материнським благословенням без одного шага пішов він шукати долі та

діла... В одній семьї дітей учити став, а заробивши грошей поступив на Університет, аж знов біда лиха дворянство не признали. Куди подітись і до кого прихилитись? Да прочув про ёго Плетнёв¹⁰ и позвав до себе, як рідного сина привітав, и поміг на дорогу вибитись. Учителем гімназії він став, и за границю їздив. Куди не йшов, куди б не їхав, думки про рідний край не покидали его. Історію України знав він уже давно, да хотів у народа довідатись, що в ёму зосталось від старовини і пішки всю Україну обійшов, збирав пісні, прислів'я и думи та їх надруковав. Євангеліє переложив на свою мову, надрукував и даром все роздав, в Галиції він був, и наглядівшись на несчасний той народ, що ходить у польському ярмі, у Крашевського¹¹ просив помочи щоб хоч трохи, визволити той народ з неволі, дак Крашевський одписав ёму, старий я уже став, да и сили не маю, а тут ще свої й чужі зрадником ёго називали, зрадником того, хто душу положив за рідний край, хто відцурався почестей, багатства, слави; у кого розум добрий, той дар Божий, и тепле серце поруч билось.

Тяжко зажурився Куліш, що свої его не пізнали – зажурився, та не похилився – як дуб серед гаю на своєму путі він пишно стояв и нікому не звертав. Сімдесят семий рік ему пішов, як він задумав святе письмо на свою мову перекладати: одного у Господа благав – тільки два роки пожити, щоб той переклад кончити, а тоді, казав, скажу: “Нині отпущаєши раба твоего с миром” та й не кончив: недуг тяжкий він захватив, та і в недугі, не здавався, а сидючи усе писав і коректуру исправляв, а за два дні до смерти тільки зліг, и моці уже не було, и реч однялась, так очима показував, щоб подали оливець, а як и той уже не державсь, то піднявши руку угору усе писав, аж поки рука сама не упала, и очі карі, повні сліз, и уста скорбні склепилися навіки, и покинув нас Україні орел сизокрилий. Остався нам тільки дорогий ёго образ, такий як змалював его Шевченко.

Без малодушной укоризны
 Пройти мытарства трудной жизни
 Не мерять пропасти страстей,
 Понять на деле жизнь людей,
 Прочесть все чёрные страницы
 Все беззаконные дела,
 И сохранить полёт орла
 И сердце чистой голубицы.
 Ессе homo!

Брата Олимпія не бачу по місяцю і більш, нове місто дістав агенство застрахования, багато роботи - роз'їзди і т.п. Небога дома, рожа на нозі, тож два місяці сидить дома.

Не понятні для мене два адреса. За Ригельманом була Ваша сестра, а тепер як воно перемінилось?

Екатерина Павловна¹² де? У Сокиринцях чи де? И хиба вона знов пошла замуж за Ламздорфа?¹³ оце й не зрозуміла. От ище в Чигрині Грабовського листа дістати да Свидзинського! Я писала до п.Науменка, то значні листи.

* Рано, рано Ви задумали за життя, те, да те робить; моя дружина, коли и казала, що дні лукави суть, дак літа були инші. Горе сій несчасній Україні – нема людей прихильних – нема старательних, котрі б дбали так як моя дружина. Скільки не кидали грязю – а він своє – ні холод од котрого и вмер ні голод, ні що его не схибило – не одвернуло од рідного слова. Нема в его секретаря – сам собі секретарує – истопника, сам собі затопить и наколе дровець, а там дивинця, як искри літають, а у голові мрії являюцца одна за однією, а потім на папір лягають. Хто напише грубиянський лист – він тільки одложить у бік – да й знов пише – мов того й не було – часу гаять на Бог зна що не хотів зводити. Коли хто має визши погляди и розумніший – клади на папер й подай людям.

№ 14 Ал 504/103/15

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу!

Я все сподівалась од Вас одповіді – скількись слів на мій лист. – Чи прислати ті речі, що я Вам писала – для музея чи ні? Перше, що мене зупинило: те, що Черн/івське/ Земство не має ще місця для такого дивного, не сподіванного подарунка, (покровителя Українського) підперка основи Укр/аїнської/ самостійности нашого рідного слова!¹¹

Потім. Чи не уполовините Ви моєї присилки? Воно може не матиме цін для общества, а для мене, що святе-дороге, то для его діло байдуже. Оттак и сиджу и борюся з своїми мріями. —Я Вас дуже прошу мені словечко відписати, наприклад, коротенької телеграмми, як було пише моя дружина, жалуючи гаяти час. — Знаю, що у Вас діла ростуть; бо одні Ви тепер підпіраєте нашу базталанну и убогу Україну, з усіх боків! — Як Ви не візьміте на себе Шекспіра-Байрона и инш/их/. —То сознайте, що и нема більш на світі людини, котра б могла піддержати гордоши и главного основанія безталанної Укр/аїни!/ — Кого Ви убачаєте впереді опріч Вас? Такого почитателя и жертвователя, як Ви для рідної матері України? або освіченого — працівника, як моя дружина? — “Нікого”. Кого Ви бачите из дукив з таким високим напрямом и поривом, як Ви?! Я знаю, що є багаті люде — до що!... Іх Бог не осинив своєю благодаттю, не відкрив ім тайни — стоять на високому посту, з горящим знаменем любви, до своєї рідної Укр/аїни!/ О! дорогий Василю Василевичу! Піддержте теперо!! Тепери вона сяє-горить... не легкими трудами куплене слово самостійне!.. Я свідком того труда 50 л/іт/ и не могла од его одвернутись, благоговійно стоя: - бо и мене Бог не лишив того сознания, як и Вас - того поста — благоговійно стояти и охраняти святилище, де працює останні дні анахорет³, посвятившии себе, поставить останню соху основанія и кріпости незалежности слова Укр/аїнського/. Прочитайте в книзі листопада Київської Ста/рини/ Змагання Костом/арова/⁴ з Аксаковым Ів/аном/ Серг/ійовичем/, потім листи Кохановської⁵ до Ів/ана/ Акс/акова!/ Се момент для нас має велике значіння!⁶ - виступити з стовпом праць моєї дружини (як мовляв Д.Лободовській (“Три дні на хуторі”)⁷). Повне опроверженіє! наречіє знищено; заявленієм таких научних доказив... Як пропустять сю хвилю, то може й 200 л/іт/ пройде — а сего не дождущя. Такий феномен! щоб один чоловік стільки зробив и такої вартости! Не огорчайтесь, що я Вас закидаю своїм враженієм! Я бачу величіє Вашої снаги — потути Вашої и кричу, бо як утече ся хвиля — то все и загине. Уже и так пошти годок пройшов. — Аксаков, из того світу заребоче з нашої любви и мешкатности! Доволі він попосміявся над “Основою” и над усією Укр/аїною!/ — сами виновати — Прошу Вас щиро прихилитись до моїх стрік. Кохановська в “Київск/ой/ Ст/арине/” казала своє почутте Аксак/ову/. Чому ж и нам не сказати за своє. Я 50 л/іт/ стояла у такого діла, то и у мене є іскра того пламеню, що и у Вас и у инших. З незмінним поважаннем и щирою прихильністю.

А.Кулиш.

*Мене радять, щоб зібрати всі надруковані книжки моєї дружини и пожертво/овать/ в музей — у мене є та дуже мало. А се добра — річ. Як би треба було привезти Библ/ію/, то я би сама одважилась привезти.

З Новим роком — з Ангелом Вас, хоч и з прошедшим, поздоровляю и ба жаю довгото-довгото віку...
1898 року 4 стичня.

№ 15 Ал 504/103/16

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу!

Дорогий лист Ваш трепечучумы руками распечатала и боязько стала читати. Я Вас дуже поважаю и мені здавалось, що я в останньому листі багато дозволила собі Вам говорити и се мене терзало. Як мені Вас ище про що прохати, або натякати. Ви так багато робили и робите для рідного краю! Ви тільки одні из дукив не байдужних до свого рідного і до моєї дружини. Перша Ваша телеграма прилетіла и впала на мій стіл, з почуттям и з предложенієм грошей. Храни Вас Господи — дай Вам чого Ви бажаєте! Мій дорогий синопку України! Усе б заліжю лежало б! Тяжко, що тут не можно друковати. Де ж ті переписчики? де Ви їх вірних знайдете. А я стану и переписую “Ромео и Джульєту”¹. Щоб у ценз/уру/ послати, прямо до рук князя Шаховського, а то там є ще цензори, то по цілому року держать. Я тепер як у гаріщі — 2^ю лютого рок моему затминю. Я и нравственно и физически дуже упала, хоча як мене, товариство моєї дружини, моєї правдоньки осипали почуттеми, що уже більш и піддержати не можна: велика щасливиця! — да й горе ж мое непомірне, паляще! Що як би таких людей не було яки мене — пильновали, піддержовали, утішали і тримали и докорами своїми мене живили... Спасибі ж, що так гарно усе вишло — а я мучилась — напишу кому листа та й думаю, на що було, так казати, або писати! Набери в рот води та й мовчи — скажи лихо та й мовчи. Дивна мені річ.

Як Ви копії позидмаєте? Хто у Вас, се буде робити, підготовлених нема?! да ще коли б листи не повіризовали? три историчних картинок роботи моєї дружини, вирізано ще при життю моєї дружини – потім я просила знов нарисовати – дак тільки одну нарисовав и то по великій просьбі, а то од Библ/ії/ одірватись не хотів.

Тепер я вся в хлопотах. Звісно одна душею, то треба, щоб того - того не забути – перш треба людям обід ставити. Знов друтий мужичок свої споминки написав слабше ніж первий. А все такі чудно – що у їх там у души ворущища, що вони пишуть про мою дружину. В Оленовці торік два пана умерло – але ж у їх охота не проявлялась. Тепер усе мені, то калину, то барвінок носять на вінки.

З великою подякою и глубокою шанобою застаюсь А.Куліш.

1898 року 21 стичня.

P.S. Кажуть Генерал Губерн/атор/² дуже прихильний до нашого рідного слова – и у брата, в магазини як бував, то говорив по нашому. И питав – чи добре торгуєте.

Дякую Вас за адреси и предложеніє їхати до Вас на сохраненіє себе. Листи Шенрок усі послаи повертає. Він безцінний чоловік. Боліла у его рука – дак и мати его и жінка - и небога усі писали під диктовку до мене, щоб я не турбувалась. Що якби таких людей округи мене не було! була б з ума зовсім спятила – я трохи місяців два була помрачена. Ви не знаєте, що я утратила! Який скарб я утратила – нема такого пера, щоб описав! Нема у мене такої речі – щоб дати поняти, що то за людина була! -

Я Вас прошу всяк робити наплив на Науменка. Він може вихлопотати грошей мени на изданіє творив оригінальних и перекладів моєї дорогої дружини. Він мени и так велику несподівану підмогу оказав. Без мого допомагання вихлопотав мени 100 р. у Літературного фонда (временно и так мене піддержав), а то я все в кредит хапала. Прочитайте лист ки.Шаховського. И він пише, щоб тудя обер/ну/лась. Боже! нема мені цілі для чого земаю топтати. И я так скажу, як Полуботко³ Петру. “на что мне жизнь, когда я не могу быть полезен Отчизне”. Чи можу ж я так на хутори одинока вытримати без усяко цілі життя?! Се ж мою жизнь зкрашала дружина – веселила мене – хоча з боку ніяких радощів не було. А ще к тому и бідність. Я жалкую, чому тоді я свого ничтожного господарства не закинула. Лучче б его пилювала – его - слухала – дивилась, живилась, гляючи на его. Но як рослина без сонця в'яне клонища к землі, так тепер мое серце сякне и я и тілом и духом падаю...

Ви оце трохи покропили на мочі мої. – Да й не трохи. Ви великого тягара з мене берете на себе. Бо я не знаю, де лучче его й приховати. Не дозволяють тут, хай уже й и в Галичині - хоча Галичина не подякувала ніколи моє подружжя. А я знаю, яка вона була років 40 назад, як він уперше туди завітав, книги їм давав – гроші. Пулюю багато про се пише у “Незабудьках” – він им и мову создав. Вони так тоді писали и говорили, що дружина мо/я/ мені рекомендує их за братів наших України, а я и одного слова з їх мови не зрозумію. – А він торів доріжку туди и учив їх и забаривсь и місто в Варшаві потеряв через се, бо ще од їх и адрес получив, то Намістник домагався, щоб він печатно отказався од своих убежденій а то “с сумой пойдёте”. И пойдю сказала моя дружина, повернулась и подала в одставку. Куповало через Пу/люю/ Библийське Товариство, Псалтир и библію давало мало – той не згодився, а як там продавати за безцінок – то лучче останеця рідному краю. А може правит/ельство/ позволить потім перевезти.

* “Русское обозрение”⁴ буде друковати “Воспоминания Детства”.

* Чи знаєте Вы Шрага у Земській Управі? дуже, дуже прихильний и розумний чоловік.

* От лиха година Ваш адрес не записла, листа Вашого не знайшла.

* Ви собі сооружуєте нерукоть/орний/ пам'ятник.

* Як адрес Черниг. Милорад/овича/⁵ - Може Ви его й побачите, то надоумете его Шенр/оку/ листи посилати.

* Верните мені ки.Шах/овського/ лист и будь ласка его брошюру и що Вам Лобод/овський/ посилав Зорю, то мое.

* Если бы мне Вас застать дома после 2го февр/аля/ не определяю времени постаралась бы приехать – но и погода и обстоятель/ства/ - всё может помешать ещё потом определяюсь, потрудитесь выслать адрес – впрочем я найду.

Я хочу и некот/орые/ вещи для муз/ея/ захватить, то нужно их уложить неопред/елённого/ времени.

*Послаи 2го лютого як приїду и Вас не буде в домівці – то кого я маю там запигати вірного, щоб до рук відати фундамент Укр/аїнської/ Самостійности.

Високоповажаний Добродію Василю Василевичу!
Од всієї душі моєї бажаю щастя Вашим молодим.¹ Що б Господь озорив їх путь и
натхнув їх високими помислами Вашої доброї и благородної душі.
Приміть моє повінчованне и гарячу слезу благодарности Вам за все минуле и
память настоящу.

З глибоким шанованнем. А.Куліш.

1898 року 10го грудня.

х.Мотроновка

(Глинна Пустинь).

1898 року 23 грудня

х.Мотроновка

Високоповажа/ний/ Добродію Василю Василевичу!

Як Ваше здоров'є? Чи помогла Вам заряниця?

Чи писав до Вас з Петербурха д.Бородай?¹ Риночись у Публичній бібліотеці він
знайшов в перекладі Марачевського² Новий Завіт, котрій Академія Наук дуже вихваляє и
оберталась в Синод 1862 о видрукуванні его для народа.³

Де Ваші діти молоді? Чи ще у Києві – хто се Глинка⁴ – чи не родич славного
музиканта?

Приміть мою щирю прихильність до Вас и глибоке моє шанованне. А.Куліш.

P.S. Вашій Матусі прошу засвідительствовать моє велике і щире шановання.

№ 2

¹ Підється про виготовлення оторожі на могилі П.О.Куліша.

² Асея – Олександр, певна Олександр Михайлович, дочка її сестри Надії Забіли-Віхозерської і Матвія Симонова.
«Головний» – твір, присвячений П.Кулішу (див. лист № 3).

³ «Зоря» – двотижневий український літературно-громадський часопис, виходив у Львові в 1880-1897 рр.

⁴ Тройцький Іван Іванович – сусід Куліша.

⁵ Безлюдний Провін – сімський вчитель, сусід Куліша.

⁶ Очевидно, мова йде про видану в 1897 р. в Женеві брошуру «Щирі сльози», присвячену пам'яті П.Куліша. В 1900 р. в
Бахмуті у друкарні М.М.Криварєва видана збірка «Щирі сльози над могилою Куліша», до якої увійшли вірші Тройцького,
Безлюдного, «Головний по П.О.Кулішу» О.Забіли (Асея), інші.

⁷ Павлік Михайло Іванович (1853-1915) – громадський і культурно-освітній діяч.

№ 3

¹ Грабовський Міхал (1804-1863) – польський письменник, літературознавець, критик і публіцист. Представник української
школи, друг Куліша.

² «Позичена Кобза» – збірка творів П.Куліша, куди увійшли переклади творів визначних англійських та німецьких поетів XIX
ст. Видана в Женеві 1897 р.

³ Лободовський Михайло Федорович (1841-1919) – письменник, перекладач Біблії і «Гараса Бувальфа» М.Гоголя на українську
мову, видавець часопису «Порядок» в Харкові.

⁴ Назви творів Куліша П.О.

⁵ Шаховський Микола Володимирович (1856-1906) – начальник Головного управління у справах друку.

⁶ Шенрок Володимир Іванович (1853-1910) – російський історик літератури, автор біографічного нарису про П.Куліша.

⁷ Пулюй Іван Павлович (1845-1918) – український учений-фізик і культурно-громадський діяч.

⁸ Вовк-Карачевський Василь Григорович (1834-1893) – лікар, громадський діяч, уродженець Чернівищини.

⁹ Кошівський Олександр Якович (1836-1900) – (псевдонім: Вершволя О., Горюшко Ф.,

Буржуа В., Перебендя, Хуторний О. і багато ін.) – письменник, публіцист, педагог, громадський діяч, уродженець
с.Переколка Нижньського району Чернівецької області.

¹⁰ Підється про Олмунді Михайловича Віхозерського.

¹¹ Афанасій Євген (1838-люл. XX ст.) – доцент діагностики й терапії Київського університету, автор близько 20 наукових
праць і перекладів з німецьких підручників.

¹² Підється про Гариовську Людмилу Володимирівну (1813-1898), уроджену Юзефович.

№ 4

¹ Біблійні товариства були створені для поширення Святого Письма (Біблії). Перше Біблійне товариство виникло в Галле
(Німеччина).

² Підється про малюнок українського художника, письменника, епіографа та фольклориста Григорія Коваленка, на якому
зображена жадобна процесія за труною П.О.Куліша.

- 3 Милорадович Марія Григорівна (1836 -?) – дочка штабс-капітана Милорадовича Григорія Івановича, Проживала в с.Калужині Прилуцького повіту, Дружина Голосова.
- 4 Милорадович Олександра Григорівна (1828 -?) – дочка штабс-капітана Милорадовича Григорія Івановича, Проживала в с.Калужині Прилуцького повіту. В сім'ї в 1856 –1860 рр. був закоханий П.О.Куліш.
- 5 Вересай Остап Микитович (1803-1890) – український кобзар, П.О.Куліш мислював з ним, підтримував його матеріально, (див. Лх 506/9/13; Лп 506/9/16).
- 6 Шевченко Варфоломій Григорович – тротирідний брат Тараса Григоровича Шевченка.
- 7 Навроцький Олександр Олександрович (1823-1893) – український громадський діяч, поет, перекладач.

№ 5

1 Чашинна Пустинь – так називав П.О.Куліш с.Мотрошинку.

№ 6

1 Дришт – 72 см.

№ 7

1 Йдеться про впорядкування мотлап П.Куліша.

№ 8

- 1 Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) – основоположник української валечної музики, композитор, громадський діяч.
- 2 29 липня 1897 р. – в Мотрошині відбулася пожежа по П.Кулішу.
- 3 Грінченко Борис Дмитрович (1863-1910) – письменник, етнограф, педагог, видавець, громадський і культурний діяч.
- 4 Штраг Ілля Людовичович (1847-1919) – адвокат, громадський діяч.
- 5 «Орися» – романтична ідилія П.Куліша, вперше опублікована 1857 р. в «Зітнесках о Южной Руси».

№ 10

- 1 Макаров В.Я. (1835-?) – член Ніжинського окружного суду.
- 2 «Киевская старина» – перший в Україні науковий історичний часопис.
- 3 Рігельман Микола Аркадійович (1817-1887) – літератор, музикант, схолинофіл, чоловік Марії Василівни Тарновської, рідної сестри В.В.Тарновського (молодшого).
- 4 Вальмен Сергій Петрович де (1816-?) – художник-аматор, повітник с.Антопівця нині Прилуцького району Чернівецької області, автор ілюстрацій до ідилії П.Куліша «Орися».
- 5 Мізко Григорій Тимофійович (1782-1867) – великий землевласник у Катеринославській губернії з роду козаків, уроженець м.Борзани.
- 6 Мізко Микола Тимофійович – великий землевласник у Катеринославській губернії, рідний брат Мізка Г.Т.
- 7 Лазаревський Олександр Матвійович (1834-1902) – український історик.
- 8 Лазаревський Михайло Матвійович (1818-1867) – чиновник, близький друг Т.Г.Шевченка.
- 9 Науменко Володимир Павлович (1852-1919) – український історик, літературознавець, мистецтвознавець, журналіст, видавець, громадський діяч, з 1893 р. – редактор часопису «Киевская старина», уроженець Новгорода-Сіверського.
- 10 Сидзінський Косивитин (1793-1855) – польський бібліоман, колекціонер, жив у с.Холорків нині Понізького району Житомирської області.
- 11 Аксаков Іван Сергійович (1823-1886) – молодший син російського письменника С.Т.Аксакова, поет, схолинофіл.
- 12 Куліш П.О. на українську мову переклав 13 творів Шекспіра та низку творів Байрона, Гете, Шюллера, Гейне.
- 13 Спімонов (агітсеводим Номис) Матвій Терентійович (1823-1901) – етнограф, фольклорист, видавець. У 1850-х рр. – чиновник у Петербурзі. У 1861-1862 рр. – акційний співробітник «Основа». Другий чоловік Надії Михайлівни Білозерської-Забіли.
- 14 «Читалець» – щотижневик, який видавався в Москві в кінці XIX-на початку XX ст.
- 15 «Феклуна. Повесть. Из воспоминаний детства». Вперше була надрукована в Москві 1856 р.

№ 11

- 1 Йдеться про передачу Чернівецькому губернському земству колекції українських старожитностей В.В.Тарновського.
- 2 Родиний зв'язок з Подуботками Ганни Барвінок мала по ліній матері Мотроши Васи́лівни Сиделіч (бл. 1793-1857).
- 3 Перший переклад Біблії Куліша згорів під час пожежі, яка сталася в його будинку на хуторі Мотрошинка в 1885 р. З 1894 р. до смерті він працював над перекладами Біблії знову. З 50 книг, які склали Біблію Старий Заповіт, переклав 30. Завершив переклад Біблії П.Куліш та Г.Печуй-Левинський.
- 4 «Тан і козак» – назва твору П.Куліша.
- 5 Вершок дорівнює 4,5 см.
- 6 Галаган Григорій Павлович (1819-1888) – громадський діяч, багатий поміщик, українофіл, рідний весток якого знаходився в с.Сокіршині нині Срібнянського району Чернівецької області.
- 7 Пильничков Дмитро Павлович (1821-1894) – член Кирило-Мефодіївського братства, педагог, громадський діяч.

№ 12

- 1 «Літературний фонд» у Росії був створений 1859 р. для допомоги літераторам і вченим; складався з добровільних внесків, кошти з окремих видань, вистав тощо. З українських письменників допомогою «Літературного фонду» користувалися Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Михайло Коцюбинський, Павло Грабовський та інші.
- 2 Йдеться про літературний альманах «Хата», єдиний номер якого був виданий в Петербурзі П.Кулішем 1860 р. В «Хаті» було опубліковано два оповідання Ганни Барвінок «Анхо не без добра» та «В осені літо».
- 3 «Досвідки» – перша збірка поезій творів П.Куліша, вперше була видана в Петербурзі в 1862 р., вдруге – в Києві 1878 р.
- 4 Йдеться про фотографію з малюнка Григорія Коваленка.

№ 13

- 1 Письмо смерті П.Куліша до осиротілої вдови Ганни Барвінок надійшло листи-співчуття. З цих листів і склалися «Щирі слова». Вони були надруковані в Женеві 1897 р., в гашицькому журналі «Зорі», 1900 р. – в Базелі.
- 2 «Хуторна філософія» – збірка російськомовних статей і україномовних художніх творів П.О.Куліша, яка вийшла друком 1879 р.

3. Дякоцький (Кузьма) Лигін (1853-1918) – громадський діяч, драгоманівець, керував Українською Друкарнею в Житої, заснованою М. Драгомановим.
4. Ціоні – це слово дописано Ганною Барвінок пізніше.
5. «Незабудки» – спогади П. Пудова про сім'ю Кулішів.
6. Жемчужников Лев Михайлович (1828-1912) – російський і український живописець і графік.
7. Білозерський Василь Михайлович (1825-1899) – український громадський діяч, учений і педагог, брат Ганни Барвінок.
8. Кибальнич Надія Матвіївна (1856-1918), псевдонім: Наталя Полтавка – письменниця, дочка Новака М. (Сімонова) і Надії Михайлівни Білозерської, сестри Ганни Барвінок.
9. Падетков Петро Олександрович (1792-1866) – письменник, критик, академік Петербурзької академії наук.
10. Крашевський Юзеф Ігнаці (1812-1887) – польський письменник, автор низки повістей з життя українського простолюддя й польської шляхти на Волині, Поділлі й Київщині.
11. Комаровська Катерина Павлівна – дочка графа Павла Євграфовича Комаровського і Марії Павлівни Галаган, сестри Григорія Павловича Галагана.
12. Ламздорф Костянтин Миколайович – граф, чоловік Катерини Павлівни Комаровської.
- 3 1894 р. йому дозволено іменуватись графом Ламздорфом-Галаганом, з тим, щоб прізвище в такому вигляді переходило лише до старшого в роді.

№ 14

1. Йдеться про те, що Чернітвське земство ще не вирішило питання про падання приміщення під музей українських старожитностей В.В.Тарновського.
2. Мова йде про обивку В.В.Тарновського відкрити кошти на видання Біблії українською мовою в переклад П.Куліша.
3. Славник.
4. Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – український історик, епіграф, літератор, громадський діяч.
5. Соханська Надія Степанівна (літ.псевдонім: Кохановська) (1825-1884) – письменниця. Друкувалась в «Отечественных Записках», «Современнике», «Санкт-Петербурзьких Вѣдомостях», «Діє». Її листування з І.С.Аксаковим друкувалося в «Русском обозреніи» і «Русском Архіви».
6. Див. А.А. [Александр Лотоцький]. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Том 4-й Письма 1858-86 гг. // Киевская старина – 1897.-Т.1.Х. –ноябрь –с. 49-57./Розглядається питання можливості існування літературної української мови/.
7. Див. Лободовський М.Ф. Три дні на хуторі у Памтелеймона Олександровича й Олександра Михайловича (Ганни Барвінок) Кулішів // Киевская старина- 1897.-Т.57.-апрель.

№ 15

1. «Ромео і Джульєтта» – драма У.Шекспіра, перекладена П.Кулішем українською мовою.
2. Йдеться про Драгомирова Михайла Івановича (1830-1905) – генерала російської армії, українофіла, уродженця Чернітвської губернії.
3. Подуботок Павло Леонітович (бл.1660-1723) – чернітвський полковник (1706-1722), наказний ієрарх Лівобережної України (1722-1723). В 1723 р. був ув'язнений Петром I в Петропавлівській фортеці, де і помер.
4. «Русское обозрение» – літературно-політичний і науковий журнал, який видавався в Москві в 1890-1898 рр. З 1892 р. видавце-редактор – О.О.Олександров.
5. Милорадович Григорій Олександрович (1839-1905) – громадський діяч, історик, краєзнавець, урядник «Родословной книги Чернітвського дворянства».

№ 16

1. Мова йде про одруження дочки В.В.Тарновського (див.носіяння до листа № 17).

№ 17

1. Бородай Олександр Іванович (1844-1914) – інженер, громадський діяч, працював у галузі відродження кобзарства, член української Петербурзької громади в сер. 90-х рр. XIX ст.
2. Морачевський Пилип Семенович (1806-1879) – поет, драматург, перший перекладач Біблії українською мовою.
3. Клопотання було відхилене урядом.
4. Йдеться про Ганку Григорія Миколайовича (псевдонім: М.І.Ганка), чоловіка дочки В.В.Тарновського – Софії.

Колекція музичних інструментів у збірці Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського

Впродовж багатьох століть людуство створило високорозвинену різноманітну за формами музичну культуру. Кожен народ виробив характерні для нього лади, ритміку, побудову мелодій, створив самобутні музичні інструменти. Археологічні матеріали свідчать про широке розповсюдження та значну роль музики в житті наших предків.

На Чернігівщині, як свідчать археологічні знахідки, зародження музичної культури відносяться до часів палеоліту.¹ Уявлення про давній музичний інструментарій дає комплекс, знайдений в 1954-1961 роках на Мезинській пізньопалеолітичній стоянці (Королівський район). Це набір кісток – лопатка, стегно, таз, дві щелепи, фрагмент черепа мамонта – інструменти стаціонарного типу, а також калатало з бивня мамонта, молоток з рога північного оленя та набірний браслет, що “шумить” – рухомий звуковий інструментарій.² За сучасною музичною класифікацією відносять їх до групи ідіофонних (самозвукових) музичних інструментів.

В музейній колекції музичний інструментарій представлений дуже різноманітно. Вона включає зразки як простих, так і складних інструментів майже всіх типів: струнні, ударні, духові, клавішні та змішаного типу.

Колекція формувалась впродовж багатьох років в процесі збирання матеріалів, які висвітлюють діяльність визначних людей Чернігівщини, творчих колективів чи промислових підприємств: майстрів по виготовленню музичних інструментів (О.С.Корнієвський, О.М.Шальончик, М.І.Єлценко), композиторів (Г.Ф.Пономаренко), Національного академічного заслуженого народного хору ім.Г.Г.Верьовки, літнього зразкового ансамблю “Поліські дзвіночки”, Чернігівської фабрики музичних інструментів тощо. З 90-х років ХХ ст. нових надходжень не було. Колекцію в основному складають твори ХХ ст., лише 12 – середини ХІХ-поч.ХХ ст. Більша частина виготовлена в Україні, майже половина – кустарним способом.

Загалом музейна збірка сьогодні має 54 оригінальних музичних інструменти. Найбільшу групу становлять струнні щипкові – 27 од.: 2 кобзи, 9 бандаур, 2 мандоліни, 3 балаалайки, 3 цитри, 2 гусла, 6 гітар.

До найстаріших видів струнних щипкових інструментів в Україні вчені відносять гуслі. Найдавніші свідчення про гуслі відносяться до VI ст.³ Зображення гусла можна побачити на фресках Київського Софійського собору XI ст., пам'ятках археології XI-XII ст., зокрема на срібній чаші з Чернігова, на якій зображено чоловіка з гуслами і молоду жінку, що танцює.⁴ Часті згадки про них знаходимо в писемних джерелах, фольклорі. Славнозвісний піснетворець Боля, оспіваний у “Слові о полку Ігоревім”, свої твори виконував під акомпанемент гусла. Ім'я музики-гусляра Боляна зустрічається також серед графії Софійського собору в Києві.⁵

Дослідник музичної культури Чернігівщини О.П.Васюта вважає, що вішій Боля є чи не першим відомим музикантом-професіоналом на Чернігівщині, який свого часу “співав тільки князям Чернігівським”.⁶

В музейній колекції зберігаються двос гусла, в тому числі виготовлені на замовлення народного артиста Марійської АРСР Тойдемара Павла Степановича (Ид-38), який мріяв створити перший оркестр народних інструментів Марійської республіки. Разом з майстром Чернігівської фабрики музичних інструментів Григорієм Герасименком він розробив конструкцію марійських гусла, а майстри фабрики виготовили 50 інструментів.⁷

Символом національної музичної культури українців стала кобза, пізніше бандура. Один з найбільш ґрунтовних дослідників історії виникнення музичних інструментів О.Фамішин вважає, що кобза існувала ще у аревніх половців, татар, які були сусідами слов'ян.⁸ Досі музикознавці не дійшли єдиної думки: бандура – це удосконалена кобза чи зовсім інший інструмент.

В музейній колекції є дві кобзи: одна (Ид-245) роботи Кулика Павла Васильовича (1862-1928) з с.Волинка Сосницького району, друга (Ид-353) – Шльончика Олександра Миколайовича, відомого музичного майстра, народного майстра декоративно-ужиткового мистецтва України і Молдови. О.М.Шльончик народився в 1921 р. в Чернігові. Свій перший музичний інструмент – мандолину, він зробив, навчаючись у 6 класі.⁹ З 1947 до 1981 року працював на Чернігівській фабриці музичних інструментів, тривалий час керував оркестром. Створив ряд моделей інструментів – гітар, бандур, сопілок, ріжків, очеретин, суремок; відтворив музичні інструменти багатьох народів – литовців (лумздаялис), комі (поляно-пікколо, поляно-прима, поляно-альт, поляно-тенор, чипсани), інших народів Російської Федерації; виготовляв інструменти для Національного академічного заслуженого народного хору ім. Г.Г.Верьовки тощо.¹⁰

З 9 бандур, що зберігаються в музеї, дві – XIX ст., виготовлені невідомими майстрами із с.Рогізки Щорського району (И-5814, И-5816), а дві – видатним майстром Олександром Самійловичем Корнієвським (И-6736, И-6737).

О.С.Корнієвський (1889-1988) народився в с.Данилівка (тепер Менського району) в родині нащадків запорізьких козаків. У 7 років змайстрував першу скрипку і навчився грати на ній. В 1905 р. на замовлення М.Лисенка виготовив три бандури за зразком музичного інструмента кобзаря Т.Пархоменка. Тоді ж навчився грати на бандурі і удосконалив її (збільшив і хроматизував її звукоряд), став основоположником нової школи гри на київсько-чернігівській бандурі. За своє життя О.С.Корнієвський виготовив понад 200 бандур, 100 балалайок, 10 скрипок, гітари, мандоліни, сконструював новий інструмент – бандурину.¹¹ Різьблені барельєфи Т.Шевченка, М.Лисенка, М.Гоголя, чудова інкрустація та різьба по дереву робили його інструменти справжніми витворами мистецтва. В музеї зберігаються декілька творів талановитого майстра: гітара, балалайка, скрипка, дві ліри, дві бандури, бандурина. Бандурина (И-6733) – новий музичний інструмент, який містить в собі дві бандури і один струнний акордеон. В музичній практиці цей інструмент широко застосовування не знайшов.

З 1952 року налагоджується масовий випуск бандур на Чернігівській фабриці музичних інструментів.¹² Бандури Чернігівської фабрики експонувались на багатьох міжнародних виставках і ярмарках – в Брюсселі, Пловдиві, Марселі, Улан-Баторі, Будалешті, Монреалі. З-поміж інших фабричних бандур наша бандура з довбаним корпусом з верби, осокара, липи вирізняється тембром і мічністю. З п'яти фабричних інструментів музейної збірки два – авторські – О.М.Шльончика (Ид-302) та Якова Архиповича Старчева (И-6691).

Відомі здавна цитри особливого поширення набули в XIX ст. в Австрії і Німеччині. Саме в цих країнах були виготовлені і 3 інструменти, що зберігаються в музеї. На Чернігівщині вони опинилися після другої світової війни.

З двох музейних мандолін – одна також зарубіжного виробництва (Ид-299). За висновком викладача кафебри народних інструментів, доцента Національної музичної академії ім.П.Чайковського П.А.Прокопенка інструмент виготовлено в Італії на початку XX ст. Музею мандолину запропонував О.М.Шльончик. За його переказами вона належала якомусь грузинському князю, згодом опинилась в руках майстра із м.Сочі, який і подарував її своєму колезі. Друга мандолина (Ид-339) була виготовлена на Чернігівській фабриці музичних інструментів в 1950 році.

Серед струнних шипкових музичних інструментів друге місце по кількості в колекції займають гітари – 6 одиниць. Три з них (В-183, И-6420, Ид-26)

виготовлені на Чернігівській фабриці музичних інструментів, дві – авторські роботи – О.С.Корнієвського (Ид-6735), та відомого українського гітарного майстра Миколи Івановича Єщенко (Ид-39). М.І.Єщенко народився в с.Старий Білоус Чернігівського району в 1932 році. В 1949 р. став учнем відомого українського майстра О.Мочалова. Працюючи в експериментальному цеху Чернігівської фабрики музичних інструментів, виготовляв найрізноманітніші інструменти: бандури, балалайки, цимбали, мандолини, домри. Але найбільше любив гітари. М.І.Єщенко – лауреат декількох всесоюзних конкурсів, премії ВАНГ СРСР, нагороджений медаллю “Майстер – золоті руки”. На його інструментах грають провідні гітаристи України, близького та далекого зарубіжжя.

Ще одна гітара(Ид-300) створена невідомим автором у ХІХ ст. На думку М.А.Прокопенка інструмент виготовлений за моделлю відомого російського гітарного майстра Івана Яковича Красношюкова (1798-1875), який мав власну майстерню в Москві, а його гітари отримували золоті медалі на виставках¹³, або ж за моделлю знаменитого австрійського майстра Йоганна Шерцера Готфріда (1843-1870)¹⁴.

До струнних шипкових інструментів належать і три балалайки – О.С.Корнієвського (Ид-262), Олексія Петровича Карманова (Ид-301) та Чернігівської фабрики музичних інструментів (И-6421).

З Х-ХІІ ст. надзвичайно популярною у багатьох народів Європи була колісна ліра – струнний фрікційний інструмент. В Україні сліпі народні співі-музиканти у її супроводі виконували псалми, канти, жартівливі і сатиричні народні пісні. Серед найвідоміших лірників – А.Р.Гребінь, уродженець смт.Березна Менського району. Обидва інструменти, що зберігаються в музеї, виготовлені О.С.Корнієвським.

Струнні смичкові інструменти репрезентує тільки одна скрипка роботи Корнієвського. В Україні скрипка була невід’ємною частиною народних троїстих музик, які до 30-40-х рр. ХХ ст. існували майже в кожному селі, обслуговуючи свята, обряди, розваги.

Цимбали – струнні ударні інструменти, відомі в Європі з ХУІ ст. Всі цимбали з колекції – 5 од. – виготовлені Чернігівською фабрикою музичних інструментів. Чернігівські майстри багато уваги приділяли удосконаленню інструмента: було поліпшено їхні акустичні можливості, розширено діапазон, створені нові типи – цимбали-прима, цимбали-альт, цимбали-бас. Чернігівські цимбали не минули жодної міжнародної виставки чи ярмарку.

До найдавніших інструментів належать бубни та барабани, ударні мембранні музичні інструменти. Всього в колекції 2 барабани і один бубон. Один з барабанів (Ипр-21) належав барабанщику-сигнальнику 20 стрілецького полку 7-ї стрілецької дивізії Поделуєву Івану Єгоровичу, учаснику громадянської війни. Бубон належав жителю с.Антоновичі Чернігівського району Арузю Василю Осиповичу. Грав на ньому і його син, Григорій Васильович, підпальник-партизан Великої Вітчизняної війни.

Для супроводу народних танців в симфонічних оркестрах, естрадних ансамблях в наш час використовуються музичні інструменти різних народів світу. Приміром, учасники дитячого зразкового ансамблю “Поліські дзвіночки” грають на інструментах, які походять з Іспанії чи Південної Америки. Це кастаньєти та маракас, які відносяться до ударно-шумових музичних інструментів. Екзотичними стали вже і українські народні ударні шумові інструменти – біло, калатало, торохало, деркач.

Зовсім не представлені в колекції духові інструменти. Як виняток – гори піонерський.

Із типу клавішно-пневматичних в колекції є 2 баяни та 3 гармоні, традиційні російські народні інструменти. Масове виробництво гармоней почалося в Росії в

м.Тул з 1830 року. З другої половини XIX ст. вони розповсюдились в Україні і Західній Європі. Одна гармонь (Ипр-103) виготовлена на Шуйському гармонному заводі (Російська Федерация) в 50-х рр. XX ст., друга (Ипр-142) – німецькою компанією “Hohner” - світовим лідером з виробництва гармоней. Щодо баянів, то в музеї зберігається інструмент (Ипр-233), на якому грав відомий композитор, народний артист СРСР, уродженець с.Моровськ Козелецького району Григорій Федорович Пономаренко (1921-1995). В 1990 р. баян надійшов до музею. Зі слів композитора, інструмент виготовив в 1938 р. його дядько Максим Терентійович Пономаренко із м.Запоріжжя. Інший баян виготовлений в Україні в 60-х роках XX ст.

До клавійних інструментів належать і піаніно. Два з трьох музейних інструментів – це піаніно Чернігівської фабрики (И-4981, И-6199) 50-х років XX ст. марки “Україна”. Такий інструмент в колишньому Радянському Союзі було розроблено вперше. Чернігівське малогабаритне піаніно змагалось з піаніно кращих фірм Європи: “Рьоніш”, “Ціммерман”, “Блютнер”, “Гайер”.¹⁵ В 1955 році фабрика випустила 7276 штук піаніно “Україна”, а в 1958 році випередила Ленінградську фабрику “Красный Октябрь” по випуску піаніно і стала найбільшим підприємством в цій галузі на території колишнього Радянського Союзу.¹⁶

В Росію клавійні струнні інструменти проникли, мабуть, в кінці XVII ст.¹⁷ З кінця XVIII-поч.XIX ст. широкого розповсюдження в дворянсько-поміщицькому, купецькому і чиновинницькому середовищі набуло фортепіано, яке спочатку привозилось з-за кордону, але поступово налагодилось і його місцеве виробництво.

Кожна фортепіанна фабрика, а їх по початку XIX ст. нараховувалось десятки, пролонгувала свою конструкцію, свої новинки. Більше всього відмінностей було в розмірах і формі інструмента. Навряд би знайшлось два піаніно різних фабрик, абсолютно схожих одне на одне. Найбільшими фабриками в Росії в XIX ст. були фабрики К.Шредера, Я.Беккера і Ф.Мюльбаха. Всі вони знаходились в Петербурзі. Тут же з 1810 року діяла парова фортепіанна фабрика Фререса Дідерікса, одне піаніно якої зберігається в музеї (Ипр-159).

Як додаток до колекції можна розглядати дитячі музичні іграшки, які виготовляла Чернігівська фабрика музичних інструментів, а також свищики – виробни як відомих майстрів – Г.П.Денисенка, І.І.Бібіка, О.П.Пушкаря, Я.Ф.Піщенко, так і безіменних гончарів. Вони нараховують майже 60 одиниць, давно втратили значення самостійного музичного інструмента, хоча подекуди використовуються фольклорними колективами.

¹ Історія української музики: в 6-ти т. –К., 1989.-Т.1.-С.39

² Бибіков С.П. Археологічний музикальний комплекс на косяці м.молда. –К., 1981.-С.51-79; Васюга О.П. Музичне життя на Чернівщині у XVIII-XIX ст. – Чернівці, 1997.-С.14-15.

³ Музикальний енциклопедия.-М., 1974.-Т.2.-С.117.

⁴ Фішкін Б.М. Музична культура східних слов'ян//Історія української музики: в 6-ти т.-К., 1989.-Т.1.-С.141.

⁵ Там само.-С.145

⁶ Васюга О.П. Вказ. праця.-С.18.

⁷ Давко О. Майстри чарівних звуків.-К., 1984.-С.46.

⁸ Васюга О.П. Кобзарство на Чернівщині на Чернівщині.-Чернівці, 2001.-С.7.

⁹ Історичний календар Чернівщини.-К.:Чернівецьке земляцтво, 1997.-С.242.

¹⁰ Давко О. Вказ. праця.-С.45.

¹¹ Васюга О.П. Кобзарство та зринство на Чернівщині.-С.36.

¹² Давидівська праця. –19 березня 1993 р.

¹³ Музикальний енциклопедия.-М., 1974.-Т.2.-С.29-30.

¹⁴ Сіпачев-Васюга.-Ведія, 1979.-С.131.

¹⁵ Давко О. Майстри чарівних звуків.-К., 1984.-С.63-64.

¹⁶ Там само.-С.64

¹⁷ Ірванішкін, Фортеліанно.-М., 1967.-С.49.

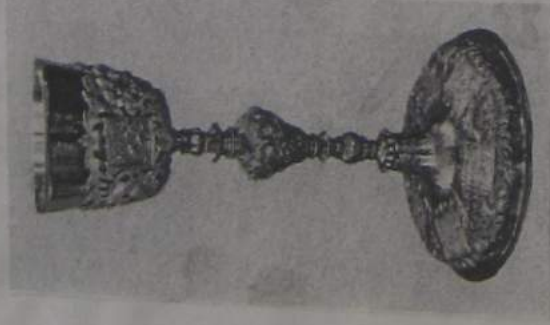
Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського

Як свідчать джерела, в добу Гетьманщини велика кількість срібла довозилась в Україну із Гданська – головного центра золотарства в Польщі.¹ Основним споживачем срібла на українських землях була козацька старшина, церква, міщани.

В зібранні Чернігівського історичного музею нараховується 15 витворів із срібла роботи гданських майстрів, серед них – 3 із колекції В.В.Тарновського.² Тут репрезентовано світські і літургійні речі: 1 кубок, 3 кухлі, 1 глек, 6 стаканів, 1 потир, 1 оправа Євангелія, 1 скринька та 1 ложка. Поміж них є дві пам'ятки, виконані на замовлення мешканців Чернігова. Це – потир (чаша для причастя) та оправа Євангелія³.

Потир (інв. № ІІ-2555) був замовлений гданському майстру Христіану Шуберту ІІ (майстер 1689-1737)⁴ генеральним обозним війська Запорізького Василям Дуніним-Борковським, одним з найбагатших людої Гетьманщини. В музеї зберігається кілька пам'яток з гербом Дуніна-Борковського із записами про його пожертви. Більшість з них – роботи західноєвропейських майстрів. Виходець з польського шляхетського роду, Дунінін-Борковський, прийнявши православ'я, залишився вірним естетичним смакам, прищепленим польською культурою.

ІІ-2555

Потир має чітку і логічну завершену композицію. На його позолоченій чаші з одного боку спрощено грайований герб генерального обозного: лебідь в овалі під короною, вище – (Borkowski), з іншого боку – право-

славний восьмикінцевий хрест з копієм, глибоко і написом старо-українською мовою "ІНЦІ", "ІΣ", "ΧΣ". На чашу олягнута срібна мережчата сорочка з трьома літими плакетками, на яких рельєфом зображені сцени Тайної вечері, Омовіння ніг і Молитви в саду Гефсиманськiм, між плакетками карбовано в'язки плодів у акантовому обрамленні. В стояні – грушовидане літе яблуко з рельєфом двох ширяючих янголів серед рослинного розмаїття. На плоскуватому круглому піддоні поміж в'язок плодів – шість таких само плакеток, як і на чаші, з пасійними сценами.

Всі плакетки виконані під впливом західних гравюр. На дні піддона вирізано красивими літерами напис польською мовою: "Ten Kielich nadal nachwale Boza, do Cerkwi Zwiastowania Naswieszey Panny Ierzy Dunin Borkowski oboznu jeneralny" (Цей келих надав на хвалу Бога до церкви Благовіщення найсвятішої пані Єржи Дунінін Борковський обозній генеральній).

Співставляючи роки перебування В.Дуніна-Борковського на уряді генерального обозного (1685-1702) та роки роботи Христіана Шуберта ІІ (1689-

Ал 179

1737), можна стверджувати, що потир був виготовлений на межі ХУІІ-ХУІІІ століть.

Найкраще гданське срібло представлено в музеї роботами добре знаної династії золотарів Роде — Петра II та його синів Йогана II і Петра III.

На замовлення мешканця Чернігова Петером Роде II (майстер 1654-1702?)⁵ була виготовлена срібна оправа на Євангеліє (інв. № Ал-179), про що свідчить ім'яне тавро на дошках оправи. Вкладний запис у книзі сповіщає, що оправу зроблено в Гданську у 1688 р. на кошти чернігівського міщанина Власія Н. і доставлено в Чернігів случьким міщанином Йосипом Лапильким. Підтвердженням того, що оправа виготовлена 1688 р. може бути рік видання Євангелія (1681) і те, що книга призначалась до храму святого Миколая, побудованого на початку 1680-х років. Очевидно і те, що оправа виконана за індивідуальним замовленням, бо на нижній дошці в середнику зображено святого Миколая — покровителя церкви св. Миколая в Чернігові.

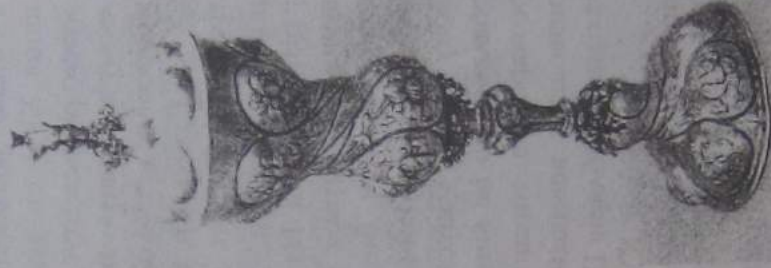
Майстер повністю покрив книгу сріблом. Вільне поле між середником і наріжниками заповнив ніжними виткими пагінцями аканта з квітами, вдало посадивши срібло і позолоту. Таким же візерунком прикрашено корінцець, на застібках - літі фігури св. Петра і св. Павла. Оправа сприймається як логічно завершена робота.⁶ Петер Роде III (майстер 1688-1717)⁷ відомий як творець орнаментованих рельєфом кубків, стаканів, таць, скриньок, куклів. В колекції зберігається три виробу цього п'яного майстра.

Красивою формою і витонченим смаком вирізняється букльований кубок (інв. № ІІ-3644), виконаний Петером Роде III наприкінці 80-х рр. ХУІІ ст., про що свідчить його раннє клеймо.⁸ Тулуб кубка конусоподібний, звужений у середній частині, карбований шістьма спіралью укладеними срібними і позолоченими ложками, які перемежовуються між собою. Кожна ложка оздоблена великими квітами. Подібними ложками прикрашено піддон і кришку, яку увінчує фігурка чоловіка з кулею в руці. Аналогічний кубок був виготовлений Петером-старшим у середині ХУІІ ст.

Біля 1700 р. Петером Роде III виконана скринька (інв. № ІІ-2593), пристосована в православному літургійному ужитку під мошхранительницю. Скринька прямокутова на чотирьох литих ніжках-левах (подібні ніжки - на гробниці Єлеонори, дружини польського короля Михайла Корбута Вишневецького, яка померла 1697 р.).⁹ Кришка триступінчата профільована. Стінки, випуклі частини піддона і кришки прикрашені барельєфами чоловіків (деякі із них увінчані лавровим вінком). Шість барельєфів мають портретну схожість з Яном III Собеським. Подібні зображення короля зустрічаємо на медалях і монетах часів його правління (1674-1696), зокрема на червоному золотому гданського карбування¹⁰, а також на численних виробах гданських золотарів. Ще кілька барельєфів нагадують зображення короля Яна Казимира.

В колекції представлена ще одна робота майстра - стакан (інв. № ІІ-3427) на трьох ніжках-кульках, оздоблений витким стеблом аканта з трьома великими квітками. Але цей витвір не відзначається високими художніми якостями.

Типовими витворами гданських майстрів є три куклі, які мають однакову форму і різняться лише сюжетами. Вони приблизно одного розміру, з циліндричним корпусом, волотоподібною ручкою, плоскою кришкою з підйомом

ІІ-3644

у вигляді ріжків. Саме такі куклі з'являються в майстернях Гданська з II половини ХУІІ ст. На двох куклах карбовані біблійні сюжети, на третьому – світські. На першому з них (інв. № ІІ-3484) – “Жертвоприношення Авраама” і “Сон Якова” (робота Йогана Роде II, майстер 1684-1720)¹¹, на другому (інв. № ІІ-3485) – сцени із земного життя пророка Іллі: кукли приносять Іллі хліб та м'ясо під час трірічної засухи; ангел пропонує пророку наїстися перса далеккою дорогою на гору Хорив (робота Зигфрида Ерстнера, майстер 1691-1735)¹². За майстерністю виконання куколь Ерстнера виглядо відрізняється від виробу Й.Роде II. Вправно вирішене загальне композивання сцен, реалістично трактовані фігура пророка Іллі, індивідуальні риси обличчя. Майстер добре володіє технікою карбування, плавно переходячи від низького до високого рельєфа.

Роботі Й.Роде II бракує динамічності в передачі сюжетів, йому значно краще вдається рослинний орнамент з срібних пацінів аканта і позолочених великих квітів, якими він покриває валик піддона і кришку.

Куклі з біблійними сюжетними сценами на моралістичну тему були особливо популярні серед протестантів і багатого міщанства Польщі, Німеччини та інших західноєвропейських країн, і як бачимо, мали поширення і в Україні. З кінця ХУІІ ст. куклі прикрашають палацовими парковими сценами. Колекція музею репрезентує твір (інв. № ІІ-3507) Ієроніма Холла II (майстер 1688-1732)¹³, на якому зображено знать, що прогулюється в парку в супроводі слуг. Автор ретельно проробляє деталі оягу, даючи уявлення про моду того часу.

Гданський ювелір Йоган Майнертц (майстер 1680-1709)¹⁴ представлений трьома роботами. Серед них – два стакани (інв. № ІІ-3425, ІІ-3426) однакових розмірів і форми – шиліндричні на ніжках-куляках, але орнаменти на них виконані у різній техніці. На одному з них у трьох картушах правітовані три буйні квітки, на іншому – в трьох овалах, утворених акантовими паростками, карбовані символи евангелістів – бик, орел, лев з Евангелієм і гусячим пером. Та особливо майстерність Майнертца виявилась у срібному глечуку (інв. № ІІ-3422). Він надав йому форму конуса з невеликим гладким носиком і масивною фігурною ручкою, розкабував пишними формами рослинного орнаменту у вигляді акантових розводів з великими квітами (лілії, троянди, тюльпани) – улюбленим мотивом західних сріблярів II половини ХУІІ ст.

На зламі ХУІІ-ХУІІІ ст. гданські золотарі для оздоблення своїх виробів використовували монети, медалі, вмонтовуючи їх у тулуб, кришку, дно. На одному із таких витворів – стакані (інв. № ІІ-3407) — відсутні будь-які прикраси, окрім монети з гроша гданських Стефана Баторія 1579 р., вміщеної у дно стакана. Поряд з клеймом майстра-монограміста “.R” (збито), розміщені клейма міське 1730-1760рр. та старости Михеля Дітріха, який очолював цех у 1719, 1726, 1732, 1741 роках і мав право в цей час ставити своє клеймо.¹⁵ Певно, стакан виготовлено у 1730-х рр.

Досить складний малюнок наніс на свій виріб Арнольда Ланге (майстер 1699-1724)¹⁶. На верхній частині стакана (інв. № ІІ-3465) він викарбував увігнуті черепашки і чотирипелюсткові розетки в ромбах, нижню частину прикрасив вертикальними ложками і фігурами у вигляді цифри “8”. Тло тулуба канфарене.

Натанасль Шлаубітц (майстер 1690-1726)¹⁷ – один із гданських золотарів, що залишив по собі велику творчу спадщину, серед якої чимало речей високого гатунку. В музейній колекції він представлений лише одним виробом – стаканом, на якому відтворені в овальних медальйонах рельєфні погуради двох чоловіків в оязі польської знаті ХУІІ ст. Цікаво, що поряда з гданськими клеймами вибито міське клеймо Санкт-Петербурга з датою “1774” і клеймо петербурзького пробірного майстра Євграфу Боровщикова.¹⁸ Найімовірніше, власник речі вирішив перевірити пробу металу і через багато років після її виготовлення з'явилися

російській клейма. Подібний стакан початку ХУІІІ ст. з погруддям панії і литини зберігається в Московському історичному музеї (інв. № 377 ОК 1130).

У широкому вжитку в українських старшинських колах ХУІІ-ХУІІІ ст. були срібні ложки рясно оздоблені рослинним декором, литими масками, поставами людей. Гданське золотарство в колекції музею репрезентує ложка майстра-монограміста "ІВ" (інв. № ІІ-3661). Крім клейма майстра на ній вибито міське клеймо 1660-1680 рр., що дозволяє зробити висновок, що пам'ятка виконана не пізніше 1680 року. Ложка овальної форми з тригранно-витого ручкою. Внутрішня поверхня черпака гладка, зовні гравійовано мсдальйон без декору над віялоподібною пальметкою в обрамленні стилізованого листя. Фігурний кінцеш ручки оздоблений двобічним маскароном. Подібні зразки гданського виробництва можна зустріти в скарбах багатьох музеїв Європи.

Невелика, але досить розмаїта колекція гданського срібла у збірці Чернілівського історичного музею ім.В.В.Тарновського переконливо свідчить, що Гданськ був значним центром золотарства і витвори його майстрів користувались великим попитом в Старій Україні.

1 Barbara Tucholska-Włodarska *Złomnictwo//Aurea Porta Rzeczypospolitej Szuka Gdaniska Polowy XV do konca XVII wieku.* Łódź-Gdańsk, 1997.-С.225-245; Анонімні записки надворейського подскарбії генералового Якова Марковича.-М., 1859.-Т.1.-С.259, 361, 393, 397.

2 Арсенар І. Срібний посуд ХУІІ-ХУІІІ ст. з колекції В.В.Тарновського//Скарбини української культури. Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернілівського історичного музею ім.В.В.Тарновського.-Чернівець: Сіверсько-Буковина, 1996.

3 Aurea Porta Rzeczypospolitej Szuka Gdaniska Polowy XV do konca XVII wieku. Каталог.-Gdańsk, 1997.-С.393-394.

4 Там само.-С.458.

5 Там само.-С.457.

6 Арсенар І. Срібні скарби білоруської ХУІІ-ХІХ століть//Рождів.-К., 1996.-Ч.14.-С.87.

7 Aurea Porta. Katalog.-С.457.

8 Там само.-С.405.

9 Sokolowski A *Dzieje Polski ilustrowane.*-Варшава, 1901.-Т.У.-С.259.

10 Там само.-С.242.

11 *Галовар Лепішы.* Працымсл зломікы в Полісе.-Краків, 1933.-С.90.

12 Там само.-С.87.

13 Там само.-С.83.

14 Там само.-С.86.

15 Aurea Porta...Katalog.-С.446.

16 Там само.-С.452.

17 Там само.-С.458.

18 Гольдберг Г., Міншув Ф., Паштонова Н., Пешинкова-Алексія М. Русское золото и сереброное дело ХУ-ХХ веков.-М., 1967.-С.198.

Бісерні вишивки як частина художнього та культурного життя аворянських маєтків на Чернігівщині кінця ХУІІІ – першої половини ХІХ ст.

Бісерне шитво – один з найпопулярніших видів рукоділля у ХУІІІ-ХІХ ст. В нашій країні воно набуло поширення з кінця ХУІІІ ст. під впливом західноєвропейської моди на бісер. На відміну від країн Західної Європи, де бісерне шитво існувало як широко розвинений промисел (наприклад: у Німеччині в ХІХ ст. бісерним промислом займались цілі області)¹, в Україні переважна кількість бісерних вишивок створювалась руками кріпосних майстринь у вишивальних майстернях поміщицьких маєтків. Але наявність великої кількості дешевих робочих рук – не єдина причина розповсюдження бісерного шитва у маєтковому побуті.

Аворянські маєтки ХУІІІ – першої половини ХІХ ст., синтезувавши в архітектурі будівель та оформленні інтер'єрів усі види образотворчого та декоративного мистецтв в їх західноєвропейському варіанті, стали осередками нових культурних та мистецьких традицій. Одночасно повільний, розмірений спосіб життя на природі створював атмосферу інтимності, домашнього затишку, яка позбавляла їх помпезності та офіційності столичних палаців, сприяла розвитку камерних видів мистецтва, домашньої творчості. Таким чином, поєднавши в єдиний спосіб життя урочистість та парадність палацово-паркової архітектури із строгою красою природних ландшафтів, багатоякісні бали та світські розваги з відлюдними прогулянками та інтимними бесідами на лоні природи, високохудожні твори живопису, графіки, скульптури з самодіяльними малюнками пером і аквареллю в альбомах та виробами домашнього рукоділля, аворянський маєток породив унікальне, самобутнє явище, назва якому – аворянська маєткова культура. Бісерні вишивки, органічно вписуючись в культурно-мистецьку атмосферу маєткового середовища, були невід'ємною частиною цієї культури.

На Чернігівщині бісер набув поширення вже в останній чверті ХУІІІ ст., про що говорять факти його неодноразових поставок. Так, в 1778 році до Чернігова з Вроцлава прикажчик чернігівського купця І.Єньки С.Матусов 21 липня привіз 215 пудів бісеру², а 17 листопада ще 140 пудів увіз прикажчик купця А.Єньки І.Козловський³, того ж року мешканець Ніжини македонський грек Д.Панталузії закупив у Гаанську 30 пудів бісеру.⁴

Зріст попиту на бісер був обумовлений збільшенням кількості споживачів. Саме в 1770-х роках на Чернігівщині розпочалось інтенсивне будівництво маєткових комплексів європейського типу. Їхні господарі, намагаючись прикрасити будинки відповідно до останніх вимог моди, запроваджували найсучасніші засоби та форми оздоблення інтер'єрів, використовували нові, невідомі раніше матеріали, серед яких був і бісер. Мешканці аворянських маєтків були головними замовниками і споживачами бісерної продукції. Цікаві відомості про працю кріпосних вишивальниць в маєтку Романівщина на Ічнянщині містяться у спогадах княгині Катерини Василівни Дабіжі-Ростковської: “Во времена крепостничества моя горничная принадлежала тетушке моих родителей. Она была переведена в имение Романовщина, чтобы стать маленькой вышивальщицей. В то время было в обычае иметь своих вышивальщиц. Крестьянки обучались ручным ремеслам, ткали ценные ковры, копируя рисунки и картины, целыми днями вышивали шелком по льну и муслину или же вышивали бисером настоящие шедевры, которые сохранялись надолго. Сколько искусства и вкуса в этих работах, какие чудесные мысли утаиваются в этих тонких узорах! Слеза, скатившаяся из глаз, может, в вазу с этими цветами, молчаливые творения молодых рук и слез учениц...”⁵ Отже, аворянських

дівчат направляли навчатися у відомі своїм високим рівнем вишивальні майстерні, звідки вони повертались досвідченими майстринями і могли навчати рукоділля інших дівчат. Крім Романівщини, в XIX ст. славилась бісерними вишивками велика вишивальна майстерня, що знаходилась в Качанівці – мастку Г.С.Тарновського.⁶ З мастку Домонтовичів в с.Пархимів Остерського повіту походять бісерна вишивка з Остерського краєзнавчого музею; в Сосницькому музеї зберігаються вишивки з мастку Полторацьких у Сосниці. На жаль, не вдалося знайти відомостей про бісерні вироби з інших дворянських мастків. Але важко уявити, що в епоху розквіту, коли мода у вишивці розповсюджувалась з тією самою швидкістю, що і мода в олязі, бісерною вишивкою не займалися в таких відомих культурних осередках, як масток Галаганів у Сокиринцях, де Бальменів у Линовищі, де до того ж існували вишивальні майстерні.⁷

Про популярність та широке розповсюдження цього виду рукоділля свідчить значна кількість (близько 150 од.) виробів з бісеру в колекції Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, серед яких крім речей поміщицького побуту є речі культового вжитку. В основу сучасної збірки лягли колекції, що були сформовані на початку XX ст. земським музеєм українських старожитностей ім.В.В.Тарновського, музеєм ученої архівної комісії та епархіальним схвищем старожитностей. Саме в цей час в музейній практиці посилюлась тенденція до збирання речей історико-побутового характеру новітнього періоду, про що свідчать повідомлення в чернігівській пресі: “Так как музейных вещей ХУІІ и ХУІІІ века в настоящее время имеется мало, то музей украинских древностей им.В.В.Тарновского собирает вещи более поздней эпохи... Музей имеет у себя хорошую коллекцию фарфоровых изделий фабрики А.Миклашевского, фаянс Киево-Межигорской фабрики, имеет порядочное собрание шитья бисером и другого разного рода шитья, в чем проявилось искусство наших женщин во времена крепостного права”.⁸ Після революції колекції бісерних виробів були розподілені між створеними в Чернігові етнографічним музеєм, музеєм культів та музеєм поміщицького побуту та мистецтва, збірку якого, крім раніше придбаних, поповнили вишивки з вилучених у Чернігові двох приватних колекцій.⁹ В 1925 році в результаті об'єднання всіх музеїв в єдиний Чернігівський історичний музей була сформована збірка бісерних робіт, яка в наступні роки поповнювалась одиничними пам'ятками, приданими у місцевих жителів.

Серед виробів декоративного та побутового призначення, а їх у колекції 120 од., переважну кількість складають модні аксесуари жіночих і чоловічих туалетів та деталі оздоблення інтер'єрів. В розмаїтті форм та асортименті бісерних виробів знайшли відображення найхарактерніші прикмети часу їх створення, зміни напрямків моди, художні, естетичні смаки мешканців мастків.

Величезною популярністю протягом усього XIX ст. користувались гаманці, яких в колекції налічується 44 од. У першій половині XIX ст. побутували круглі або видовжені з заокругленою чи п'ятикутною нижньою частиною гаманці, у 1850-х роках їм на зміну прийшли гаманці трапецієподібної форми. До 1840-х років слід віднести появу монетниць-гаманців, що мали форму довгастого мішечка з розрізом посередині, на двох колечках-закризах. (І-705), які отримали масове поширення у другій половині XIX ст. (І-693, І-709).

Важливою деталлю жіночого туалету першої половини XIX ст. були бісерні сумочки. За часів Великої Французької революції в моду увійшли плоскі сумочки прямокутної чи овальної форми з довгим шнуром, що перекладався через руку.¹⁰ На початку XIX ст. сумочки стануть більш вибагливими, оздоблюються гарними металевими замочками, а шнур замінюється металевим ланцюжком. Як правило, вони мали прямокутну (І-660, І-669), напівовальну (І-714) чи круглу (І-712) форму. Їх прості лаконічні форми пасували до статечного крою ампірних

жіночих суконь. Наприкінці 1820-х років з'явилися трапезієподібні або прямокутні сумочки з покриттям, які наслідували форми чоловічих бумажників (І-681). З ХУІІІ ст. збереглася і проіснувала всю першу половину ХІХ ст. об'ємна форма дамських сумочок (І-669, І-5715, І-725, І-750). На відміну від ридикюлів ХУІІІ ст., які шилися з чотирьох бісерних шматків і завершувалися стягнутим шнуром полотном, "сумочки у ХІХ ст. мали форму вив'язаного гачком циліндра з окремо пришитим круглим денцем і з куліскою уторі, в яку протягувався шнур. У середині 1850-х років бісерні сумочки вийшли з моди і з'явилися знову лише на початку ХХ ст. (І-7028).

Вироби з бісеру користувалися популярністю не тільки серед жінок – вони були необхідною приналежністю і чоловічих туалету.

Прикрашені бісерними вставками або всуціль розшиті бумажники (І-680, І-670, І-715) отримали поширення у першому десятиріччі ХІХ ст. Їхня прямокутна форма з двома відділеннями та покриттям не зазнавала змін протягом усього періоду побутування.

Великою популярністю користувалися бісерні вироби, що прикрашали прилади для паління. Паління люльок у дворянському побуті обставлялось як окремий ритуал. В багатьох будинках для цього існували спеціальні кабінети, характерною деталлю яких була кругла або прямокутна підставка з колекцією люльок. Збереглися спогади 1817 р. про те, як відбувалась церемонія паління в мастку Бурульбаша в с.Гриньки Полтавської губернії: "На другої день после пирав 8 утра все мужчины вставали и шли к хозяину-маршалу на его половину, где прибывших ожидал хозяин с чаем, кофе, шоколадом, а для курящих были приготовлены чубуки с трубками всевозможных величин".¹² Люльки прикрашали бурштином, цінними породами дерева, а чубуки – середню довгу частину люльок – дуже часто оздоблювали вив'язаними або розшитими бісером чохлами. Вони мали форму вузького циліндра з орнаментом у вигляді спіралеподібної гірлянди квітів, яка, обвиваючись навкруги, гармонійно поєднувалась з видовженою формою предмета (І-3122, І-3124, І-3125, І-3127, І-247, І-3128, І-3237, І-707). Цей тип прикрас отримав настільки широке розповсюдження, що став одним з найхарактерніших атрибутів масткового життя. Це дуже гарно ілюструє карта з лубенського музею С.Н.Скаржинської, створена в 1824 р. дочкою багатого поміщика Миргородського повіту Євфросинією Ломиковською, на якій вона зобразила речі, що були невід'ємними складовими поміщицького побуту того часу. Серед 80 предметів, розміщених на цій карті, під номером 30 знаходилась "трубка-стамбулка с бисерным чубуком"¹³. Крім чубуків, бісерними чохлами, що мали форму зрізаного конуса, оздоблювали верхню частину люльок – барботери, спеціальні прилади для пробулькування диму крізь воду (І-692, І-694, І-718, І-712, І-716, І-699). Обидва види чохів прикрашають люльку, що тримає в руках Г.С. Тарновський на картині О.Я.Волоскова "За чайним столом"¹⁴. На акварелі В.І.Штернберга "Г.С.Тарновський на прогулянці" господар мастку знову зображений з люлькою, чубук та барботер якої оздоблені бісерними чохлами.

Про прихильність власника качанівського мастку до подібного типу прикрас свідчать не тільки пам'ятки живопису, а й спогади сучасників. А.М.Жемчужников, описуючи свою зустріч з Г.С.Тарновським (в 1853 р.), відмічає, що він: "... был одет в короткую курточку со множеством пуговиц, на которых висел кисет с табаком и трубка в бисере и янтарях, на голове была бисерная ермолка"¹⁵.

Невелика кругла шапочка - "ермолка" – у ХІХ ст. була характерним доповненням домашнього чоловічого одягу. В колекції є дві бісерні шапочки. Одна вив'язана з бісеру гачком (І-724), інша зшита з чотирьох розшитих бісером шматків полотна (І-1686). Можливо, саме одна з них і прикрашала голову Г.С.Тарновського під час зустрічі з А.М.Жемчужниковим.

Згадку про ще один дуже модний чоловічий аксесуар зберегли спогляди А.М.Жемчужникова. Це кистет – невелика сумочка для зберігання тютюну, яку дуже часто робили з бісеру. Необхідний атрибут паління, він, як бачимо з опису вбрання Г.С.Тарновського, носився разом з люлькою. Ця комбінація була настільки типовою, що знайшла відображення в композиції бісерної вишивки з люлькою та кистетом на одному з гаманців в колекції ЧІМ (ІІ-744).

Бісерні пояси (ІІ-488, ІІ-490, ІІ-491, ІІ-755) та манжети (ІІ-671, ІІ-6213, ІІ-736, ІІ-737) були модними деталями одягу як чоловічих, так і жіночих туалету. Привносячи додатковий декоративний акцент у загальне вирішення костюму, вони відігравали не тільки практичну, а й естетичну роль і не виходили з моди протягом усього ХІХ ст.

Не менш важливе значення виробу з бісеру мали в декоративному оформленні інтер'єрів, де присутність предметів жіночого рукоділля була не менш обов'язковою, ніж творів живопису та скульптури. В музейному зібранні представлено 11 бісерних вишивок-панно, які набули особливого поширення з 30-х років ХІХ ст., коли в оздобленні інших інтер'єрів виявився потяг до більш замкнених, затиснутих куточків. Розвішані у рамочках на стінах, вони разом з бісерними серветками (ІІ-365, ІІ-326), подушечками для голок (ІІ-675), обкладинками записних книжок (ІІ-710), що лежали на поверхні довільно згрупованих столиків бюро, секретерів, створювали живописні куточки.

У другій половині ХУІІІ ст. в моду увійшла вишита оббивка для меблів, яка проіснувала до кінця ХІХ ст. Вишиті бісером чохла прикрашали меблі однієї з зал в маєтку Г.С.Тарновського. Згадку про чудові твори качанівських вишивальниць знаходимо у нарисі М.В.Тарновського. Серед вартих уваги речей, що прикрашали інтер'єри палацу, автор відмічає меблі в стилі ампір (величезний диван і крісла), власне не так меблі, як їхню оббивку: "...все сидення зятянуты изумительными вышивками бисером. По белому фону вышиты цветы, птицы и фрукты. Работа исполнена тончайшим бисером в Качановке крепостными Г.С.Тарновского". Поруч вміщено фотографію ливана, спинку якого прикрашає бісерний чохол, що зараз зберігається у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві¹⁶. Судячи з опису бісером біле блискуче тло різко контрастує з деревиною, відтінюючи її темну гладку поверхню. Різнокольоровий соковитий орнамент у вигляді вінків та гірлянд квітів у поєднанні з рельєфним золоченим різьбленням підсилює помпезність та масивність ампірних форм ливана. Такі твори органічно вписувались в інтер'єр покоїв і сприяли створенню атмосфери мистецтва, необхідність якої гостро відчувалась у культурному житті аворянської садиби.

Але мода визначала не тільки асортимент та форми бісерних виробів. Культурно-художній феномен вітчизняного бісеру перш за все полягає в розмаїтті іконографічних тем, які виникали під впливом провідних художньо-стилістичних напрямів та літературних течій. Більшість композицій наслідувала готові зразки, які надходили зі столичних центрів. Проте місцеві смаки виявились в прихильності до найбільш улюблених орнаментів та сюжетів. В рамках однієї статті важко дати детальний аналіз кожної композиції. Тому обмежимося переліком найбільш популярних іконографічних тем і спробуємо виявити їхній зв'язок з процесами, які відбувалися в культурному і мистецькому житті.

Квіткові композиції користувалися найбільшою популярністю протягом усього періоду розвитку бісерної вишивки. Квіти посідали особливе місце в оформленні дворянського побуту. Вони були необхідною прикрасою інтер'єрів; живими, а пізніше і штучними квітами оздоблювались жіночі сукні та капелюшки; у чоловіків увійшло в моду носити бутоньєрки у петлиці. На початку ХІХ ст. з'явилися портбукети – металеві конусоподібні футлярчики для квітів, що наче брошка пристібалися до одягу.

Квіткові орнаменти отримали величезне поширення в декорі тканин, меблів, килимів, виробів з фарфору тощо. Не виходячи з моди протягом цілого століття, вони змінювались під впливом художньо-стильових вимог часу.

Це знайшло відображення і у квіткових орнаментах бісерних вишивок. На відміну від робіт 30-40—років XIX ст., де пишні букети та гірлянди квітів складали самостійні композиції (И-733, И-695, И-5715, И-669), у виробках першої третини XIX ст. квіти переважно були складовими частинами символічних композицій і добирались відповідно до загальновідомої “мови” квітів. Згідно з цією мовою мирт означав твердість духу, барвінок – вірність своїм почуттям; шипшина – неспроможність опиратися коханню, безсмертник – вічну вірність своїм почуттям; жовта настурція – вміння зберігати таємницю закоханих, а найбільш розповсюджена в бісерній вишивці троянда символізувала любов.¹⁷

Голубок в оточенні троянд (И-366), віночки з троянд та незабудок з вензелями та монограмами (И-683, И-659), птах з трояндовим віночком у азьобі (И-744, И-692), човен з кошником троянд (И-729) – ці та інші мотиви, що часто супроводжувалися символічними написами (“Дарю на пам’ять”, “Amicitie”, “Souvenir”) символізували близькі і зрозумілі кожній людині почуття – вічне кохання, дружбу, вірність та ніжність почуттів. Поява цих сюжетів була пов’язана з популярними у дворянському середовищі романтичними романами і музичними творами. Зростання культу природних почуттів сприяв і мастковий спосіб життя. Повесячені прогуманки на лоні природи, що супроводжувались відвертою сердечною розмовою, домашній затишок сприяли розвитку ширих та довірливих відносин.

Дуже близькою до мови квітів була мова символів. Символи та алегорії набули популярності в епоху бароко. Їх використовували в дворянській геральдиці, поширеними були символічні картини у театральних виставах. О. фон Гун у своїх нотатках про подорож по Україні на початку XIX ст. описує одну з таких картин, представлену у виставі, яку було дано у мастку поміщика Д.І.Ширая на Чернігівщині (с.Спиридонова Була Новозибківського повіту) на честь приїзду малоросійського губернатора О.Б.Куракіна. На сцені – декорация: храм з вогнями і написом “Добродетели и честь” на фронтоні; усередині храму – вишитий жертвник з палаючим серцем і вензелем гостя, за жертвником висів транспарант, на якому були намальовані Слава, що ширяє уторі, тримаючи в одній руці сурму, а в іншій сувій з вензелем Куракіна, Ботини Справедливості з картою України та група геніїв, що тримали сувій зі словами: “Каждому отдается свое”.¹⁸

Вивчення символів та алегорій була присвячена спеціальна наука – іконологія, з якою був ознайомлений кожний дворянин. Іконологічні словники (Иконология, объясненная лицам или полное собрание аллегорий, эмблем и пр. - Т.1-2.-М., 1903; Эмблемы и символы избранные. - Спб, 1788)¹⁹, відтворювали мотиви та давали пояснення зображенням. Не втратила своєї актуальності і видана в 1705 році в Амстердамі книга “Symbola et Emblemate” (“Символи і емблеми”).

Деякі із зображень, представлених в цих виданнях, зустрічаються і в бісерних вишивках. Наприклад, широко розповсюджений в альбомній графіці сюжет “Віра, надія, любов”, що явив собою композицію з обвитого плаюшем хреста, куцця троянда, біблії, палаючого серця та якоря, прикрашає гаманець (И-731). Символічні композиції із зображеннями палаючих факелів (И-697), хрестів, обвитих трояндами (И-362), лебедів (И-677), постаментів з урнами (И-660) тощо отримали широкое розповсюдження в бісерних виробках першої половини XIX ст. При цьому треба мати на увазі, що деякі символічні мотиви з часом набували іншого змісту. Так, рід достатку – символ багатства та великодушності, що у книзі “Символи і емблеми” супроводжується девізом “Геркулесов дар. Моє мужество приобрело мне моє богатство. Храбрости обяван именем.”²⁰ в бісерних вишивках початку XIX ст. пов’язувався з класицистичними орнаментальними композиціями

і, разом з іншими елементами орнаментики класицизму — лірами, амфорами, сфинксами та грифонами сприймався сучасниками просто як символ античності, яка в період панування класицизму пронизувала усі сфери духовної і матеріальної культури (11-700, 11-710, 11-755).

Серед численних орнаментальних мотивів бісерних вишивок першої третини XIX ст. привертають увагу зображення ягід та комах, максимально наближені до природи. Прикладом таких робіт можуть слугувати гаманці з вишитими на них ягодами смородини та чорниці, гусеницями, метеликами (11-666, 11-739, 11-719). Майже з фотографічною точністю вишивки передають об'єм та форму зображень, їх глянсову та бархатисту поверхню. Традиція імітації живої природи йшла від старовинних, популярних ще у ХУІІІ столітті натюрмортів, які називали обманками.²¹ Подібні зображення зустрічались і в станковому живописі першої чверті XIX ст. Зокрема, акварелі Ф.П.Толстого з натуралістичними зображеннями квітів або ягід розглядалися як станкові твори, і одночасно були їй належністю художнього оздоблення інтер'єрів.²²

Популярність цих мотивів була викликана культом любові до природи. Мастковий спосіб життя породжував інтерес до живої природи, життя рослин та тварин, що сприяло поширенню серед мешканців дворянських маєтків таких занять, як збирання гербаріїв, колекціонування метеликів та жуків, вивчення атласів квітів та комах, які, очевидно, сприяли розповсюдженню згаданих сюжетів. Достатньо переконливим доказом їхнього безпосереднього зв'язку з мастковим побутом може слугувати вже згадувана карта Свифросинії Ломиковської, де міститься 12 зображень об'єктів живої природи, а саме: "...24)літчик, ... 26)веточка с двумя ягодами. ... 28)аресный лист, ... 47-48)два растительных листочка, ... 52)змея, ... 55)бабочка, ... 65)свежий гриб, ... 67)бабочка с раскрытыми крыльями, ... 69)лист растения, ... 73)цветок выюнка, ... 76)веточка с тремя листочками, ...»²³

Аналоги сюжетних та орнаментальних мотивів бісерної вишивки легко знайти і серед інших представлених на цій карті предметів: група з сімнадцяти гральних карт, складених хрестом, конверт, картинки із зображеннями рослин, квітів, надмотильного пам'ятника, урни на колони, гравюрка, флейта, фрагмент вишитої батистової хустки²⁴ мають численні іконографічні варіанти в композиціях бісерних виробів.

Ще одна іконографічна тема бісерних вишивок — жанр — сюжетні композиції з людськими посталями в умовному або реальному контексті. На його розвиток мав величезний вплив романтизм. Популярність романтичних літературних творів була настільки великою, що навіть події реального життя сприймалися сучасниками крізь призму романтичних почуттів. Особливого поширення набули сюжети із зображенням сільської ідилії. Образи щасливих селянок та селян разом із своїм добрим поміщиком, який "...радоюлася счастью их разделяя его с ними в чувственном своем сердце", виникали не тільки на сторінках повістей та романів, а й навіть в описах сучасниками своїх спостережень за реальним сільським життям.²⁵ Тому пасторальні сюжети бісерних вишивок з опатно одягнутими пастушками, квітами, вівцями, що перегукувались із словами популярної пісеньки:

"Я бедная пастушка

Весь мир мне - этот луг,

Овечка мне - подружка,

Барашек - милый друг",²⁶

сприймалися як реалістичні сценки. Вони не втратили своєї популярності навіть у 1840-х роках, про що свідчать композиції із зображенням пастушки та овечь на тлі обійтої трояндами огорожі на бісерній вишивці 1840 року (11-363). Тематично схожий сюжет присутній і на бісерній картинці 1844 року з Сосницького краєзнавчого музею.

Широко використовувалася у бісерних роботах першої чверті XIX ст. і тематика одного з найпопулярніших творів - повісті М.І.Карамзіна "Бедная Лиза". Зображення самотньої дівчини на березі ставка на картинці-панно (И-654) має численні варіанти у бісерній вишивці. Цей сюжет міг виникнути не раніше, ніж з'явилася повість - 1792 року. Наявність же у роботі з музейної колекції металевого бісеру та особливості костюму дівчини вказують на середину 1820-х років як на можливу дату створення вишивки. Отже, інтерес до цього твору не вгасав протягом усієї першої чверті XIX ст.

В 1830-1850-х роках жанрова тематика бісерних вишивок значно розширилась. Спосіб мислення, властивий новому художньому стилю - історизму, що на початку 1830-х років прийшов на зміну класицизму, викликав появу нових тем, пов'язаних з інтересом сучасників до минулої та сучасної історії. В декоративному мистецтві він виявився в першу чергу в захопленні зовнішніми декоративними можливостями художніх стилів минулого та їхньому наслідуванні. На зміну жорсткій орієнтації на еталони античності прийшов принцип вільного вибору форм. Всередині єдиного стилю історизму одночасно існувало кілька напрямів: "неоготика", "неорококо", "неогрек". Не випадково у середині XIX ст. слово смак вживалось як синонім певного стильового напрямку.²⁷ Достатньо конкретне уявлення про розмаїття форм та стилів в слову історизму дає інтер'єр вітальні Качанівського палацу на картині О.Я.Волоскова "За чайним столом" (1840 р.), де в межах одного приміщення поєдналися готичне стрільчасте вітражне вікно і класицистичні мармурові колони, помпезні ампірні меблі і вибагливе, у душі "другого рококо", крісло, тут же присутні масивне готичне і легке "помпейське" крісла. Характерне для епохи історизму змішання усіх часів та народів у бісерній вишивці знайшло відображення в першу чергу у розмаїтті тем, в яких у своєрідному переломленні знайшли відображення як художні стилі різних епох, так і події минулого і сучасності.

Романтика середньовіччя, властива популярним на той час романам В.Гюго та В.Скотта знайшла відображення в архітектурних наслідуваннях готичному стилю (готичні місток та капличка у Сокиринцях, готична брама садиби де Бальменів у Линовиці, романтичні руїни у Качанівському парку), в оформленні інтер'єрів, а також в пейзажах із середньовічними замками, горами та морем (И-719, И-715, И-653, И-684).

Романтичного забарвлення у 1830-1850 х роках набули і античні композиції, дуже популярні у зв'язку з археологічними розкопками давньогрецьких міст на півдні України та узбережжі Криму. Піднесеність та схвильованість почуттів передає поетичний вид з урною на постаменті під деревом і жіночою постаттю в античному одязі, що стоїть поруч. (И-660).

Зовсім в іншому душі трактований цей сюжет на панно з Остерського краєзнавчого музею. Постамент з урною тут мають другорядне значення, і скоріше виконують роль декоративної опори для граціозної жіночої постаті в костюмі другої половини XVIII ст. Виконана у стилі "неорококо" вся сценка сповнена надзвичайної вишуканості та грайливості. Деяка театральність пози та костюм жінки, що давно вийшов з моди, наводять на думку, що у вишивці відтворений фрагмент театральної вистави.

Витонченість рококо властива і вишивкам з так званими "східними" сюжетами, які набули розповсюдження в епоху історизму. Експедиції у Середню Азію та на Далекий Схід пробуджували цікавість до життя інших народів, що й викликало новий сплеск захоплення східною тематикою. Вишивки цього часу майорять численними зображеннями турків, китайців, арабів, що сидять під пальмами, танцюють, відпочивають в альтанках. Деяке утрирування рис, костюмів, пропорцій фігур, умовність форм архітектури та пейзажів створюють театральний, декоративний (И-651, И-667, И-681, И-735, И-668, И-731), трохи наївний образ.

Подібні сюжети набули поширення також у фарфорових виробках, малюнках та гравюрах.

Широкого розповсюдження в бісерних вишивках 1830-1850-х років набув побутовий жанр. Увага до повсякденного життя надихала на сюжети, в яких знайшли відображення найулюбленіші заняття мешканців дворянських маєтків. Найпоширеніший з них – полювання, яке займало особливе місце в маєтковому житті. Сценками виїзду на полювання, переслідування здобичі прикрашали не тільки чоловічі портмоне, а й жіночі сумочки та гаманці (И-364, И-660, И-681, И-760, И-780). Привертають увагу і сюжети із зображенням групи чоловіків, що палять люльки, сидячи за столом (И-681), катання на ковзанах (И-680). Популярним у бісерних вишивальницях у другій чверті ХІХ ст. був так званий “зимовий виїзд”: генерал у шинелі з пелериною, в трикутному капелюсі з пишним плюмажем їде у санях, запряжених двома кіньми, яких поганяє кучер (И-680). Встановлено, що іконографічним зразком цього сюжету слугувала літографія О. Орловського з серії “Поштовий зв’язок в Росії” (1810-1820 рр.)²⁸

Як бачимо, в першій половині ХІХ ст. більшість сюжетних бісерних вишивок виготовлялась за готовими зразками, наслідувала існуючі композиції, що створювались у столицях і розповсюджувались по усій території країни. В результаті один і той самий сюжет повторювався в численних варіантах. Проте необхідно відмітити, що ці зразки для місцевих майстринь були хоч і основним, але все ж таки не єдиним джерелом сюжетів та орнаментів.

Традиції і мотиви народного мистецтва, що жили і розвивались у середовищі кріпосних майстринь, також були відтворені у бісерних вишивках. Ромбічні сітки та зубчики, багатопелюсткові розетки та зірочки стали органічними складовими орнаментів на речах панського вжитку.

Вишивальниці використовували як окремі елементи, так і цілі композиції. Так, орнамент на жіночому гаманці у вигляді ромбів, сторони яких утворені неширокими смужками, зі стилізованою квіткою-зірочкою в центрі (И-752) типологічно наближається до гаптованої композиції на поручах кінця ХУІІ ст. з колекції ЧІМ (И-1475, И-1473).²⁹ Характер квіткового орнаменту на чохлі люльки (И-722) настільки близький до зображень на деяких вишивках шовком середини ХУІІІ ст. (И-931, И-1058, И-971, И-1062, И-1003), що не залишається сумнівів у прямому запозиченні.³⁰

Подібні орнаменти відповідали смакам українського дворянства, яке у більшості походило з козацької старшини і шанувало давні традиції. Пам'ять про славне минуле зберігали численні портрети українських гетьманів, полковників, ділів-праділів, які прикрашали парадні приміщення та кабінети, розвішана на стінах старовинна козацька зброя, бунчуки та булави.³¹

У другій половині ХІХ ст. після скасування кріпацтва і втрати дешевих робочих рук бісерні вишивки почали поступово зникати з поміщицьких маєтків, поширюючись у побуті міщан, або залишаючись як рукоділля у жіночих монастирях.

Проте зникнення цього виду мистецтва було викликане глобальними змінами не тільки у соціально-економічному, а й культурному житті, у психології людей.

Протягом усього розглянутого періоду бісерне рукоділля залишалось різновидом художньої аматорської творчості, явищем приватного життя. Воно не виконувало ні освітньої, ні представницької функції. І якщо у першій половині ХІХ ст. вироби з бісеру органічно вписувались в культурно-художню атмосферу дворянських маєтків, то починаючи з 1850-х років на тлі монументальних, епічних літературних, живописних, музичних творів бісерні вишивки з їх наївними сюжетами, театральністю розглядались як непотрібні дрібнички, нісенітниця. “Обладаючи обмеженими засобами художественного вираження, вони не змогли

перейти на новый этап, превратиться из модных аксессуаров в живой язык истории...³², а тому з часом стали символом несмаку, міщанства та низькопробності, що і призвело до повного їх зникнення з маєткового побуту.

Але вони недовго залишалися у забутті. Вже наприкінці ХІХ ст., коли в суспільстві з'явилися настрої туги за минулими часами, ностальгії за зниклими "дворянськими гніздами" та "вишневиими садами", бісерні вишивки знову викликали інтерес. "Слишком долго издевались над вишитыми бисером левретками "в знак верной дружбы", над проткнутыми сердцами и стишками в альбом. Ведь правда же, это было не только глупое, жеманное, но и милое, трогательное время"³³, - писав О.Бенуа у 1899 році.³³ З цього часу бісерні вишивки стали предметами колекціонування та дослідження.

Вони і дотепер привертають увагу не тільки як пам'ятки декоративного мистецтва, а й як невід'ємні елементи дворянської маєткової культури першої половини ХІХ століття.

¹ Юрова Е.С. Старинные русские работы из бисера.-М., 1995.-С.10.

² Куцак В.М. Торговельні зв'язки України з Польщею у ХУІІІ столітті//Український історичний журнал.-1978.-№ 6.-С.88.

³ Там само.-С.88.

⁴ Там само.-С.87.

⁵ Bondato E. Sotto un cielo straniero. -Rovereto, 2000. (Складано щипу подругу С.О.Полоників, яка вказала мети на це джерело).

⁶ Тарновський М.В. Качановка//Столиця и усадьба.-1915.-№ 40-41.-С.5.

⁷ Історія українського мистецтва.-К., 1964.-Т.4.-Кн.2.-С.284; Жемчужников А.М. Мои воспоминания из прошлого.-А., 1970.-С.204.

⁸ Чернігівська земська владя.-1914.-№ 21.

⁹ Арсиздар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки//Родовід.-1996.-Число 2(14).-С.45.

¹⁰ Юрова Е.С. Вказ.праця.-С.62.

¹¹ Юрова Е.С. Вказ.праця.-С.62.

¹² Из прошедшей жизни малороссийского дворянства.//Киевская старина.-1988.-Октябрь.-Т.ХХІІІ.-С.52.

¹³ Лубенский музей. Е.Н.Сваржанской//Киевская старина.-1890.-Октябрь.-Т.ХХХІ.-С.132-133.

¹⁴ Зберігається у Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі. -Див. Государственный Русский музей. Ленинград. Альбом.- А., 1995.-Іл.173.

¹⁵ Жемчужников А.М. Вказ.праця.-С.148.

¹⁶ Тарновський М.В. Вказ. праця.-С.6; Куніцька М. Вишивки //Історія українського мистецтва.-К., 1969.-Т.4.-Кн.1.-С.283.

¹⁷ Юрова Е.С. Вказ.праця.-С.40,43.

¹⁸ Консражинський К. З історії театру на Чернігівщині//Чернігів з Північчю Лівобережжя.-К., 1928.-С.426; Спінський А. Малоросси: по розказах путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия//Киевская старина.-1892.-Март.-Т.ХХХУІ.-С.257.

¹⁹ В окрестностях Москвы: Из истории русской усадебной культуры XVII-XIX веков.- М., 1979.-С.394.

²⁰ Эмблемы и символы. - М., 2000.-С.58,228,229. -Іл.625

²¹ Русская акварель в собрании Государственного Эрмитажа. Ленинград.-М., 1988.-Іл.28.

²² Пеширова М.А. Акварель и рисунок XVIII - первой половины XIX веков в собрании Государственной Третьяковской Галереи.-М., 1990.-С.25-26. -Іл.52,53.

²³ Лубенский музей...-С.133.

²⁴ Там само.-С.132-133.

²⁵ Спінський А. Вказ. праця.-С.258-259.

²⁶ Среди А. Старинные вышивки.//Золотое руно. -1906.-Т.3.-С.91.

²⁷ Петрова Т.А. Историзм в России//Стиль и эпоха в декоративном искусстве 1820-1890 годов.-Спб., 1998.-С.10.

²⁸ Молчанова О.В. Сюжетные композиции и геральдические мотивы в русском бисере ХУІІІ-первой половины ХІХ в.// Исторический музей - энциклопедия отечественной истории и культуры. (Забелинские научные чтения 1997 года): Труды ГИМ.-М., 1998.-Вып.106.-С.238.

²⁹ Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини.//Родовід.-1995.-Число 3 (12).-С.91,92; Зайченко В.В. Ганги ХУІІ-ХІХ століть у збірці Чернігівського історичного музею.-Чернігів, 1991.-С.9, №№ 13,14.

³⁰ Вишивки козацької старшини ХУІІ-ХУІІІ століть: Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського. Упор.В.В.Зайченко.-К.:Родовід, 2001.-Іл. № 107,114,115,118,139,142.

³¹ Тарновський М.В. Вказ. праця.-С.6; Из прошедшей жизни малорусского дворянства...-С.152-153.

³² Кисунько Н.О. О некоторых чертах становления историзма в русской культуре второй половины ХІХ века. //Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины ХІХ века.-М., 1982.-С.

³³ Юрова Е.С.Вказ. праця.-С.9.

Наперсні хрести XVII-XX ст. в колекції мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського

Хрест став священним символом, предметом релігійного поклоніння християн в IV ст. Легенда розповідає, що Адам, залишаючи рай, узяв із собою гілку дерева життя. Його син посадив гілку, вона дала три паростки, що злилися в дерево. З гілки цього дерева був зроблений жезл Моісея, яким він ударив по морю – і хвилі розступилися, ударив об скелю – і з'явилося джерело: так євреї подолали і море, і пустелю. Цар Соломон зрубав дерево, щоб виготовити балку для палацу, але її ніяк не могли підняти. Балку використали як кладку через річку, але цариця Савська, відчуваючи з якого дерева вона зроблена, не захотіла переходити кладкою. Пізніше з цієї балки виготовили хрест, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Після смерті і воскресіння Ісуса Христа хрест зник. І тільки у IV ст. мати імператора Костянтина – Олена знайшла його під час полонництва до Палестини.

До кінця V ст. на хресті не було зображення Ісуса Христа, іноді зустрічався його символ – агнець. Спочатку це був агнець з хрестом на боці, потім – агнець під хрестом або біля нього. Інколи – разом з іншими 12 агнями (апостолами).

На початку VI ст. агня зображували під хрестом, на вівтарі, начебто готовим до заклання. Пізніше – на троні, під оздобленим коштовним камінням хрестом, з ранами на грудях і ногах, з яких лється кров, і нарешті, з'явилися сцени з агнем неначе розіп'ятим на хресті.

Хрести із зображенням Ісуса Христа з'являються в кінці V ст., але Христом не розіп'ятим. Сюжет Розіп'яття Ісуса Христа з'явився в останній чверті VI ст. (за іншими джерелами в VII-IX ст.). Найстарішим на сьогодні вважається відтворення сцени Розіп'яття на дверях Сабіни в Римі (V-VI ст.).

Особливість перших Розіп'ять полягала в тому, що на них Ісус Христос був з відкритими очима, з обличчям спокійним та величним. Не пізніше як в епоху Відродження обличчя набуває страдницького виразу. На Сході Ісуса Христа зображували з невеликою темною бородою, довгим волоссям; з XI ст. над головою з'являється німб з написом “ωОН” (“ω небеси придох на землю/Они же мя не познаша/На кресте мя распяша”). На західних Розіп'яттях Христос спочатку був без бороди, іноді з короною на голові.

Протягом століть зазнав трансформації і одяг розіп'ятого Ісуса Христа. На початку VII ст. це було довге вбрання з рукавами або антична туніка, потім подекуди з'являється пурпурна мантия. В епоху Відродження утверджується зображення Ісуса Христа з пов'язкою на стегнах.

Після прийняття християнства хрест як головний символ нової віри з'явився і на теренах Київської Русі.

В зібранні Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського в колекції дрібної культової пластики XVII-XX ст. зберігається понад 50 хрестів із недорогоцінних металів. Це переважно наперсні хрести, виготовлені в техніці лиття, часто з карбованими або гравійованими елементами декору, інколи прикрашені емаллю. Абсолютна більшість їх виготовлена в Росії у XVIII ст.

Пропонована перша частина каталога наперсних хрестів включає в себе наступні відомості про пам'ятку: інвентарний номер, опис, дату і місце виготовлення, матеріал і техніку виготовлення, граничні розміри. Написи, які вдалося прочитати подано популярним методом, написи, які є назвами сюжетів не подаються взагалі. При описі Розіп'яття зазначаються особливості зображення Ісуса Христа, наявність інших елементів: пристоячих – Богоматері, Марії-Магдаліни, Іоанна, сотника Логгіна; знарядь страстей – списа і тростини; черепа Адама (в

залежності від художнього вирішення в описі розрізняється "череп Адама" і "голова Адама").

Бібліографія

- Большая иллюстрированная энциклопедия древностей.-Прага, 1982.
Каталог собрания древностей графа А.С.Уварова. Отд. VIII-XI. -М., 1908.
Кресты//Энциклопедия Брокгауза и Эфрона.-С-Пб., 1895.-Т.XVI а.
Сборник статей. Издание Центрального музея древнерусской культуры и государства им.А.Рублёва.-Вып. I, II.-М., 1993.
Светачова І.В. Колекція мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського//Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції. -Чернігів, 1996.
Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Древности русские, кресты и образки.-Вып. I.-Киев, 1899.
Станкевич М. До типології хреста//Родовід.- 1994.-№ 8.

Каталог

1. И-2473
Шестикінцевий, з фігурними кінцями. Оглавіє чотирикутне.
Зображення: голова бога Саваофа; старозавітна Трійця; Розп'яття з пристоячими та головою Адама (Ісус Христос у довгому коллобіні, руки провисли); стіни та башти Єрусалима; Покладання в домовину.
Зворотній бік гладкий.
XVII ст. Росія.
Бронза, лиття, карбування.
12,7 x 7,2 см.
Один кінець хреста відламаний.
2. И-2474
Аналогічний И-2473.
XVII ст. Росія.
Бронза, емаль, лиття.
12,3 x 8 см.
3. И-2464
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне, з двома шестикрилими херувимами по боках.
Зображення: бог Саваоф; два янголи, що ширяють з хустиною в руках, між ними голуб;
Розп'яття з символами страстей Господніх і головою Адама (Ісус Христос в довгому коллобіні, руки майже горизонтальні). Над і під руками Ісуса Христа написи: "Крест твоего распятия Господа нашего Иисуса Христа", "Ему поклоняемся...".
На зворотному боці текст: "Крест хранитель всей Вселенной.. красота церковь...".
XVIII ст. Росія.
Бронза, лиття, гравірування.
11,1 x 6,2 см.
4. И-2471
Чотирікінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне. Зображення: Спас Нерукотворний; ангел, озброєний списом, з німбом над головою.
Зворотній бік гладкий.
XVIII ст. ? Росія.?
Бронза, лиття, гравірування.
8,5 x 4,2 см.

5. И-2476
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне, розширене догори.
Зображення: Спас Нерукотворний; шестикрилий херувим; Розп'яття з пристоячими і кінці хреста "Подножие Господа Бога спасителя нашего Иисуса Христа".
Зворотний бік гладкий.
XVIII ст. Росія.
Бронза, емаль, лиття, гравірування.
10,8 x 6,3 см.
6. И-2477.
Аналогічний И-2464 (№ 3) за винятком написів над і під руками розп'ятого Ісуса Христа "Распятие Господа Бога истинного Иисуса Христа сына Божия", «Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим».
XVIII ст. Росія.
Бронза, емаль, лиття, гравірування.
16 x 10 см.
7. И-2478.
Аналогічний И-2477 (№ 6).
XVIII ст. Росія.
Бронза, лиття, гравірування.
17 x 10,5 см.
8. И-2479
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне, обрамлене вісьмома шестикрилими херувимами.
Зображення: голова бога Саваофа; два янголи, що ширяють з хустиною в руках, між ними голуб; Розп'яття з символом страстей Господніх і черепом Адама. Напис під руками Ісуса Христа "Кресту твоему поклоняемся, святое твое воскресение славим".
На зворотному боці напис не читається.
XVIII ст. Росія.
Бронза, лиття, карбування.
19 x 10,2 см.
9. И-2483
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне, розширене догори.
Зображення: Спас Нерукотворний; два янголи, що ширяють з хустиною в руках; Розп'яття з черепом Адама (Ісус Христос в довгому колобіні, руки майже горизонтальні).
Зворотний бік гладкий.
XVIII ст. Росія.
Бронза, лиття, карбування.
16 x 10 см.
10. И-2492.
Чотирікінцевий, з трьома розширеними кінцями і гладкою мочкою угорі.
Зображення: чотирікінцевий хрест; Розп'яття з головою Адама (Ісус Христос в убрусі, руки майже горизонтальні).
Зворотний бік гладкий.
XVIII ст. Росія.
Білий метал, лиття, карбування.
7 x 4,5 см.

11. И-2517.

Ідентичний № И-2483 (№ 9).

16,4 x 10 см.

12. И-2535.

Чотирикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне. Зображення: Спас Нерукотворний; хмаринка; Різдво Христове; Розп'яття; Вхід до Єрусалима; Воскресіння; Вознесіння; Успіння Богоматері.

На звороті: сонце; Благовіщення; Стрітєння; Богоявлення (хрещення); Воскресіння Лазаря?; Зішестя у пекло; Тайна вечеря?

XVIII ст. Росія.

Бронза, лиття, карбування.

11 x 4,5 см.

13. И-2537

Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне. Зображення: бог Саваоф (поясне); два янголи, що ширяють з хустиною в руках; Розп'яття з символами страстей Господніх і головою Адама (Ісус Христос в убрусі). Під руками Ісуса Христа напис: "Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим".

На зворотньому боці напис не читається.

XVIII ст. Росія.

Бронза, емаль, лиття, карбування.

26,5 x 14,2 см.

Зайченко В.В.

Вибійчані тканини в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

У збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського налічується 66 зразків вибійки XVII – XX ст., як у вигляді цільних речей – 14 од. (15 зразків), так і в якості підкладок покривів, епітрахилей, фелонів – 28 од. та фрагментів тканин – 23 од. Результатом вивчення колекції стала часткова атрибуція експонатів та цей каталог.

За місцем виготовлення тканини колекції можна розділити на три групи: європейська вибійка – 11 зразків, російська – 28, українська – 27.

Порівняння зразків вибійки нашої збірки з каталогами європейських орнаментів уможливило припустити приналежність їх до майстерень Німеччини (№№2,3,4,8,9,10,11) та Франції (№№1,5,6,7) XVIII ст.

У Німеччині найбільшою по виготовленню якісної вибійки була заснована у 1759р. в Аугсбурзі майстерня Йогана Генріха Шюлле. На його мануфактурі вироблялися так звані "аугсбурзькі ситці", які друкувалися спочатку з дерев'яних, а потім з мідних дошок головним чином у техніці резерважу на синьому тлі (№8) та з контурним орнаментом на білому тлі (№10). Техніка резерважу (резервування) була відома в Європі з XVII ст., а в Росії - з XVIII ст. Резерв – різного складу непроникні для фарби суміші – наносився на тканину дерев'яними дошками, пензлями від руки або, пізніше, за допомогою трафаретів. Потім тканина фарбувалася, а резерв змивався, залишаючи орнамент кольору тканини, переважно – білий. Часто деталі розцвічувалися вручну жовтою, червоною, коричневою фарбами. Після 1785р. на мануфактурі Шюлле встановили

винайдену в Шотландії циліндричну друкарську машину, яка витіснила ручну розфарбовку деталей, оскільки могла друкувати узори в декілька кольорів. Деякі зразки вибійки з нашої колекції, можливо, виготовлені на мануфактурі Шюлле (№№ 9,10,11).

Французькі зразки мають вкрите ажурними узорами тло – “пико”, що було характерною ознакою майстерні Христофора Оберкампа в Жуї-ан-Жозас у 1770-х роках (№№ 5,6,7).

У групі європейської вибійки є унікальний зразок тканини кінця XVII ст. (№1), з якої, вірогідно у XVIII ст., був пошитий фелон. У другій чверті XIX ст. він був розпоротий, підшитий бавовняною вибіяною підкладкою (№28) і вже не використовувався за призначенням. В 1897р. Козелецьким повітовим справником Василем Матвійовичем Руцьким-Хмеленським переданий до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК), в 1908р. експонувався на виставці XIV Археологічного з'їзду. Походить фелон з Трьохсвятительської церкви с.Лемеші, а оскільки тканина була надзвичайно дорогою, можна припустити, що фелон було вкладено до церкви Наталією Розумовською або одним з її синів. Немає сумніву, що тканина на фелон використана повторно, бо для отримання потрібної форми пришивалися невеликі фрагменти, клини тощо. Розписуючи орнамент, художник намагався передати світлотіні, досягти натуралізації, та все ж деякі мотиви лишилися стилізованими. Фарба настільки просякла тканину, що малюнок з лиця і з вивороту однаковий. Якість тканини, характер і техніка її декорування дозволяють припустити, що вибійка виготовлена у Франції. Опліччя фелону зшите з двох фрагментів кремового атласу з вишуканою поліхромною вишивкою останньої чверті XVIII ст.

В літературі добре висвітлені російські вибіяні тканини, в першу чергу XVI – початку XVIII ст. Завдяки цьому вдалося атрибуувати декілька зразків вибійки з колекції ЧІМ.

Найдавніші з них відносяться до XVII – першої половини XVIII ст. – 9 од. В цей час переважають тканини з вкритим фарбою тлом і орнаментом, утвореним кольором тканини. Орнаменти рослинні, почасти дуже складні, з детальною розробкою окремих елементів, деякі розфарбовані від руки. З'являються узори, вибиті чорною або оранжевою фарбою по синій крашанині (№19).

З середини XVIII ст. В Росії починається мануфактуризація виробництва тканин з друкованим малюнком, але технологія була традиційною. Вибійка виконувалась на полотні олійними або водяним фарбами, дрібні деталі часто розцвічувалися вручну. Набувають поширення бавовняні та напівбавовняні фабричні тканини, які на початку XIX ст. витіснили з мануфактур полотно.

Більшість зразків у групі російської вибійки відносяться до кінця XVIII – першої половини XIX ст. – 19 од. Вони мають спільні ознаки і, вірогідно, походять з одного виробництва. Наявні орнаменти – вибиті одним кольором і розцвічені жовтою фарбою, одноколірні в техніці резерважу, друковані у три кольори з частковим розцвіченням вручну. При розробці окремих орнаментів використані зразки XVII ст. (№№ 20,22,23,26,27,30).

Українська вибійка представлена зразками середини XVIII – XIX ст. Найдавніші з них були датовані завдяки дослідженням гаптованим речам, підкладками яких вони є (№№ 40,41). Два зразки вибійки XVIII ст. цікаві своїми буйними рослинними орнаментами, в яких простежується вплив тогочасної козацько-старшинської вишивки (№№ 43,44).

На Чернігівщині була дуже поширена вибійка із зображенням птахів серед квітів. Наявність дощок з подібними мотивами з с.Новий Білоус Чернігівського району в Національному музеї історії України та Санкт-Петербурзькому (СПб) етнографічному музеї дає право стверджувати, що орнаменти зразків №№ 45,46 притаманні саме Чернігівщині. Так само, як і центричні композиції для наволоку

вигляді орнаментальних кіл, які мають назву "цвіт-віночок" (№48), дошки яких також є у збірці СПб етнографічного музею. Дуже популярними в селянському середовищі були вибійки на полотні з картатими та смугастими орнаментами (№№52,53,54,55,56,57,58).

Окрему групу складають рушники – 7од. Найстаріший датується кінцем XVIII – початком XIXст. (№47). В цей час на вишиваних рушниках Чернігівщини були поширені "орлисті" композиції, які і використані для орнаменту зазначеного рушника, виготовленого, можливо, на Ніжинській фабриці бавовняних тканин Богдана Іванова. Те саме стосується і іншого рушника (№49). Техніка виконання цих рушників свідчить, що їх навряд чи міг виготовити сільський майстер, а необхідний рівень виробництва на той час на Чернігівщині мала лише фабрика Б.Іванова.

Унікальним зразком вибійки є рушник, орнамент якого, виконаний темно-коричневою фарбою, скопійовано з крелевського тканого рушника (№59). Твір не може бути дуже раннім та й коричневі фарби не були притаманні вибійці XIXст. А у 1935р. він вже був у музеї. Отож датувати його слід, мабуть, початком XXст., періодом I світової та громадянської воєн, коли виробництво крелевських рушників було обмежене, а попит на них був. Навряд чи він виготовлений у Крелевці, вірогідніше на північно-західних територіях Чернігівщини, де купівельна спроможність селян була дуже низькою і справжній крелевський тканый рушник був для багатьох недосяжним.

Два рушники збірки мають смугасто-поперечні композиції, укладені з рослинних орнаментів, характерних для 1920-х років (№60,61). За всіма ознаками вони виготовлені одним майстром, ім'я якого вписане в квітку орнаменту одного з рушників (№61) – Борсук. До Великої Вітчизняної війни Борсуки ще жили в одному з осередків вибійчаної справи (судячи з наявності в музеях п'яти вибійчаних дошок з цього села) – селі Новий Білоус Чернігівського району. Орнаменти рушників притаманні вишивці цього регіону, що також свідчить на користь припущення про походження рушників саме з Нового Білоуса, хоч зараз знайти вибійчаний рушник у селі не вдалося.

Вибійка середини XXст. (№№62,63) є реакцією на дефіцит текстилю, зумовлений Великою Вітчизняною війною. Характерною ознакою цієї вибійки, виконаної штампами та трафаретами, є яскравість та поліхромність орнаментів, нанесених аніліновими фарбами.

У колекції музею зберігаються також три зразки вибійки, виконані народним художником України, уродженцем м.Борзни Чернігівської області Олександром Ферапонтовичем Саєнком (1899-1985).

Пам'ятки в каталозі розміщені в такому порядку: західноєвропейські тканини, російські, українські. В межах кожного розділу – за хронологією. Нумерація наскрізна.

Про кожний експонат подаються відомості:

- сучасний інвентарний номер,
- назва,
- опис вибійки,
- місце і дата виготовлення (із зазначенням майстра або мануфактури, якщо відомо),
- розмір,
- стан збереження,
- джерело надходження,
- бібліографія,
- старі інвентарні номери.

Прийняті наступні скорочення:

Бібліографія

1. Бирюкова Н. Западноевропейские набивные ткани 16-18 века – М., 1973.
2. Голубицкий В. Запорожское казачество. – К., 1957.
3. Дутка Р. Вибійництво Полтавщини // Народне мистецтво Полтавщини. Тези науково-теоретичної конференції – Полтава, 1989.
4. Дутка Р. Полтавські вибійчані рушники // Народна творчість та етнографія. – 1988. - №6.
5. Зайченко В. Українська вибійка у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Народне мистецтво. - 2001. - № 3-4. - С.44-47.
6. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів, 1969.
7. Новицька М. Вибійка на Україні // Вісник Академії архітектури УРСР. – К., 1946. - №1.
8. Новицька М. Що таке тканина. – К., 1930.
9. Орнамент української вибійки. Альбом. – К., 1950.
10. Роспись товарам и деньгам стародубского мещанина Семена Черниговца... // Киевская старина. – Т. XIX. – 1887.
11. Русское декоративное искусство. – Т. 1,2,3. – М., 1962, 1963, 1965.
12. Соколов Н. Очерки по истории украшения тканей. – М.-Л., 1934.
13. Українське народне декоративне мистецтво. – К., 1956.
14. Українське народне мистецтво. Тканини та вишивка – К., 1960.
15. Украинцы. Каталог-указатель этнографических коллекций. (Ленинградский государственный музей этнографии народов СССР). – Ленинград, 1983.
16. Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауза и Эфрона. – С-Пб., 1898. – Т. XXXVI. – С.506-514.
17. Якунина Л. Русские набивные ткани XVI–XVII вв. – М., 1954.

Додаток

Перелік населених пунктів Чернігівщини, де були знайдені вибивні дошки та зразки вибійки.

Березна, с/м. Чернігівський район.

Вертіївка, с/м. Ніжинський район.

Гмирянка, Гужівка, села. Ічнянський район.

Григоро-Іванівка, село (с.н.Синяки). Ніжинський район.

Дроздівка, село. Куликівський район.

Ічня, місто. Районний центр.

Княжичі, село. Колишній Остерський повіт Чернігівської губернії (тепер – Київська область).

Кролевець, місто. Колишнє повітове місто Чернігівської губернії (тепер – Сумська область).

Михайло-Кодюбинське, с/м. (с.н. Козел). Чернігівський район.

Ніжин, місто. Районний центр.

Новий Білоус, село. Чернігівський район.

Парафіївка, с/м. Ічнянський район.

Червоні Партизани, село (с.н. Володькова Дівиця). Носівський район.

Шатрище, село. Колишній Новгород-Сіверський повіт (тепер – Сумська область).

1. И-1232. Фелон.

Тканина – малиновий шовк. Темно – коричневою (чорною?) фарбою вибито тоненький контур деталізованого натуралістичного орнаменту, який складається з великого хрещатого мотиву, утвореного рослинними формами, в оточенні великих гілок квітів, ягід, листя. Орнамент розмальований одійними фарбами світло – зеленого, темно – зеленого, червоного, синього, блакитного, чорного, білого кольорів з відтворенням світлотіні. Орнамент однаковий з обох боків тканини.

Франція (?). Кінець XVII ст.

150x94см

Тканина дуже порвана, зблякла, фарба на лицьовому боці обсіпалася.

Надійшов з Трьохсвятительської церкви с.Демеші Козелецького району через В.М. Руцького – Хмельницького до музею ЧАК у 1897р.

Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 6. – Чернигов, 1905. – С.63, №194; Каталог выставки XIV Археологического съезда. – Чернигов, 1908. – Раздел XII. – С.68, №545.

Старі інв. №№ - ЧАК отд. И. №270; Ч.Д.І.М. інв. 1935р. №26143; 28392.

2. И-1409. Підкладка епітрахилі.

Тканина бавовняна. Червоною фарбою вибито тло, коричневою – контур та окремі деталі незафарбованого орнаменту з великих ананасів, круглих багатопелюсткових квіток, дрібних квітів і ягід на звивистих гілках з гострим листям. Синьою фарбою розцвічені окремі квітки та ягоди.

Німеччина. Близько середини XVIII ст.

133x30см

Виношена, місцями витерта, дрібні дірочки.

Надійшла з Воздвиженської церкви м.Коропа до ЧСД.

Каталог выставки XIV Археологического съезда. – Раздел XII. – С.145, №1415.

Старі інв. №№ - Ч.Д.І.М. інв. 1935р., 1908, 1415.

3. И-812. Фрагмент вибійки.

Тканина бавовняна. Червоною фарбою вибито тло, контури і окремі деталі незафарбованого орнаменту з дрібних квітів, ягід, листя та більших плодів граната на тонких зігнутих стеблах.

Німеччина. Близько середини XVIII ст.

60x45см

Краї обтріпані, дрібні дірочки.

Старі інв. №№ - 1908, 58, 3464; Ч.Д.М. відді. Е.М. №569; Ч.Д.М. інв.1935р. №27904.

4. И-845. Фрагмент вибійки.

Аналогічний №3.

47x39см

Краї обтріпані.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв.1935р. №27909.

5. И-1820. Підкладка воздуха.

Тканина напівляляна. Коричневою олійною (?) фарбою вибито штриховане тло – “пико”, контури та окремі деталі орнаменту з великих і дрібних квітів, ягід на довгих загнутих стеблах та парних сильно загнутих однолопатеких листків. Синьою фарбою розцвічені великі і зрідка малі квітки та листки, інколи – ягоди.

Франція. Майстерня Христофора Оберкампа в Жуї-ан-Жозас. 1770-і роки.

68x60см

Дірочки, витерта, зблякла, забруднена.

Старі інв. №№ - 935, 110, 230.

6. И-818. Фрагмент вибійки.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибіто штриховане тло – “пико” та контури залишеного незафарбованим орнаменту, укладеного з паралельних хвилястих смуг – “мережива” та квіткового дрібного орнаменту, які чергуються між собою. Смугу “мережива” перетинають зігнуті пілки з великою трояндою, дрібними квітами, листям, ягодами. Червоною фарбою вкрите тло смуги з квітковим орнаментом та розвічені окремі деталі орнаменту.

Франція. Майстерня Христофора Оберкампа в Жуї-ан-Жозас. 1770-і роки.

73x47см

Краї обтріпані, дрібні дірочки.

Старі інв. №№ - 3010, 26016.

7. И-1425. Підкладка спітрахилі.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито штриховане тло – “пико” та контури і окремі деталі залишеного незафарбованим орнаменту з паралельно розміщених злегка хвилястих смуг – “мережива”, перетнутих хвилястими гілками з великими і дрібними квітками, листям. Частково червоною та рожевою фарбами розцвічені квіти.

Франція. Майстерня Христофора Оберкампа в Жуї-ан-Жозас. 1770-і роки.

145x33см

Краї обтріпані, дірочки.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. від. IV № 42 інв. 1925р.; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935р. №28416.

8. И-1618. Підкладка покрівця.

Тканина бавовняна. Синьою фарбою вкрите тло, способом резерважу виконано орнамент з розміщених у шаховому порядку між хвилястими гілками букетів. Жовтою фарбою розцвічені майже всі деталі орнаменту.

Німеччина (?). Третя чверть XVIII ст.

32x31см

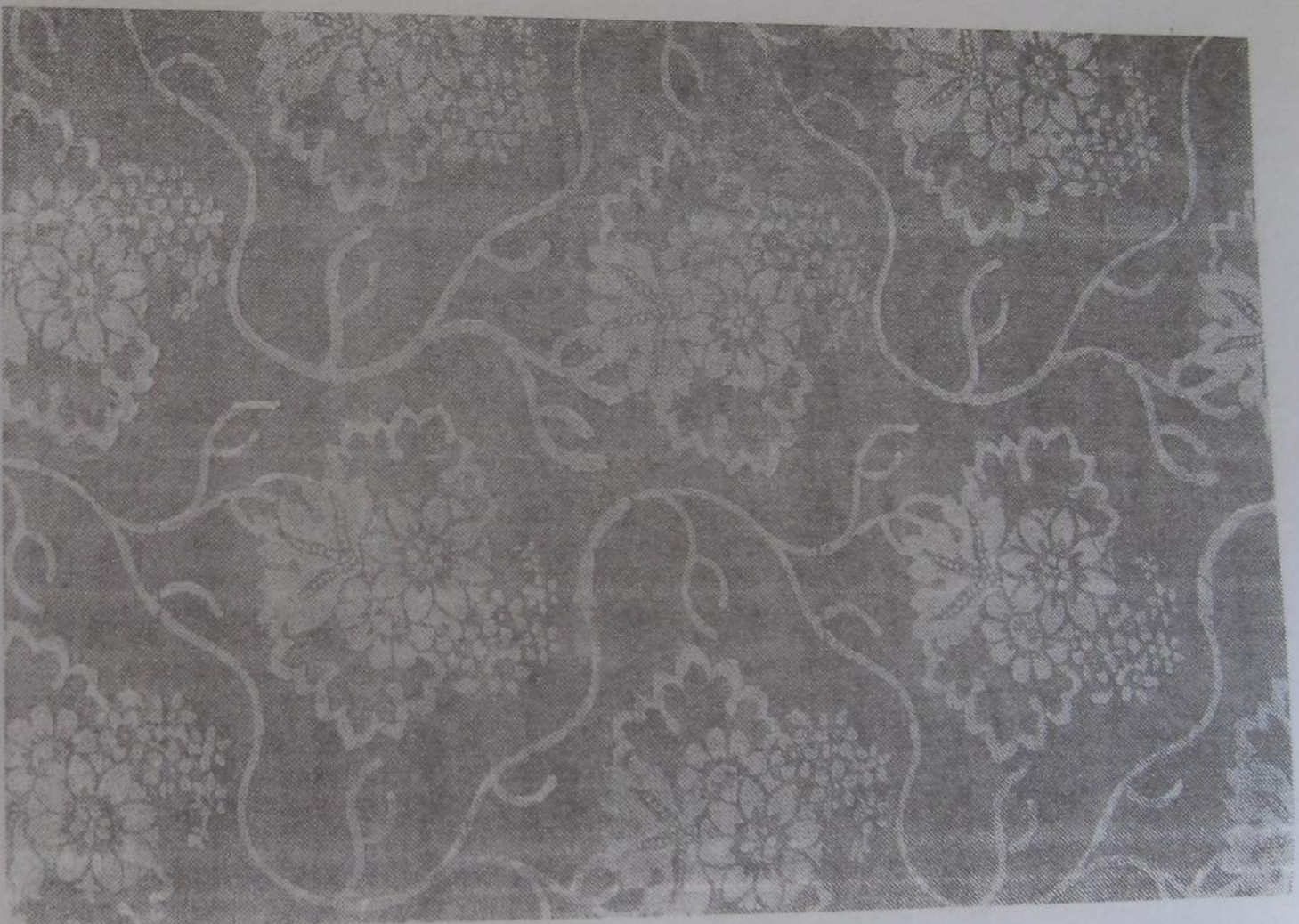
Порвана, потерта, забруднена.

Надійшла з церкви с.Серединки Чернігівського району до музею ЧАК у 1902р.

Труди ЧАК. – Вып. 6. – Чернигов, 1905. – С.62, №190.

Старі інв. №№ - ЧАК №302; МК IV – 305; 1935р. №28156, 190.

9. П-808. Фрагмент вибітки.
Аналогічній №8.
80х56см
Краї порвані, плямні.
Старі шв. №№ - Ч.Д.М. шв.1935р. №27897.

10. И-1074. Пілкадака окрайки підризника.

Тканина бавовняна. По білому тлі чорною фарбою вибито контури орнаменту з діагонально розміщених хвилястих тлоок з великими трояндами, арібніми квітками і ягодами, зубчастим листям. Ліловою та червоною фарбою розп'ячені окремі деталі орнаменту.

Німеччина (Р). Третя чверть ХVІІІ ст.
280x22см

Забруннена, дірки, розриви.
Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв. 1935р. №27050.

11. И-1046. Пілкадака окрайки підризника.

Тканина бавовняна. Темно-ліловою фарбою вкрите тло та контури замишеного незафарбованим орнаменту з розміщених у шкловому порядку різних типів букетів, оточених штрихованими гліочками. Світло-ліловою фарбою розп'ячені окремі деталі орнаменту.

Німеччина (Р). Кінешь ХVІІІ ст.(Р)
320x28см

Місцями витерта, дірки.
Старі інв. №№ - МФУ 3103, 121; Ч.Д.М. інв. 1935р. №26017.

12. И-1404. Пілкадака епітрахиді.

Тканина льна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито ажурне тло з арібних трикутників, контури більших і менших 8-ми і 10-ти пелюсткових плоских квіток та зрінок. Тло розп'ячене жовтою фарбою.

Росія. ХVІІ ст.
133x29см

Край порваний.
Старі інв. №№ - Ч.Д.Л. М.Переінвентаризація 1935р. №28850.

13.-14. И-813. Фрагмент вибійки.

13. Тканина конопляна домоткана. Орнамент аналогічний №12. Жовтою фарбою розшкварені зірки.
Росія. XVII ст.
28x25см

Край обтріпаний.

14. Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито тло і асталя з великих, поданих у бічному розрізі квіток на зигнутих гілках з арібними квітками, гострозубчастим листям, ягодами. Більшість квіток мають два ряди пелюсток: менший – штрихований, розміщений на тлі більшого - крапчастого.

Росія. XVII ст.

26x30см

Забруднена, край обтріпаний.

Старі інв. №№ - Ч.Д.І. М. Переінвентаризація 1935р. №27905.

15-16. И-1245. Підкладка фелона.

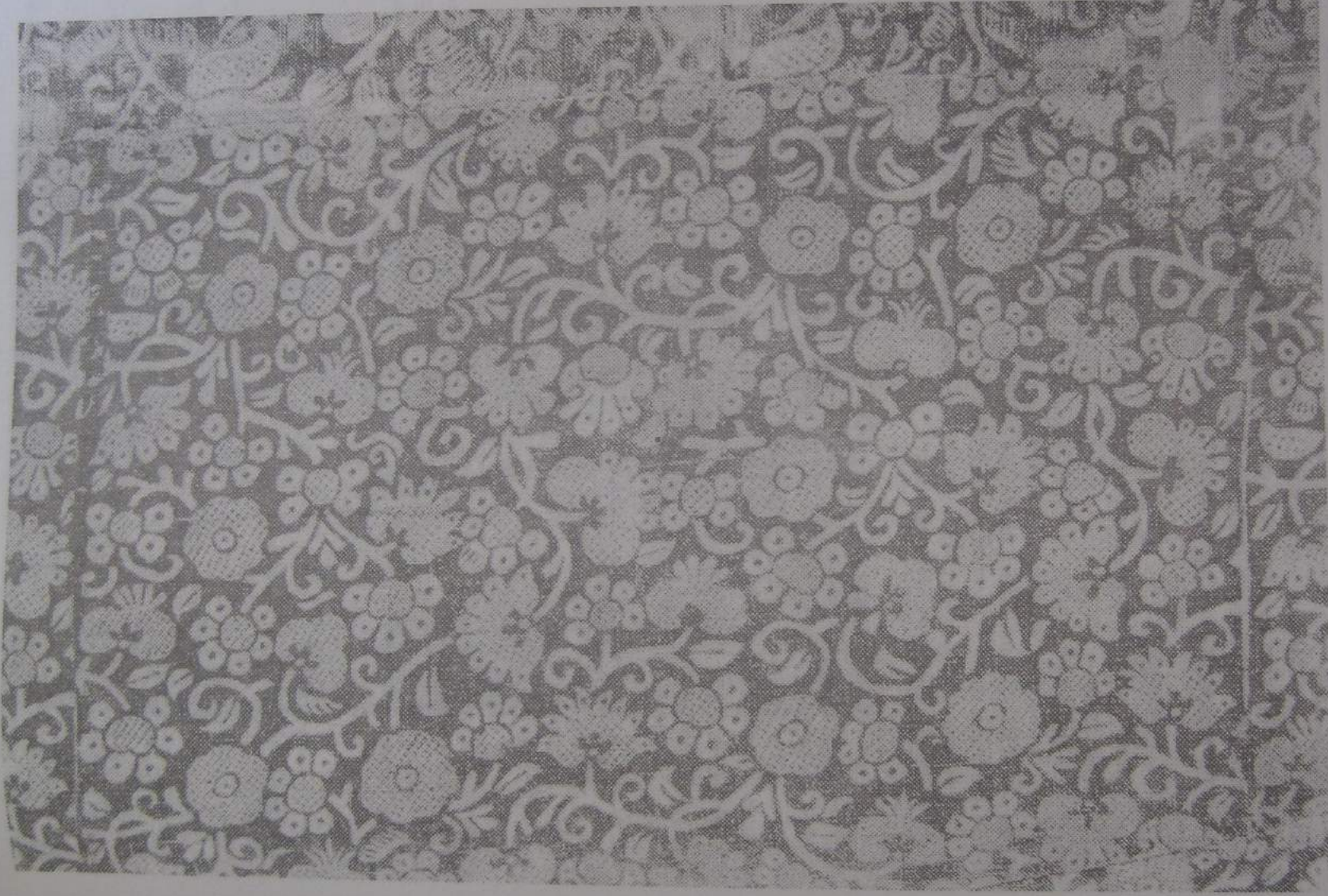
Тканина лляна домоткана двох малюнків.

15. Чорною олійною фарбою вибито тло та частково орнамент з великих штрихованих круглих гостропелюсткових квіток, від яких відходять арібні квітки, великі ананаси у бічному розрізі, короткі гілки з заокругленими листками, трилисники, завитки. Більшість мотивів штриховані, деякі – крапчасті. Жовтою фарбою розшкварені окремі мотиви.

Росія. XVII ст.

130x70см

Забруднена, орнамент частково витертий.

16. Чорною олійною фарбою вибито тло та частково орнамент з невеликих крапчастих круглих умовно трактованих квіток, плодів граната, п'ятипелюсткових квіток різних форм у бічному розрізі, розміщених на коротких звивистих пажах з завитками. Жовтою фарбою розцвічені окремі мотиви.

Росія. XVII ст.

130x70см

Забруцлена, орнамент частково витертий.

Старі шв. №№ - 1039, 28402.

17. И-827. Фрагмент вибійки.

Аналогічний №15. Не розцвічений.

Росія. XVII ст.

48x41см

Краї обтірані, фарба частково витерлася, забруднений.

Найдішов до музею ім. В.В.Тарновського.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв. 1935р. №27908, КВ 781.

18-19. И-1150. Фелон.

18. Опліччя.

Тканина ляна домоткана. Оранжевою олійною фарбою вибито тло і частково орнамент з великих і дрібних квіток, поданих то плоско, то у бічному розрізі, посаджених на зігнуті паки або окремо. Характерною ознакою цього зразка є великий крапчастий листок.

Росія. XVII ст.

80x40см

19. Стан.

Оранжевою олійною фарбою по синій крашанині вибито орнамент з квітів, завитків, ягід.

Росія. XVII ст.

85x180см

П'явми, дірочки, дуже витерлася фарба, особливо на стани.

Найдішов з Покровської церкви села Требухів Остерського повіту (†) (тепер Броварський район Київської області).

Старі інв. №№ - ЧЕД - 22, МК IV -22; Ч.Д.М. 846; Ч.Д.М. інв. 1935р. №26093.

20. И-1375. Епітрахиль.

Тканина ляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито густий складаний орнамент зі стилізованих квітів, листя, зубчастих і рокайльних завитків.
Росія. Перша половина XVIII ст.
130x30см

Стара, зшита з фрагментів, фарба дуже витерлася.

Надійшла з Миколаївської церкви м.Почеп Мглинського повіту (тепер Брянська область Російської Федерації).

Каталог виставки XIV Археологического съезда. - Раздел XII. - С.72, №580.
Старі інв. №№ - 1908р. 580, інв. 982.

21. И-1242. Підкладка фелона.

Тканина ляна мануфактурного виробництва. Темно - коричневою, світло-коричневою та оранжевою фарбою вибито хвилясто - смугастий орнамент: смуга з білим листком на оранжевому тлі в обрамленні крапчастих смуг, перетнута великими, ритмічно розміщеними листками.

Росія. Кінець XVII - початок XIX ст.

130x120см

Дірки, потертості, місцями забруднена.

Надійшов до музею культив.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. відд. культ. 839; М-К IV-14, 27688.

22. И-807. Фрагмент вибійки.

Тканина ляна мануфактурного виробництва (?). Коричневою фарбою вибито тло, незафарбованим залишено густий дрібний орнамент з хрестиків і листків, розміщених у шаховому порядку. Жовтою фарбою розцвічені листки.

Росія. Кінець XVII - початок XIX ст.

144x100см

Край обтріпані, дірочки, зблякла.

Старі інв. №№ - 22; Ч.Д.М. інв. 1935р. №27869.

23. И-1212. Підкладка фелона.

Тканина ляна мануфактурного виробництва (?). Світло - коричневою фарбою вибито тло і частково орнамент з розміщених у шаховому порядку дрібних, схожих на жолуді мотивів та поперечних зубчастих смужок. Жовтою фарбою розцвічені окремі деталі.

Росія. Кінець XVII - початок XIX ст.

130x120см

Забруднена, місцями витерта до дірок.

Старі інв. №№ - 316; Вх 316 М-Ф 7712; 316 1927р.; Ч.Д.М. інв. 1935р. №26683.

24. И-1195. Підкладка фелона.

Тканина ляна мануфактурного виробництва (?). Коричневою фарбою вибито тло і контури розміщених у шаховому порядку листків та 8-променевих зірок. Зеленою - синьою фарбою розцвічені листки, жовтою - зірки.

Росія. Кінець XVII - початок XIX ст.

120x52см

Виношена, орнамент потертий.

Старі інв. №№ - М-К IV-13 інв. 1076; Ч.Д.М. М. Переінвентаризація 1935р.
№28220.

25. И-800. Фрагмент вибійки.

Тканина ляна мануфактурного виробництва (?). Коричневою фарбою вибито тло. Орнамент з розміщених у шаховому порядку плочок з троянкою та менших плочок з трьома маленькими квітками вибитий червоною (троянка) та розцвічений синьою (аністра) фарбами.

Росія. Початок XIX ст.

65x60см

Дуже порвані краї, лірочки.

26. И-1594. Підкладка покрівля.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибілі вертикальні широкі і вузькі смуги, виїкові мотиви та крапки між смугами, червоною – горішки.

Росія. Початок XIX ст.

49x49см

Дрібні лірочки, забруднення.

Старі інв. №№ - 1176; 3444; 511; 28064.

27. И-1396. Підкладка спітрахилі.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибите тло широких вертикальних крапчастих смуг і контури листів на них, а також штриховані поперечні смужки на білому тлі; синьою – вертикальні прями лінії на білому тлі та половинки листків.

Росія. Початок XIX ст.

135x25см

Дуже порвана, забруднена.

Надійшла з Миколаївської церкви с.Жукотки Чернігівського району до ЧСДА.

Каталог виставки XIV Археологического съезда. – Раздел XII. – С.70, №566.

Старі інв. №№ - 1908, 566, інв. 995; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935р. №28847.

28. И-1232. Підкладка фелона.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито тло. Залишений не зафарбованим орнамент з розкиданих по полю у шаховому порядку дрібних стилізованих квіток на маленьких палочках.

Росія. Перша чверть XIX ст.

150x140см

Містами витерта.

29. И-1219. Підкладка фелона.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито тло і деталі орнаменту з розміщених у шаховому порядку дрібних хрещатих мотивів, залишених не зафарбованими.

Росія. Перша чверть XIX ст.(?)

300x150см

Порвана.

Старі інв. №№ - МФ 932; вид. КВ 376 1927; 28400.

30. И-1193. Підкладка фелона.

Тканина бавовняна. Оранжево – коричневою фарбою вибито тло і контури орнаменту з дрібних овальних мотивів, розміщених у шаховому порядку.

Росія (?). Перша чверть XIX ст.

180x130см

Порвана.

Старі інв. №№ - ВК 312 1927р.; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935р. №28257.
Відд. культ. 312 1927р.

31. И-1279. Підкладка підризника.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито картатий орнамент з ромбів, одні з яких суцільно вкриті фарбою, акуп – крапчасті, в треті – вмішена квітка.

Росія. Друга чверть XIX ст.

170x140см

Потерта, забруднена.

Надійшов з Іланської церкви с.Слобідка Сосницького району від священника Василя Давидовського у 1905р.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв. 1935р. №26041; етикетка про джерело надходження; МК 1670 IV - 627.

32. И-1546. Підкладка плащаниці.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито контури картатого орнаменту з ромбів та тло ромбів з незафарбованою квіткою всередині, червоною – тло інших ромбів. Червоні ромби і коричневі ромби з квіткою чергуються у шаховому порядку.

Росія. Аруга чверть XIX ст.

140x75см

Потерта.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. №9271; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935р. №28272.

33. И-1784. Покровець.

Тканина бавовняна. У орнаменті коричнево – лідуваті смуги з рідко розміщеними зеленувато – синіми розетками чергуються з коричневими, вкритими такого ж кольору листками та червоними горохами.

Росія. Перша половина XIX ст.

37x30см

Ціла, забруднена.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. відд. культ. №444, 1223, 1927Р.; Ч.Д.М. інв. 1935р. №27782, 338.

34-35. И-1015. Підкладка епітрахилі.

34. Тканина лляна фабрична (?). Світло - коричневою фарбою вибито тло, незафарбований орнамент з горхів і хрещатих мотивів, розміщених у шаховому порядку.

Росія. Перша половина XIX ст.

85x24см

35. Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито тло з незафарбованим орнаментом з дрібних дуже стилізованих квітів, розміщених у шаховому порядку.

Росія. Перша половина XIX ст.

96x24см

Надійшла з Покровської церкви с.Лизогубівка Глинського повіту (тепер Брянська область Російської Федерації) до ЧЄД.

Каталог виставки XIV Археологического съезда. – Раздел XII.- С.71, №569.

Ветха, зшита зі шматків.

Старі інв. №№ - 1908, 569 ін. 980, 2, 5 XXI ЧЄД №1 інв. 980; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935р. №28842.

36. И-1165. Підкладка фелона.

Тканина бавовняна. Коричневою фарбою вибито тло та частково орнамент з квіток троянди, дзвоників з листям і ягід, червоною – пелюстки троянди, синьою – дзвоників і листя.

Росія. Середина XIX ст.(?)

125x63см

Надійшов з Покровської церкви с.Синявка (тепер Менського району) до ЧЄД.

Каталог виставки XIV Археологического съезда. – Раздел XII.- С.68, №548.

Потерта, місцями – до дрібних лірочок.

Старі інв. №№ - 1908 548, 841; Ч.Д.М. інв. 1935р. №27713.

37. И-568. Шарф. Фрагмент.

Тканина вовняна кремового кольору. Коричневою, бежевою, зеленою, синьою фарбами вибито рослинний орнамент з трьох поперечних смуг: нижня – хвиляста прянда з крупних і дрібних квіток та листя, над нею – зубчаста прянда з великих квіток, пуг'янків, листя, угорі – орнаментальна смуга з вертикально розміщених великих овальних мотивів, укладених з троянда, листя і дрібних квіток.

Росія. Близько середини XIX ст.

123x50см

Порваний, уражений міллою.

Старі інв. №№ - 1048.

38. И-821. Фрагмент вибійки.

Тканина бавовняна. Чорною фарбою вибито поздовжні смуги з незафарбованими штрихованими гірляндами по їхньому тлу, які чергуються з білими смугами з розміщеними на них гірляндами штрихованих чорною фарбою великих троянд та листя, розцвічених червоною, коричневою, жовтою та синьою фарбами.

Росія. Середина XIX ст.

220x50см

Краї обтріпані, невеликі плями.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв.1935 р. № 26078.

39. И-1244. Підкладка фелона.

Тканина – вельвет пісочного кольору. В шаховому порядку вибито орнамент з дрібних гілочок (коричневою фарбою) з ягідками (червоною).

Росія. XIX ст.

160x125см

Забруднена.

Старі інв. №№ - 326 1927 року; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935р. №28432, МФ 6687, 104.

40. И-1597. Підкладка покрівця.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито контури хвилястої прлянди з шестипелюсткових квітів і листя та подвійну смугу з дрібних косих хрестиків, ясно – коричневою – прямю смугу, між смугами з хрестиків та серединки квітів і листя

Україна. Середина XVIII ст.

30x30см

Дуже забрулнена, фарба витерлася, дірочки.

Надійшов з колекції В.В.Тарновського.

Каталог українських древностей. Колекція В.В.Тарновського. К., -1898.-С.41,

№102; Зайченко В. Гапти XVII-XIX століть у збірці Чернівецького історичного музею.

Каталог. – Чернівці, 1991.- С.14, №37.

Старі інв. №№ - муз. Тарновського, 102; 1935р. №28299.

41.-42. И-1188. Підкладка фелона.

41. Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито контури орнаментальної смуги з великих листків і тюльпанів та пряму подвійну смугу з горошинами всередині, що чергуються між собою.
Україна. Близько середини XVIII ст.
40x65см

Дуже потерта, вилиняла, забрунена.

42. Тканина лляна домоткана синього кольору (крашанина). Чорною олійною фарбою вибито тло і частково орнамент з великих круглих мотивів, перевитих широкими пагонами.

Україна. XVIII ст.

90x160см

Забрунена.

Старі інв. №№ - АВ 1395, 17303; Ч.Д.М. інв. 1935р. №26109.

Зайченко В. Галти XVII-XIX століть у збірці Чернівецького історичного музею.
Каталог. – Чернівці, 1991.- С.26, №11.

43. И-795. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Темно - синьою олійною фарбою вибито орнамент з великих квіток на зігнутих гілках з аріонними квітами, листям і ягодами.

Україна. XVIII ст.

50x30см

Краї обтріпані, з надривами, фарба витерта.

Старі інв. №№ - 2589, 54; Ч.Д.М. інв. 1935р. №27906.

44. И-1778. Підкладка возауха.

Тканина лляна домоткана. Синьою олійною фарбою вибито густий орнамент з різноманітних квіток на зігнутих гілках з листям і ягодами.

Україна. XVIII ст.

61x53см

Фарба витерлася, дірочки.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. відд. культ. інв. 1215, М-К IV- 549; 1935р. №28385.

45. И-831. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито орнамент з квітів та птахів з піднятими крилами.

Чернівещина. Кінець XVII – початок XIX ст.

55x52см

Краї обтріпані.

Старі інв. №№ - 2593, 27865.

46. И-834. Фрагмент вибійки.

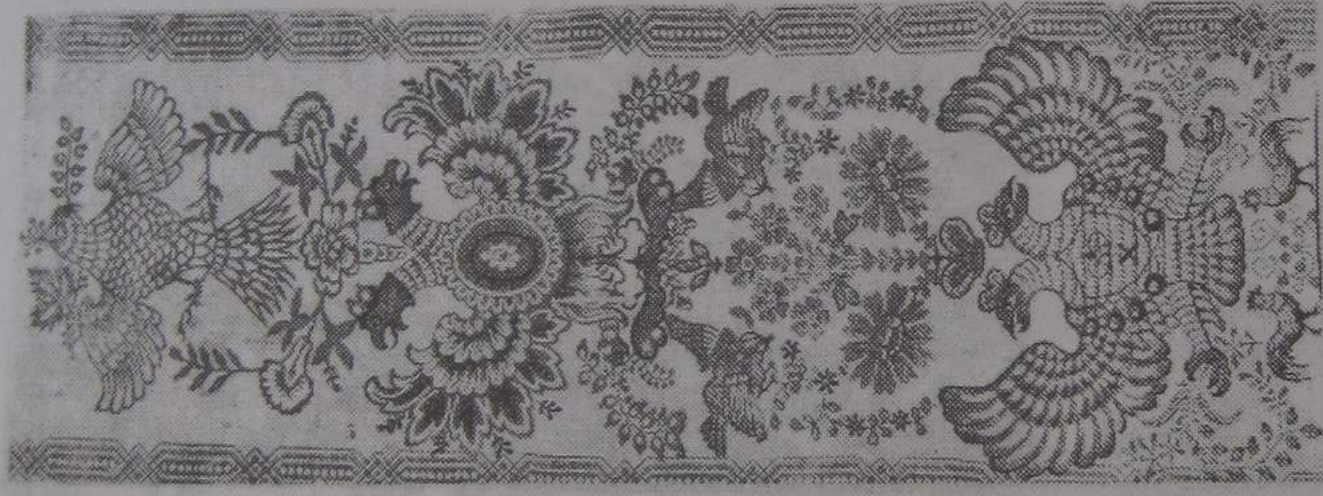
Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито густий орнамент з квітів, листя та птахів.

Чернівещина. Кінець XVII – початок XIX ст.

68x50см

Краї обтріпані.

Старі інв. №№ - 2593, 27851.

47. И-140. Рушник.

Тканина бавовняна. Оранжевою фарбою на кінцях вибито орнамент з двох двоголових та одноголового орла, розміщених один над одним, квітів, гілочок, пари пташок та пари півнів. Контури окремих деталей підмальовані від руки коричневою фарбою. Облямівка – геометричний орнамент.

Україна. Чернігівщина (?). Кінець XVII – початок XIX ст.

205x40см

Виношений, лірочки, фарби зблякли.

Старі ілв. №№ - ЕМ - 462; Ч.Д.М. ілв. 1935р. №27013, 442, 201.

48. И-833. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито орнамент у вигляді вінка з гострих листків і зубчастого кола з закомпонованими у ньому шістьма тольпанами, з'єднаними черешками.

Чернігівщина. Початок XIX ст.

70x50см

Краї обтірані.

Старі ілв. №№ - 605, 563, 27337.

49. И-242. Рушник.

Тканина бавовняна. Оранжевою фарбою на кінцях вибито орнамент – двоголовий орел, оточений вінком і гілками, та хвилясті палки по полю рушника. За допомогою штампів сливою фарбою нанесені п'ять павичів навкруг орла, розетки та хвилясті палки по полю.

Чернігівщина (?). Перша половина XIX ст.
208x33см

Плями, забруднений, надриви по краях.

Старі інв. №№ - муз. фонд №81, Ч.Д.М. Переінвентаризація 1935р. № 27024, 363,

209.

50. И-290. Рушник.

Тканина лляна домотьлена. Чорною олійною фарбою на кінцях вибито орнамент, утворений з пари птахів, палок з ягодами та квіток, набитих контурними лініями з крапок.

Україна. XIX ст.

150x53см

Цілий.

Старі інв. №№ - 628, 27076.

51. И-829. Фрагмент вибійки.

Чорною олійною фарбою вибито орнамент з розміщених у шаховому порядку плоских круглих квіток трьох видів.

Чернігівщина (?). XIX ст.

64x60см

Край обтірані.

Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв. 1935р. 7445, 42.

52. И-832. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито широкі і вузькі смуги, які чергуються між собою.
Чернігівщина. XIX ст.
53,5x45см
Краї обтріпані.
Старі інв. №№ - 27860.

53. И-835. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито орнамент з потрійних прямих смуг, простір між якими заповнено крапками.
Чернігівщина. XIX ст.
64x41см
Краї обтріпані.
Старі інв. №№ - 27863.

54. И-826. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито картатий орнамент з потрійних смуг, що пересікаються, та крапок між ними.
Чернігівщина. XIX ст.
62,5x41см
Краї обтріпані.
Старі інв. №№ - 27834.

55. И-830. Хуста.

Тканина лляна домоткана, з двох боків заткана потрійними червоними смугами. Чорною олійною фарбою вибито тло, незафарбованими лишаються подвійні прямі та лямані лінії, які чергуються між собою.
Чернігівщина. XIX ст.
55x52см
Ціла.
Старі інв. №№ - 27859.

56. И-796. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито орнамент з потрійних смуг, які чергуються зі смугами з крапок.
Чернігівщина. XIX ст.
57x50см
Дірка.
Старі інв. №№ - Ч.Д.М. інв. 1935р. №7750; 3459, 41.

57. И-828. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито картатий орнамент з смуг, що повторюють полотняне переплетення.
Чернігівщина. XIX ст.
65x40см
Краї обтріпані, дірки.
Старі інв. №№ - Ч.Д. .... інв. 19.... №278; 2599, 11530.

58. И-836. Фрагмент вибійки.

Тканина лляна домоткана. Чорною олійною фарбою вибито картатий орнамент у вигляді віконеч з чотирма шибками.
Чернігівщина. XIX ст.
62x47см (розмір дошки).
Краї обтріпані.
Старі інв. №№ - 2504, 27864.

59. И-172. Рушник.

Тканина лляна домоткана. Темно – коричневою олійною фарбою на кінцях вибито орнамент, скопійований з кралевецького рушника - свічничкоподібні мотиви, обрамлені рослинним орнаментом.

Черніївщина. Початок ХХ ст.

418x51см

Плями.

Старі інв. №№ - 590, 27215.

60. И-284. Рушник.

Тканина лляна домоткана. Темно – зеленою та коричневою олійними фарбами на кінцях вибито дві більші і дві менші хвилясті прапори з листя, завитків, стилізованих квіток, три прями смуги між ними та три деревоподібні мотиви угорі.

Майстер Борсук (?), с.Новий Білоус Черніївського району (?). Кінець 1910-х – початок 1920-х рр.

296x50см

Невеликі плями.

Старі інв. №№ - 659; "І.А" –44; інв. 1935р. №27410.

61. И-317. Рушник.

Тканина лавна домоткана. Темно – зеленою олійною фарбою на кінцях вибіто дві широкі та три вузькі хвилясті гірлянди з ажурними листками, обрамлені шістьма прямими подвійними смугами. Світло – коричневою фарбою штампом нанесено великі і малі ажурні багатопелюсткові круглі квітки між листям широких гірлян, чотирипелюсткові – між листям малих гірлян. На лівих крайніх квітках широких гірлянда читається прізвище “Борсук”.

Майстер Борсук, с.Новий Білоус Черніпівського району (?). Кінець 1910-х – початок 1920-х рр.

340x51cm

Подеклади витерті фарба.

Старі шв. №№ - KB -45; МФУ 3160, 73; Ч.Д.М. шв. 1935р. №27993.

62. Иг-1626. Рушник.

Тканина бавовняна. Зеленою, червоною, синею, світло – коричневою фарбами на кінцях за допомогою штампів і трафарету з окремих гілок, зірок, квіток укладено композицію з двох орнаментальних смуг та букета у вазі (угорі), оточеного окремими мотивами та парою пташок.

с.Стольне Менського району. 1940-і рр.

300x45см

Фарба балда.

Надійшов від Власенко С.Є. з м.Чернігова у 1983р.

63. Иг-222. Рушник.

Тканина ляна домоткана. Зеленою, синьою, жовтою та червоною фарбами на кінцях за допомогою штампів і трафарету з окремих гілок, квіток, розеток, ягд укладено композицію з трьох орнаментальних смуг та букета з трьох квіток у вазі на ніжці (угорі) з двома гілками та двома пташками обабіч.

с.Красне Чернівського району. 1950-і рр.

325x50см

Плаями, фарба місцями зблякла.

Надійшов від Дерев'яно П.С. з м.Чернігова у 1975 р.

64. И-7443. Оббивка дивана.

Саєнко Олександр Фералонтович (1899-1985).

Тканина ляна сірватого кольору. По тлу тканини синьою та світло – коричневою олійними фарбами вибито орнамент з діагонально розмішених хвилястих гілок з великим оданолопатевиим зубчастим листям, на яких сидять птахи.

м.Борзна. Початок 1930-х років.

182x93см (розмір дивана).

Забруднена, місцями потерта.

Зайченко В. Твори О.Ф. Саєнка в музеях Чернігова// Сівєрянський літопис. – 2000. - №1 (31). –С.166.

65. И-1542. Вибійка “Колосся”.

Саєнко Олександр Фералонтович (1899-1985).

Тканина ляна світло – сірого кольору. По тлу тканини зеленою, бордовою, темно – жовтою олійними (?) фарбами вибито орнамент із стилізованого листя та колосся.

м.Київ. 1981р.

490x140см

Плаями.

Зайченко В. Твори О.Ф. Саєнка в музеях Чернігова// Сівєрянський літопис. – 2000. - №1 –С.167-168.

66. И-1541. Вибійка “Птахи”.

Саєнко Олександр Фералонтович (1899-1985).

Тканина ляна світло – блакитного кольору. По тлу тканини синьою, жовтою, коричневою, оранжевою, чорною олійними фарбами вибито хвилясті гілки з листям, на яких сидять птахи.

м.Київ. 1981р.

355x138см

Плаями.

Зайченко В. Твори О.Ф. Саєнка в музеях Чернігова// Сівєрянський літопис. – 2000. - №1 –С.167-168.

Сергеєва С.М.

Чернігівщина часів Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) (за матеріалами місцевої преси)

В фондах Чернігівського історичного музею зберігаються газети, які виходили в Чернігові в 1918 році – “Черниговская земская газета”, “Черниговская мысль”, “Черниговская земля”.

Це був період широкої гласності, відкритого волевиявлення різних верств населення. Газетні рубрики про події в Україні, Чернігівській губернії, кореспонденції з місць, публікації про соціально-економічне становище, кооперативний рух, культурні зрушення дають багатий матеріал для висвітлення подій того непростого часу.

Найповніше збереглася “Черниговская земская газета” – 94 номери тижневика з публікаціями як українською, так і російською мовами. До речі, завдяки музейній колекції, можна виправити помилку, яка була допущена в енциклопедичному довіднику “Чернігівщина” (К., 1990 р.), де на сторінці 934 зазначено, що “Черниговская земская газета” виходила тільки в 1917 році. Якщо в 1917 р. випускалось два номери на тиждень, то в 1918 р. – один, але заведений з відповідною подвійною нумерацією. Редакція газети розташовувалась в приміщенні Чернігівської губернської земської управи по вул.Шосейній, редагував її член управи Василь Адаменко.

7 вересня 1918 року в губернському центрі почала виходити російськомовна газета “Черниговская земля” за редакцією Павла Савича, голови губернського комітету українських соціалістів-революціонерів. А шодення безпартійна теж російськомовна газета “Черниговская мысль” – редактори Г.Ольшанський та В.Оболєнський – збереглася у фондах музею частково: з № 85, який датується 9 жовтня 1918 р. до № 147. (23 грудня 1918 р.)

Але навіть ці неповні комплекти є важливим джерелом дослідження історії краю 1918 року, а у деяких випадках, чи не єдиним джерелом.

На початку 1918 року Чернігівська губернія, одна з найбільших в Україні за площею та кількістю населення, переживала неспокійні часи. Її прикордонне розташування сприяло посиленому впливу з боку радянської Росії. На півночі та сході губернії йшла активна більшовицька агітація. Селяни плекали надію нарешті отримати довгоочікуваний мир та землю. Але короткочасне перебування більшовиків на Чернігівщині в лютому показало, що до миру і до землі ще далеко.

Більшовики пішли на північ. З тієї ж півночі, з боку Гомеля (тоді повітового містечка Чернігівської губернії), а також Києва на початку березня почали просуватися німці. Прийшли німецькі вояки на Чернігівщину за відомого угодою між Українською Народною Республікою (УНР) та країнами Четвертного союзу від 9 лютого 1918 р. Протягом березня німці окупували всю Чернігівщину за винятком північно-східної її частини. Такі повіти, як Мглинський, Унецький, Почепський, частина Суразького, Стародубського, Новгород-Сіверського, Глухівського, Путивльського, трохи згодом увійшли до складу нейтральної зони. Це смуга землі завширшки 10 км між кордоном України, зайнятої німецько-австрійськими військами, та радянської Росії. Створена нейтральна зона за договором про перемир'я, укладеним 4 травня 1918 р. Німецька військова влада утворила на Чернігівщині дев'ять комендантських округів, які склалися з 41 резервного корпусу зі штабом в Гомелі та частини 26-го корпусу. В Чернігові німецьку комендатуру за номером 469 очолив комендант – підполковник барон фон Россинг.

Разом з німцями повернулася на Чернігівщину військові формування УНР. Так, 17 лютого 1918 р. в Чернігів вступив український Переволочинський полк, командира якого полковника Потапа Бондаренка призначено губернським комендантом Чернігівщини. Дислокувався в губернії і 5-й Чернігівський корпус на чолі з генеральним хорунжим Дорошкевичем.

В умовах добровільної окупації, безперервних військових сутичок, економічної та соціальної кризи, в Україні відбувся державний переворот. Здійснили його дві сили – німецька окупаційна влада, яку не влаштувала політика уряду Центральної Ради, що довела країну до анархії та зuboжіння, та антисоціалістичні партії та об'єднання України, починаючи з крутих поміщиків і закінчуючи дрібними землевласниками – селянами – “хліборобами”. В першу чергу обидві сили не влаштував, хоча і з різних причин, універсал про соціалізацію землі.

29 квітня німці розігнали Центральну Раду. В цей же день на Всеукраїнському хліборобському конгресі генерала П.П.Скоропадського було проголошено гетьманом України. Чернігівські газети друкують біографію гетьмана, його першій універсал – “Грамоту до всього українського народу”. Зазначають, що закінчив П.Скоропадський навесні корпус, зробив блискучу воєнну кар'єру від офіцера лейб-гвардії кавалергардського полку до генерал-лейтенанта, командира 34 армійського корпусу, який він зрештою українизував, що нагороджений він всіма російськими орденами до Георгія 4 ступеню включно, а з іноземних – французьким орденом Почесного Леопону, англійським орденом Пів'язки, а також німецькими, австрійськими, чорногорськими та іншими орденами і медалями.¹

В зверненні до українського народу Скоропадський оголосив себе гетьманом всієї України, об'явив про розпуск Центральної і Малої Рад, всіх земельних комітетів, зазначив, що “права приватної власності, як фундаменту культури і цивілізації, відбуваються в повній мірі, і всі розпорядження колишнього українського уряду відміняються і касуються”.²

Одночасно з маніфестом опубліковано “Закони про тимчасовий державний устрій України”. З них виходило, що Українська Народна Республіка як форма української державності ліквідується. Замість УНР проголошена Українська Держава.

В середині травня чернігівські газети друкують склад гетьманського уряду, зазначаючи, що увійшли до нього, головним чином, кадети, а українські соціалісти-федералісти відмовились від запропонованих ним портфельів. Рішення історика, українського громадського діяча, соціаліста-федераліста Дмитра Дорошенка працювати в міністерстві закордонних справ можна

УНІВЕРСАЛ

Його Світлості

Генералови Ми. Станіні Івані та Мисі Келескі

ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
до Народу Українського.

Лизогуб Ф.А.,
голова Кабінету Міністрів та
Скоропадський П.П.,
гетьман Української Держави

розглядати як виняток. До того ж, згідно з постановою з'їзду партії він після входу до кабінету міністрів вийшов з її лав. Крім Дорошенка в уряді працювали і інші діячі – представники чернігівських родів. Очолив уряд Федір Лизогуб, колишній голова Полтавської земської управи, син седнівського поміщика, друга Т.Шевченка Андрія Лизогуба. Першим міністром освіти став Микола Василенко, правознавець, громадський діяч, дійсний член Наукового товариства ім.Шевченка, пізніше академік, другий президент Всеукраїнської Академії Наук, уродженець с.Есмань Глухівського повіту. В середині листопада що послуду обійняв Володимир Науменко, вчений-філолог, талановитий викладач, видавець журналу “Киевская старина”, уродженець м.Новгорода-Сверського. Наприкінці липня міністром внутрішніх справ призначено Ігоря Кістяківського, сина вченого-правника, уродженця с.Городище Сосницького повіту (тепер Менський район) Олександра Кістяківського. За словами його помічника, ще одного чернігівця – Миколи Могилянского - це була найбільш яскрава фігура у всьому міністерстві гетьмана, розумна, талановита та надзвичайно працездатна людина.

Як же зустріли в Чернігові звістку про гетьманський переворот і якими були перші кроки нової влади в губернії?

7 травня на позачерговому засіданні Чернігівської міської думи гласний Іван Антоненко від імені гласних - соціалістів закликав прислатися до резолюції Київської міської думи, яка висловлювала протест проти грубого насилля німецьких військ над Центральною Радою, арешту членів Ради, наголошувала, що акт про проголошення гетьманства порушує основні принципи народовладдя, що гетьман не може вважатися виразником волі народу.

Але не всі гласні Чернігівської міської думи підтримали цю пропозицію. Головуючий Іван Рашевський не допустив ніяких дебатів з цього питання. Таким чином, чернігівські чиновники підтримали переворот, визнали нову владу. 15 червня урочисто присягу на вірність Українській Державі склали судді, працівники прокуратури та урядовці суау на чолі з Іллею Шрагом – головою Чернігівського окружного суду, членом Центральної Ради.

Зі зміною державного устрою відбувається адміністративна перебудова. В губернському центрі та на місцях замість комісарів призначаються старости.

Губернію очолив колишній думський діяч Микола Савицький. В червні він призначається товаришем міністра внутрішніх справ, а чернігівським губернським старостою стає Нижинський повітовий староста Микола Висоцький. Повітові старости призначалися наказом міністра внутрішніх справ нового уряду.

Вводяться також посади комісарів – представників різних міністерств та відомств на місцях. Так, на посаду чернігівського повітового комісара у справах народної освіти наказом міністра освіти призначено Дмитра Заушкевича. В “Черниговской земской газете” зніхолоймо повідомлення про те, що з 25 квітня приступив до виконання своїх обов'язків комісар праці Чернігівської округи. Але, на жаль, прізвище нового посадовця не вказується.

Якими ж були результати діяльності гетьманського уряду на Чернігівщині?

Велике значення мало земельне питання. Непевність становища селян та поміщиків викликала незадоволення з обох боків. Для залагодження конфліктів між землевласниками та селянами за розпорядженням уряду засновано земельно-ліквідаційні комісії – губернські та повітові. У вересні такі комісії були створені в Чернігові та в 10 повітах губернії. Комісії розглядали клопотання власників, володарів і орендарів землі та проміслових підприємств про відновлення порушеного володіння та користування різного роду земельними угіддями, про повернення вилібраних підприємств, рибальських угідь, інвентаря та всякого

рухомого майна; про відшкодування збитків, оплату за користування майном, про розрахунки за посіви, проведені після березня 1917 року на чужих землях без дозволу власників цих земель.

Міністерству фінансів вдалося створити державний бюджет, а українська валюта, забезпечена природними багатствами України й, головним чином, цукром стала стабільною. В цей час в губернському центрі працює Чернігівське відділення Державного Банку, Чернігівська Губернська Скарбниця, на місцях – Земські Каси Дрібного кредиту.

На початку вересня в Чернігові, в приміщенні колишнього відділення Чернігівського Селянського поземельного банку відкрилося губернське відділення Державного Земельного банку. Основна мета нової фінансової установи – сприяння створенню дрібних, міцних, довготривалих господарств. Тоді ж міністерством фінансів була дозволена позика Чернігівському губернському земству на суму 170000 карбованців.

В краї відчувався грошовий голод.

Ще на початку жовтня до Києва прибув другий транспорт з українськими грошима, надрукованими в Німеччині, на суму 130 млн. карбованців номіналом по 2,10,100,500 гривень, але на Чернігівщині в середині листопада українських грошей майже не було – деякі купюри зі століці привозили приватні особи. В обігу, в основному, були царські гроші – “ніколаевське рублі” з місцевим штемпелем, німецькі та австрійські гроші, карбованці Центральної Ради. Причому 1 німецька марка дорівнювала 75 царським копійкам, а 1 австрійська крона – 45-50 копійкам.

Складним було становище з продовольством та промисловими товарами. Продукти харчування за порівняно низькими цінами можна було придбати в магазинах тільки по картках. Базарні ціни постійно зростали. Якщо в червні фунт сала на базарі Чернігова поштував 7-8 карбованців, то в жовтні – 20 карбованців, пуд хліба відповідало 45-50 карбованців та 80-85 карбованців.

Мануфактура зовсім зникла, а та, яку привозили спекулянти – по 20-25 карбованців за аршин ситцю – гороянам була не по кишені. Ціни на дрова стали зовсім недоступними. Ще навесні – 400 карб. за сажень. Найбідніші мешканці розбивали на дрова огорожу палісадників, бульварів, парків.

В пресі вміщувалися відомості про оплату праці в Чернігівській губернії. Ось дані на 7 липня: “В різних місцях губернії денний заробіток робітника з конем коливається від 6 до 25 карб., на господарських харчах і від 10 до 40 на своїх харчах, пішого робітника від 3 до 15 та від 5 до 20 карб., жінки від 1 до 10 та від 2 до 13 карб. 15 коп. Ціни на робочі руки найбільш високі в північних повітах, а найнижчі в середніх, особливо в Чернігівському”.

Не кращим було становище на селі. Характерною з цього приводу є кореспонденція до “Черниговской земской газеты”: “Україна тепер вільна і не відчуває ні радості, ні щастя, завдяки матеріальним обставинам: страшенна дорожняча потрібних для життя предметів, а інколи відсутність до їх – все це стоїть на перешкоді до культурного розвитку сільського жителя.

Тепер всі заняті тим, аби як небудь своїм домашнім способом поновити матеріальні нестатки: так, наприклад, нестачу сукон і інших матерій за для одежі починають замінити своїм полотном, котре за допомогою приїзжих фарбовщиків фарбують у різні кольори, і тепер часто в селах можна побачити таку картину: де небудь на майдані розложеної огонь на котрому парує великий казан, а на тину вісять різного кольору полотна.

Нестача гасу тяжко відбивається на селі; приходиться світити лоем, олією, шпілочками, але цей світ і дорогий, і мало корисний для праці. Так, наприклад,

шевці зовсім не можуть шити чобіт вечором і ніччю... Бідніше люде ходять у постолах, не маючи спроможности купити чоботи у городі, а коштують вони 300 і більше карбованців... За день тепер більше не заробить як 10 карбованців...³⁹⁴

В багатьох північних повітах восени розпочався голод. Порівняно гарний врожай був пошкоджений дощем, запасів хліба у населення не було. Спекулянти з Почапа (нейтральна зона) переходили через демаркаційну смугу на територію Стародубського повіту та вивозили все продовольство, користуючись великою кількістю грошей. Ціна хліба піднялася до 120 карб. за пуд.

В той же час на Чернігівщині порівняно добре була розвинена сільськогосподарська кооперація. Восени в губернії налічувалося майже 140 сільськогосподарських кооперативів. Монополістом по закупівлі хліба у населення була Чернігівська контора Державного хлібного бюро.

Скрутне продовольче становище ускладнювалося епідеміями грипу (іспанки), холери, тифу, дизентерії. Через відсутність медичного обслуговування, нестачу ліків хворіли майже цілими селами. Багато хворих помирало. Так, у вересні Ніжинська повітова земська управа повідомила губернську, що в повіті іспанською хворобою охоплені села Талалаївка, Безуглівка, В.Дівича, Монастирище та інші. Кількість хворих від 200 до 400 в кожному семі. В Талалаївці захворіли лікар та два фельдшери, в Носівці — лікар. В Путиньському повіті розповсюджувалась спібрська виразка, в Новозибківському — черевний тиф, в Чернігові іспанка ускладнювалась запаленням легенів.

У вересні при Чернігівській общині Червоного Хреста відкрилась хірургічна лікарня на 40 ліжок.

Значно результативніше працювало міністерство народної освіти. На Чернігівщині його розпорядження виконував губернський комісар освіти Гнат Стаднюк. В губернії активно проводилася українізація початкових шкіл, створювалися українські гімназії, спеціальні підготовчі курси. Так, 25 червня в Чернігові відкрили курси українознавства для вчителів вищих початкових шкіл Чернігівського, Остерського та Городнянського повітів. В Любечі відкрилося вище початкове училище та гімназія. В Ніжині в серпні відкрили гімназію для дорослих, а в жовтні в Ічні - українську державну гімназію змішаного типу. На державний бюджет були переведені перша українська гімназія в Чернігові (відкрита в жовтні 1917 р.) та Ніжинський історико-філологічний інститут. З ініціативи Чернігівського губернського земства в жовтні в Чернігові відкрили постійні педагогічні курси, а в листопаді — дві безкоштовні школи для дорослих.

І трудня, після великої підготовчої роботи, в приміщенні торговельної школи розпочав роботу Чернігівський народний університет. Чернігівський учительський інститут, позбувшись орендованого приміщення у Дворянському пансіоні внаслідок ревізії німецьким штабом, в жовтні розпочав заняття в будинку Духовної семінарії.

В галузі культури можна відзначити активну діяльність видавництва "Сіверянська Думка", чернігівської і місцевих "Просвіт" — всього в губернії нараховувалося 97 її відділень, аматорських театральних труп. Однак, на думку одного з дописувачів, основний недолік чернігівського життя полягав у відсутності вагомих культурних розваг: бібліотека бідна, працює всього два кінемагографа ("Мираж" та "Наука и жизнь") і, головне, немає постійного театру. До цього треба додати, що за свідченням тих же газет музей українських старожитностей Василя Тарновського з невідомих причин майже завжди залишався зачиненим. А ось Чернігівська Вчена Архівна Комісія працювала досить активно.

Чернігівське товариство художників час від часу влаштовувало виставки картин. Одна з них відбулась 26 серпня в залі музичного училища. Особливу увагу

відвідувачів привернули твори Бориса Пилипенка. Як писала місцева преса, це був один з небагатьох художників, роботи якого завжди прикрашали подібні виставки. Приємно визначити, що згодом Борис Кузьмич став музейним працівником. В 1922 році він очолив Чернігівський етнографічний музей, а після об'єднання – етнографічний відділ Чернігівського державного музею.

Не можна не помітити активну громадську діяльність населення в цей час. Вражає велика кількість об'єднань, союзів, комітетів, які діяли в Чернігові у другій половині 1918 року. Ось деякі з них: Чернігівська спілка домовласників, спілка землемірів, спілка батьківських комітетів середніх учбових закладів, спілка трулящих офіцерів, спілка Георгіївських офіцерів, Чернігівське товариство лікарів, Чернігівський комітет громадської допомоги військовополоненим, жіночий союз і таке інше. Активно діяли профспілкові комітети і кооперативні об'єднання.

Своюю ініціативністю та політичним характером дій виділялася Чернігівська філія Українського Національного союзу, організації, якій судилося зіграти вирішальну роль у поваленні гетьманської влади в країні. До Чернігівської філії, утвореної у вересні, входили представники українських соціалістичних партій та лів'яти українських організацій, у тому числі – товариства “Просвіта”, української селянської та учительської спілок, гуртка активної української молоді. Очолював філію голова “Просвіти” Іван Коновал. Активно в ній працювали Микола Шраг, Гнат Стаднюк. В повітах створювалися місцеві філії Національного союзу. Наприкінці жовтня представники Чернігівської філії звернулися до преси із заявою, в якій зазначалося, що вже протягом кількох місяців в чернігівських в'язницях сидять без пред'явлення обвинувачень ряд громадських діячів – колишні повітові комісари, земські службовці, губернські гласні. Серед них Гаврило Оманець, колишній член Центральної Ради.

Гетьманську владу на Чернігівщині захищали частини вже згладуваного 5-го корпусу Дорошкевича, штаб якого містився в Чернігові, гетьманська варта, а також дивізія сірожупанників. В жовтні за наказом П.Скоропадського створюються козачі формування. Чернігівським кошом отаманом затвердженій полковник Нагорський.

А як поведуть себе німці? За свідченням сучасників все залежало від особистостей. Кайзеровські війська хоча і оголошують у своїх численних об'явах, що прийшли на Україну для створення порянку та спокою, для допомоги всім тим, хто чесно працює бажая заробляти свій хліб, дуже часто ображають місцеве населення, іноді відверто знущаються з нього. В перші дні після окупації за наказом німецького коменданта Чернігова, про всяк випадок, було заарештовано губерньського комісара вже не існуючої Центральної Ради Гната Стаднюка та його помічника Романа Ганжу. Перший сидів під домашнім арештом, другий – в тюрмі. Десять днів потому їх звільнили.

28 червня в с.Берестовець на Борзнянщині збори споживчого товариства відбулися тільки після того, як організатори насилу випросили дозвіл у німецького окружного коменданта. Причому в зборах брали участь з півдожжини озброєних німців.

Тоді ж, в цьому селі німці розпочали реквізицію продуктів. Треба їм було 100 пудів картоплі, 60 пудів жита, 10 пудів сала. Врешті-решт зібрали 100 пудів жита по ціні 4 карб.60 коп. за пуда, причому самі селяни платили по 50 карб. за пуда; по 10 пудів квасолі та гороху по 10 карб. за пуда, картоплі 65 пудів по 2 карб.80 коп. при ціні 10 карб. за пуда і т.д.

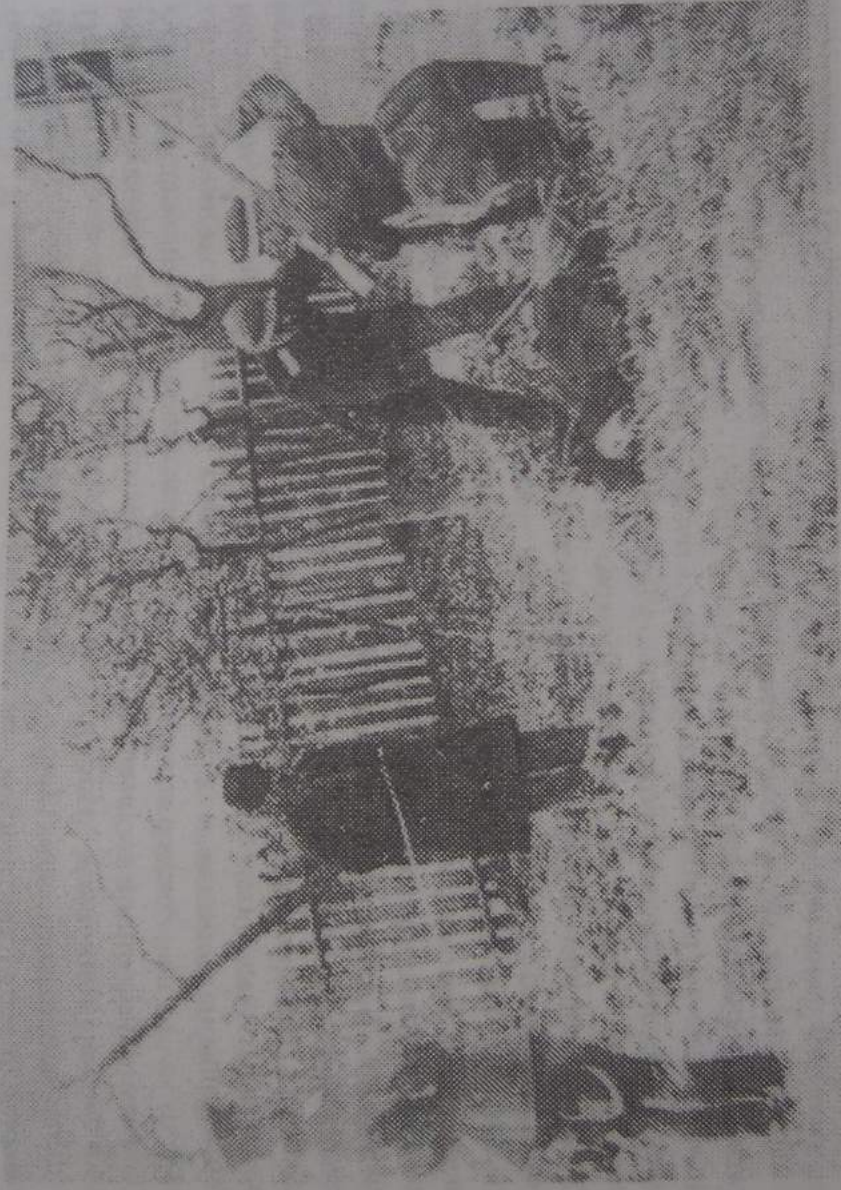
З с.Хотівля Городнянського повіту повідомили, що на початку серпня приїхали до сільського старости чоловік з 10 німців з вимогою зібрати для них певну кількість хліба. Через кілька днів в селі можна було побачити таку картину:

після невтомної праці прийшли селяни до будинку старости, щоб відати частину свого хліба. Стоять собі бідолахи та тільки зітхають, і врешті кажуть: "Як не міркуй, а хліба давать треба"⁵.

Таким чином, населення підкорялося насилля, усвідомлюючи своє безсилля.

Але пірше від німців діяли створені подекупи добровольчі каральні загони так звані "власників", які тепер мстили тим, хто раніше ділив їх землю.

Ще складнішою була ситуація в прикордонних з радянською Росією селах. В с.Хохловка Глухівського повіту 20 липня каральній німецько-українській загін після перестрілки з місцевими більшовиками спалив все село. У вогні загинуло понад 100 дворів з усім майном мешканців. Згоріла і церква. Дуже дорого обійшлося хохловцям співчуття більшовикам.

Знуцання німецьких солдатів над селянами
с. Матвіївка Сосницького повіту Чернігівської губернії
1918 р.

Крім того, весь час існування Української Держави на Чернівщині не припинялися військові зіткнення з більшовицькими загонами. Прифронтові села та повітові центри неодноразово переходили з рук в руки. Майже кожного дня з-за Десни більшовики обстрілювали із гармат м.Новгород-Сіверський. В Глухівському і Конотопському повітах в частіх пограбуваннях, вбивствах, піпалах місцеве населення звинувачувало більшовиків.

Для характеристики складних процесів у глибинці цікаве повідомлення з Сосницького повіту. Місцевий кореспондент пише: "...Не тільки ті, що йшли, як сліпі, за большевиками, але й ті, що так широко підтримували Українську Центральну Раду, що мали гонення і різні втиски від большевців, і ті, тепер в сумному становищі. Реакція наступає незвичайно широким кроком. Багато з бувших поліційських получили посади в міліції та інших установах; все реєстроване, або взяте на учот комітетами та совітами, повертається власникам, да ще з великими грошовими вимогами — з такими, що аругому ні в якому разі уплатити не можливо,

бо, підвісиви подрахунок, можна бачити, що вимога більше пограбованого в декілька разів, що на уплату такої вимоги і винний і не винний в погромах і грабунках повинен позбутися половини свого господарства... Нова влада нічим себе, крім застрашками, не проявила, і це тільки збільшує смуток в голові того, хто тільки працював і працює на тому, що в його є, і хто не хотів чужого”⁶.

Логічним наслідком соціально-економічної політики Української Держави і господарювання окупаційних військ став антигетьманський рух, який на Чернігівщині переріс в збройне повстання. Підготував його військовий штаб Чернігівського підпільного губкому партії більшовиків за наказом Центрального комітету українських комуністів. Очолюв повстання Микола Кропив'янський, колишній підполковник царської армії, уроженець с.Володькова Дівця (нині с.Червоні Партизани) Ніжинського повіту. На початку серпня першим почав бойові дії Вертійський повстанський загін на Ніжинщині. Ніжинський та Мринсько-Носівський загони вели запеклі бої на вулицях повітового центру. Повсталі захопили села Мрин, Плоске, Колісники, Зруб, Мильники Ніжинського повіту, Салтикову Дівцю, Куликівку, Жуківку, Дрозівку та інші - Чернігівського. Хвиля повстань прокотилася по всій губернії, вийшла за її межі.

“Черниговская земская газета” про серпневе повстання сповіщала під заголовком “Ніжинські жахи”, скупю перераховуючи кількість загиблих з обох боків. Про напад повсталих на німецький загін в с.Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту йшлося більш докладно: “...1(14) августа, рано утром, бандиты открыли сильный пулеметный огонь по селу вблизи церкви, где были сосредоточены квартиры немецких солдат. Застигнутые врасплох, мирные жители в страхе начали прятаться от пуль кто куда мог. Страшная пулеметная, ружейная и бомбомётная перестрелка продолжалась около ¼ часа. Наконец, бандиты с криком «ура» ворвались в квартиры, где помещались немцы и стали добивать раненых и грабить германский фураж и некоторое имущество мирных жителей, при чем некоторым из последних грозили расстрелом за то, что приняли германцев в свои квартиры; но со стороны расположения германских солдат начали лететь артиллерийские снаряды и бандиты разбежались. Под вечер немцы стали зажигать дома, гумна, сараи, бани и вообще все постройки по селу. Открылся пожар, к ночи охвативший... все село. Сгорело до тла 415 домов... уцелело около 50...”

Убито 15 німецьких солдат и много большевиков. Народ разорен до крайней степени. Мало того, германскими властями запрещено жителям Вороб'ївки обстраиваться и снимать посевы с полей и огородов. Некоторых из жителей арестовали, 6 человек расстреляли”⁷.

Німецькі війська, які підійшли з боку Києва поступово придушили повстання. «Черниговская земля» за 15.вересня сповіщає про повну ліквідацію повстання на Чернігівщині. Вміщує повідомлення про жахливу розправу над сімома жителями с.Дрозівка, яких повстанці закопали живцем, про розстріл ними в с.Жуківка трьох та поранення одного заможних селян, про арешт майже 100 селян, які брали активну участь у повстанні. Рештки партизанів-повстанців, розосередившись на дрібні групи, проривалися з оточених районів і йшли в ліси півночі губернії – на Унечу, Серединну Булу, Коренево.

Опозиція проти гетьмана в Україні дедалі зростала. Крім більшовиків рішучу боротьбу проти гетьманського уряду вів Український Національний Союз на чолі з Володимиром Винниченком та Всеукраїнський Союз Земств, Київську губернську управу якого очолював Симон Петлюра, Чернігівську – Олексій Свечин. Для керівництва повстанським рухом 13 листопада обрано Директорію з п'ятих осіб: В.Винниченка, С.Петлюри, Фелора Швеця, Опанаса Андриєвського та

Андрія Макаренка. Осередок Директорії знаходився в Білій Церкві. Основною військовою силою повстанців були Січові Стрільці. Постійно зростало число нерегулярного війська – добровольців з селян та міського населення. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету. Повстанці рушили на Київ.

На початку листопада на Чернігівщині було дуже неспокійно. Всього розповсюджуються чутки про збройні повстання, про від'їзд німецьких вояків з України. За наказом командира 5-го корпусу Дорошкевича 1 листопада на вулицях губерньського центру з'являються військові патрулі, а 12 листопада за наказом гетьмана Чернігівська губернія переведена на військовий стан. Губернський староста М.Висоцький призначений головним начальником Чернігова та Чернігівської губернії. В краї розпочалася мобілізація офіцерів, унтер-офіцерів, студентів вищих навчальних закладів до гетьманських військ. В Чернігові створюються загони самоохорони для нічного патрулювання міста.

Цікаво, що незважаючи на дуже серйозний стан, чернігівські газети цього часу рясніють об'явами місцевої влади, які заперечують реальні події в Україні – успішне просування повстанців на Київ, напади більшовиків в Україну з півночі, відмову німців придушувати повстання, негативне ставлення країн Антанти до пана гетьмана. Ось повідомлення штабу 5-го корпусу за 7 грудня: "Сосницький уеза очиннен от повстанцев. Выслана разведка в направлении на Новгород-Северск. В Конотопе организуется дружина, в Крутах спокойна. В Борзне и окрестностях повстанцы производят грабежи и убийства".⁸ В ті ж дні за розпорядженням Дорошкевича в Чернігові заарештовано 70 офіцерів Козелецького і Ніжинського полків, які на військовій нараді висловились за боротьбу з більшовиками, але відмовились виступати проти петлюрівців. Заарештовано також колишнього губерньського коменданта полковника Бондаренка та п'ятеро молодих українців-інтелігентів, серед яких Микола Шраг та Віктор Коновал. На бік повстанців перейшла Чернігівська дивізія сірожупанників.

За дві доби до зречення гетьмана, 12 грудня чернігівський губерньський староста повідомляє населенню, що в Чернігові знайдеться достатньо сил для перешкодження вторгненню повстанців в місто і що чутки про їх наближення безглузді та безпідставні.

14 грудня П.Скоропадський відмовився від влади, передав її урядові і за допомогою німців ввійхав за кордон.

Чернігівщина залишилася зі своїми проблемами, вирішити які намагалися вже інші політичні сили.

¹ Черниговская земская газета (далі ЧЗГ).-1918.-№ 33-34.-С.10.

² ЧЗГ.-1918.-№ 31-32.-С.2.

³ ЧЗГ.-1918.-№ 57-58.-С.5.

⁴ ЧЗГ.-1918.-№ 85-86.-С.6-7.

⁵ ЧЗГ.-1918.-№ 65-66.-С.5-6.

⁶ ЧЗГ.-1918.-№ 43-44.-С.5.

⁷ ЧЗГ.-1918.-№ 65-66.-С.5.

⁸ Черниговская мысль.-1918.-8 декабря, № 134.

Микола Петрович Ліневич

В Чернігівському історичному музеї ім.В.Тарновського зберігається новітній альбом, виданий 1914 року у Петербурзі до 10-ї річниці російсько-японської війни 1904-1905 років (Дл.-1204). В ньому, серед великої кількості фотографій і малюнків, вміщений портрет генерал – ад'ютанта Миколи Петровича Ліневича, головнокомандувача військ на Далекому Сході.

В історіографії в ряді причин поразки Росії у війні вказано “бездарність генералів”.¹

Та чи заслуговує такої оцінки офіцер М.Ліневич, родовід якого тісно пов'язаний з Чернігівщиною?

Відомо, що особистий фонд М.Ліневича знаходиться в Російському Державному військово-історичному архіві (м.Москва).² Документи, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області і де неодноразово зустрічається прізвище Ліневич³, стосуються родичів Миколи Петровича по лінії дворянського прапрадіда. Пропонуване дослідження життєвого шляху нашого земляка здійснено за періодичними виданнями кінця XIX – початку XX ст. та нечисленними працями з історії російсько – японської війни.

М.П.Ліневич – представник шостого покоління козацького роду Карпа Ліневича, сотника із села Волинка (тепер Сосницький район). У 1718 році, купивши землі в селі Чорногічі, Карпо тим самим заклав основу родовому маєтку.

Його нащадки теж перебували на державній службі: військовій або цивільній.⁴

Батько Миколи Петровича, Петро Григорович Ліневич, народився 1804 року в селі Козляничі (тепер Сосницький район). Своєю службовою кар'єрою розпочав канцеляристом Сосницького повітового суду. Наприкінці 1820-х років Петро Григорович переїхав служити до Чернігова. Дочекавшись посади, що 1828 року він посів місце столоначальника Чернігівського губернського правління. В цьому ж році отримав чин колезького секретаря. Йшов час. Змінювалися посліди Петра Григоровича, підвищувався його ранг. У 1841р. він – редактор газети “Черніговские губернские ведомости”, колезький асесор. У 1848р. – чиновник для особливих доручень при чернігівському губернаторі, надворний радник. Цей чин давав право на спадкове дворянство, яке і було надане П.Г.Ліневичу 26 серпня 1854р.⁵

Те, що Петро Григорович працював у Чернігові, а його дружина Марія Іллівна мала в місті дерев'яний будинок, дає підставу зробити висновок, що другим сином цього подружжя, Микола Петрович Ліневич 24 грудня 1838 року народився

М.П.Ліневич

саме тут. Чернігів, як місце народження М.Ліневича, вказаний і істориком Г.Милорадовичем.⁶ Середню освіту юнак отримав у Чернігівській гімназії, яку закінчив 1853 року.⁷

Мати на цей час вже померла, батько був зайнятий службовими справами, займаючись розкольникми.⁸ Чи ці обставини, чи якісь інші почуття підштовхнули молодого хлопця пов'язати свою долю з армією. Віднині і, як виявилось, на все життя.

Військова служба М.Ліневича почалася з нижніх чинів в перший рік Кримської війни, коли 1853 року він був зарахований добровольцем – “вольноопределящимся” – в учебний батальйон 58 піхотного Празького полку.⁹ З через рік він отримав перший офіцерський чин – прапорщик.¹⁰ Подальша армійська служба на довгі роки була пов'язана з Кавказом. Під час російсько – турецької війни 1877-1878рр. М.Ліневич командував 2 Кавказьким стрілецьким батальйоном¹¹, беручи участь у найскладніших військових операціях. На Кавказі він отримав свій перший орден – св.Георгія 4-го ступеня. Там же дослужився до полковника.¹² Під час штурму Цихис –Дзирських висот Миколу Петровича було тяжко поранено в ногу – роздроблені кістки стопи. Вирок лікарів – ампутація ноги. Ліневич дав на це згоду, та дружина, до речі, італійка за походженням¹³, категорично заборонила робити таку операцію. Після тривалого лікування полковник знову зміг повернутися до ліночої армії, але ходив кульгаючи.

У 1891 році Микола Петрович став генерал – майором.¹⁴ А у 1895 році отримав призначення на посаду командувача військ Південно–Уссурійського відділу Приамурського військового округу.¹⁵ На Далекому Сході М.П.Ліневич прослужив понад 10 років. Саме вони принесли йому і славу, і забуття.

У 1899 році у Китаї розпочалось іхтуанське повстання, спрямоване проти надмірного впливу наймогутніших капіталістичних держав на розвиток цієї країни. В Пекіні повстанці взяли в облогу закордонні посольства. Над ними нависла загроза розправи. М.Ліневич, тільки-но призначений командувачем 1 Сибірського корпусу, був обраний “начальником” інтернаціонального війська, у складі російських, французьких, італійських, австрійських, японських і англійських пірозмлів, яке вирушило на Пекін.¹⁶ Повстання було придушене. Військові здібності Миколи Петровича оцінив російський імператор Микола II, який нагородив полководця орденом св. Георгія 3-го ступеня.¹⁷

За спогадами сучасників, Сибірські стрілецькі полки Ліневича вважалися чи не найкращими військовими силами на Далекому Сході.¹⁸ Микола Петрович, для якого взірцем військової доблесті були О.Суворов та М.Скобелев, намагався продовжувати їхні традиції армійського виховання. Він вбачав в кожному солдаті перш за все людину. Дуже вимогливий щодо військової підготовки у підрозділах, Ліневич не був байдужим до особистих потреб своїх воїнів. Поза його увагою не залишались ані госпіталі, ані солдатські кухні. Генерал особисто перевіряв їхній стан. Недарма між собою солдати називали свого командира “папашею”.¹⁹

1903 року генерал – майор Ліневич отримав призначення на пост командувача Приамурського військового округу і виконуючого обов'язки генерал – губернатора Приамур'я.²⁰ Дуже скоро імя М.Ліневича стало на Далекому Сході “символом найбагатородніших справ”.²¹ Як писала газета “Московские ведомости” “майже із простого села на справжнє місто” перетворився в той час населений пункт Никольск – Уссурійський. Почала видаватися газета, були утворені благодійні товариства. І “всім, що в Никольську-Уссурійському було найкращого, місто зобов'язане Ліневичу”.²²

Як особистість Микола Петрович вражав сучасників своєю енергійністю, простотою і ширістю. Але бував він і суворим. Якщо офіцери ображались, коли

генерал докоряв їм у присутності солдатів, Ліневич відповідав: "Всі – солдати. Якщо я зроблю щось недобре, і мене рознести треба".²³

В цей час на Далекому Сході схрестилися політичні, економічні і військові інтереси двох могутніх держав - Росії та Японії. 24 січня 1904 року Японія розірвала дипломатичні відносини з Росією. Почалася війна. У списку претендентів на посаду головнокомандувача російських армій, серед інших, згадувалось і ім'я М.П.Ліневича.²⁴ Але генерал отримав призначення на тимчасове командування Маньчжурською армією.²⁵ Після зайняття експедиції у Північну Корею він знову був відкликаний до Хабаровська. Оточуючих це дуже заливало. Але Верховне командування мало свої плани. У березні 1904 року Маньчжурську армію очолив О.Куропаткін, досвідчений офіцер, вихованець Академії Генерального штабу, з 1898р. – військовий міністр. 11 вересня 1904р. війська у Маньчжурії були розподілені на дві армії, і Куропаткін очолив 1-у Маньчжурську армію.²⁶ Майже через місяць, 12 жовтня 1904р. "височайшим" наказом він був призначений головнокомандувачем всіх збройних сил на Далекому Сході.²⁷

Продумуючи кандидатури командувачів своїх армій, О.Куропаткін не міг не згадати про М.П.Ліневича, який до речі, ще 21 серпня 1904р. "за отлічне по службі" був підвищений до чину генерала від інфантерії, тобто повного генерала піхотних військ.²⁸ 14 жовтня 1904р., перебуваючи у Хабаровську, Микола Петрович отримав телеграму від нового головнокомандувача з пропозицією очолити 1 Маньчжурську армію.²⁹ Але майже через півроку, після поразки російських військ у Мукаєнській битві (6-12 лютого 1905р.), генералам О.Куропаткіну і М.Ліневичу довелось помінятися місцями. За царським наказом від 2 березня 1905 року головнокомандувачем збройних сил на Далекому Сході був призначений М.П.Ліневич.³⁰

Генерал Ліневич не закінчував ні військового училища, ні академії, але його слава офіцера – практика надихала військо надією на можливість перемоги над ворогом. Входячи в курс справи, аналізуючи помилки попередніх бойових дій, командувач бачив недоліки російської армії, без усунення яких новий наступ він вважав просто недоречним. Пізніше така його позиція набула негативної оцінки в історіографії: "Не проявив воєнних дарованих"³¹, "оказался не на высоте"³², - писали наші сучасники про М.П.Ліневича. Але тогочасна преса оцінювала події інакше. Газета "Речь", наприклад, писала, що генерал розвинув кипучу діяльність, приводячи розрізнені під Мукаєном армії до порядку, піднімаючи моральний дух війська.³³ Газета "Русский инвалид" констатувала, що головнокомандувач хоч і вирішив відступити, але в той же час довго стояв на кожній позиції, збираючи і формуючи армію.³⁴ "Московские ведомости" зазначали, що в новому полководці було все: заслужена слава героя, хоробрість, досвід і головне – знання всіх тих місцевих умов, за яких необхідно було вести справжню війну, і знання ворога, з яким вже доводилося битися.³⁵ Виходячи з цього, однозначно можна сказати, що М.П.Ліневич на той час обрав свою особисту тактику щодо подальших військових дій і був налаштований на перемогу. Коли стало відомо про наміри воюючих держав розпочати мирні переговори, 28 травня 1905 року головнокомандувач виїхав до Петербурга таку телеграму: "Не время говорить о мире после Мукаенского и Цусимского сражений. Опьяненный успехами неприятель предьявит, несомненно, требования, противные чести нашего отечества. А между тем нет причины соглашаться на эти требования, когда мы не доведены до этой крайности... Позиции наших войск превосходно укреплены. Дождливое время не позволило мне перейти до сего времени в наступление. Но теперь, когда наши мукаенские потери совсем пополнены и наши армии усилены новыми корпусами... я чувствую себя в силах противостоять неприятелю. Я надеюсь в течение этого месяца предпринимать наступление, которое совершенно изменит положение вещей".³⁶ Командувачі армій також вважали, що переговори

“вихоплюють перемогу у них із рук”, і просили дати ще шість місяців для продовження військових дій.³⁷ Але в цей час уже обговорювався склад делегації для проведення мирних переговорів. 27 липня у м.Портсмуті відбулося їхнє перше засідання, а 23 серпня між Росією і Японією – підписана мирна угода. Японський маршал Ойяма, який ще недавно з острахом згадував ім'я Ліневича, тепер, як переможець, привітав генерала із закінченням війни.³⁸ План наступу, який готував Ліневич, назавжди залишився тільки на папері.³⁹

Замість битв і перемог попередю був довгий час очікування ратифікації мирної угоди і підготовки до демобілізації військ. Старий генерал добре розумів, що собою являють армії у бездіяльному стані. Запобігаючи можливим негараздам, 11 вересня Микола Петрович видав наказ. Ним передбачалося: розселити війська в теплих приміщеннях, додатково побудувати опалювані кухні та хлібопекарні. Офіцери обмундирування, в місцях зиміві обладнати кухні та хлібопекарні. Офіцери зобов'язувалися підтримувати у військах належні дисципліну і санітарний стан. Передбачалося проведення стройових занять, призової стрільби, у вільний час – ігор для нижніх чинів. За наказом командувача вимагалося шанобливе, без порушення законпорядку ставлення до місцевого населення.⁴⁰ Додатковим циркуляром Головного штабу Микола Петрович розпорядився скласти списки нижніх чинів, яким було ампутовано ногу чи руку, для виплати їм грошової допомоги від 500 до 1000 рублів.⁴¹ Як бачимо, і тепер, напередодні демобілізації, генерал Ліневич, не забував про потреби свого війська.

1-го жовтня 1905р. російський імператор підписав мирну угоду. Генерал М.П.Ліневич залпшався на посаді головнокомандувача з пожадуванням військово-приворного звання – генерал – ад'ютант. Імператор нагородив його орденом св. Володимира 1-го ступеня “в воздаяние трудов по многочисленному сложным вопросам, возникавшим в течение русско – японской войны, и способствованию правильному и успешному разрешению их”.⁴²

Наступні місяці принесли Ліневичу багато хвилювань. Революційні виступи, що прокотилися по всій імперії, зачепили і Далекій Схід. Проти влади піднялися службовці, залізничники, солдати. Аби призупинити недоволення у війську, Ліневич дав наказ про негайне звільнення в запас 5 тис. нижніх чинів, призначених з Центральної Росії, і усіх запасних з Приамур'я.⁴³ Це призвело до тимчасового зменшення заворушень. Але у грудні 1905р. і січні 1906р. відбулися нові багатолюдні виступи.

Ліневич мав надію стримати революційну хвилю без кровопролиття, про що свідчать записи в його щоденнику:

19 жовтня 1905р.:

“... Забастовщикам (цивільним, телеграфістам. – О.І.) объявлено, что если с завтрашнего дня не приступят к работам, то будут уволены и вместо них будут поставлены солдаты – телеграфисты.”⁴⁴

2 листопада:

“Запасные справедливо ропщут на то, что их задерживают. Они призваны были на войну и оторваны от своих семейств исключительно только по случаю войны. Если война ныне окончилась, то справедливость требует всех запасных отпустить на родину....”⁴⁵

20 листопада 1905р.:

“Какое недоверие к солдату и какое жалкое понятие у обоих о службе, о солдате и о бунте!” – так писав Ліневич у відповідь на пропозицію О.Куропаткіна і З.Рожественського (З.Рожественський – вище – адмірал, командувач 2 Тихоокеанської ескадри. –О.І.) відправляти запасних з озброєною охороною, аби уникнути бунтів.⁴⁶

Але гуманність Миколи Петровича деякі офіцери сприймали як розгубленість: “Штаб Анневича, отрезанный рялом частных почтово – телеграфных забастовок

от России, пребывал в полной прострации, а сам главнокомандующий устраивал в своем вагоне совещание с забастовочным комитетом Восточно – Китайской железной дороги, уступая его требованиям”.⁴⁷

Такий Ліневич владу не задовольняв.

Ще один запис з його щоденника:

“9 января 1906г.

Сегодня получил телеграмму от Редигера (Редигер О.Ф. – військовий міністр. – О.І.) о том, что я допустил преступное бездействие и чтобы я по болезненному своему

состоянию избрал бы себе преемника для замещения меня”.⁴⁸

20 січня 1906 року імператор підписав наказ про передачу військ на Далекому Сході під командування генерала М.Гродекова. Ще 1-го лютого Ліневич телеграмою заповнив уряд, що в арміях, Владивостоці, Харбіні, Читі все спокійно, а 3 –го – повідомив про складення своїх повноважень.⁴⁹

З Далекого Сходу генерал – ад’ютанта М.П.Ліневича проводжали урочисто.⁵⁰ Але по приїзді в Петербург проти нього була порушена судова справа. Микола Петровича звинуватили в недостатній протидії повстаням на Далекому Сході. І хоча після тривалого, 8-місячного, розслідування справу було закрито, сам факт її порушення негативно вплинув на заорор’я генерала.

10 квітня 1908 року після недовгої хвороби Микола Петрович помер, не доживши декількох місяців до 70 років.⁵¹ Похорон відбувся 12 квітня на Нікольському цвинтарі Олександро – Невської Лаври у Петербурзі. Над могилою пролунали залпи і ... вірші:

“Гордимся мы, что вождь и брат

В тебе для нас соединились,

Что ты отцом был для солдат,

Что по тебе мы все равнялись.

Залп троекратный прозвучал

Над дорогою нам могилой.

С какой завидной духа силой

В боях ты их всегда встречал!

Прощай, наш вождь, покойся с миром!

Ты долг исполнил до конца

И славу стойкого бойца

Стяжал себе пред целым миром.”⁵²

На початку вересня 1908 року з Петербурзького окружного суду у Чернігівську духовну консисторію надійшло повідомлення про заповіт М.Ліневича. Окрім поховання його в одному із чернігівських монастирів або в “огорожі собору”, Микола Петрович просив поставити на його могилі пам’ятник, який би простояв без реставрації до 100 років. На це він виліляв 8 тис. руб.⁵³ Сьогодні на могилі стоїть дуже скромний, схоже поновлений, гранітний обеліск.

Значні кошти заповідав М.Ліневич на завершення учнівських стипендій свого імені для дітей офіцерів 84 піхотного Ширванського полку та 2 Кавказького стрілецького батальйону, яким він свого часу командував; для вихованців Чернігівської чоловічої гімназії, де він навчався. В гімназії перевага надавалася родичам на прізвище Ліневич і найбільшим учням відмінної поведінки та успішності, уродженцям Чернігівської губернії. У липні 1908 року педагогічна рада гімназії затвердила 7 таких стипендій

О.М.Ліневич

на загальну суму 500 рублів.⁵⁴

Деякий капітал залишив Микола Петрович на розвиток "поселення ім.Ліневича в Приморській області біля м.Нікольск-Уссурійського."⁵⁵ На відсотки з цього капіталу наказував відкрити сільську школу.

За заповітом синові Олександрові для урядкування передавались шоденники. Олександр Миколайович Ліневич також брав участь у російсько-японській війні. У жовтні 1904 року його, хорунжого 4 Забайкальської батареї було нагороджено орденом св. Анни 4 ступеня з написом "за хоробрість".⁵⁶ Подальша доля Олександра, як і двох доньок⁵⁷ М.Ліневича, невідома.

За довгі роки розвитку історичної науки ім'я М.П.Ліневича, на жаль, обросло такими епітетами як "рядовой фронтовик", "одряхлевший старик" без "политической сознательности".⁵⁸ М.П.Ліневич не був політиком, він був офіцером, офіцером, який вважав "неможливим слухати музику, коли ллється кров".⁵⁹

Розповідь про М.П.Ліневича хотілося б закінчити словами із некролога в пetersburgській газеті "Новое время": "В особі покійного генерала ми втратили одного із найкращих представників нашого військового середовища, одного із тих небагатьох, чия ім'я могло панімути дух у військах і кого під вогнем і смертю солдати вважали "своїм".⁶⁰

1. Черниговский Е.Д. Русско-японская война 1904-1905 годов. - М., 1953. - С.14.

2. Российский Державный исторический архив. - Ф.77. - Спр.27.

3. Державний архів Чернівецької області. - Ф.127. Оп. 13. - Спр. 124. - Арк.1; Оп.2. - Спр.60. - Арк.1, 13; Оп.44. - Спр.310, Оп.1. - Спр.6702. - Арк.1, 3, 6, 10, 12. - Ф.128. Оп. 1. - Спр. 3994. - Арк.2; Спр.8425. - Арк.3, 5; Спр.12372. - Спр.12676.

Арк.1.

4. Мозаковский В. Малороссийский родословник. - К., 1912. - Т.III. - С.83-89.

5. Милорадович Г. Родословная князя черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т.II. - Ч.3. - С.190.

6. Там само.

7. Там само.

8. Мозаковский В. Вкладная праця. - С.89.

* "Вольнопреследованность" - мохоло мого, як за власним бажанням піти на військову службу, повинні були мати освіту на рівні шести класів гірничо або двох класів духовної семінарії. Маю певні підстави, як от: упевнювати довг записати окремі групи, зятти на власні кошти позв казармоно тощо. Служили 18 років 2- дійсною служби і 16 - в запасі.

9. Черниговское слово. (Далі ЧС) - 1908. - №424 - С.2.

10. Русско-японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Ліневича. - Л., 1925. - С.185.

Хоча Завтєвич вважає, що військовою службу Ліневич розпочав у 1855р., а перший офіцерський чин отримав у 1857р.

Див. Черниговский историко-археологический отрядной валекарь на 1906г. - Чернигов, 1905. - 24 декабря.

11. Нива. - 1905. - №11. - С.219.

12. ЧС. - 1908. - №424. - С.2.

13. Там само.

14. ЧС. - 1906. - №44. - С.2.

15. Нива. - 1905. - №11. - С.219-220.

16. Черниговский историко-археологический отрядной валекарь на 1906г. - Чернигов, 1905. - 24 декабря.

17. ЧС. - 1906. - №44. - С.2.

18. Нива. - 1905. - №11. - С.219-220.

19. Там само.

20. Советская историческая энциклопедия. - М., 1965. - Т.8. - С.687.

21. Цит. за: Черниговские губернские ведомости (Далі ЧГВ) - 1905. - ч. довер. №57. - С.2-3.

22. Там само.

23. Там само.

24. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. - Изд.11-е стереотипное. - Т.27. - С.162-163.

25. Советская историческая энциклопедия. - Т.8. - С.687.

26. Иллюстрированная летопись русско-японской войны. - СПб., 1904. - Вып. VII. - С.83.

27. Там само. - Вып. IX. - С.48.

28. Там само. - Вып. VII. - С.47-48.

29. Русско-японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Ліневича. - Л., 1925. - С.185.

30. Иллюстрированная летопись русско-японской войны. - Вып. XIV. - С.14.

31. Советская историческая энциклопедия. - Т.8. - С.687.

32. Саватини А. Оборона Порт-Артура. - М., 1991. - С.16.

33. Цит. за: ЧС. - 1908. - №456. - С.2.

34. Цит. за: ЧГВ. - 1905. - №109. - С.2-3.

35. Цит. за: ЧГВ. - 1905. - №57. - С.2-3.

36. ЧГВ. - 1905. - №123. - С.1.

37. ЧГВ. - 1905. - №146. - С.1.

38. ЧТВ. – 1905. – №188. – С.4.
39. Русско – японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Линевича. – С.169-174.
40. ЧТВ. – 1905. – №197. – С.3.
41. ЧТВ. – 1905. – №212. – С.1.
42. Там само. – С.4.
43. ЧТВ. – 1905. – №217. – С.3.
44. Русско-японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Линевича. – С.112.
45. Там само. – С.115.
46. Там само. – С.116.
47. Деникин А.И. Путь русского офицера. – М., 1990. – С.164.
48. Русско – японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Линевича. – С.V.
49. ЧТВ. – 1906. – №29. – С.3.
50. ЧТВ. – 1906. – №41. – С.4.
51. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Грант. – Изд. 11-е. – Т.27. – С.162-163.
52. ЧС. – 1908. – №428. – С.1.
53. ЧС. – 1908. – №535. – С.2.
54. ЧС. – 1908. – №589. – С.1.
55. ЧС. – 1908. – №426. – С.2.
56. Изюстрированная история русско – японской войны. – Вып. IX. – С.88.
57. Милорадович Г. Визант протия. – Т.11. – ч.3. – С.180.
58. Русско – японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Линевича. – С.V.
59. Там само. – С.100.
60. ЧС. – 1908. – №422. – С.3.

Музейна справа на Чернігівщині розвивалася як невід'ємна складова частина історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об'єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки і культури краю, а з іншого - краєзнавчі, історико-археологічні, меморіальні та природно-історичні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень.

Центром музейної справи був Чернігів, де діяло п'ять музеїв: Історико-археологічний музей Чернігівської губернської архівної комісії (заснований у 1896 р.), Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського (1902 р.), Єпархіальне архівесховище (1907 р.), Природно-історичний, сілськогогосподарський та кустарний музеї (1914 р.), Музей наочних посібників (1914 р.). У Нижні існував меморіальний музей М. В. Гоголя, у Глухові - "Зібрання предметів місцевої старовини та мистецтва", у Конотопі - Історичний музей, у Городні та Рипках - Музеї наочних посібників, в Острі - Педагогічний музей¹.

Музеї створювалися головним чином за ініціативою історико-краєзнавчих товариств та організацій, а також органів місцевого самоврядування за мінімальною участю адміністрації. Долаючи постійні матеріальні нестатки, музеї Чернігівщини, спираючись на безкорисливу допомогу та підтримку аматорів старовини, зуміли зосередити у своїх фондах унікальні експонати і матеріали. Поряд із загальнодоступними музеями в регіоні виникло чимало приватних зібрань пам'яток мистецтва і старовини.

Протягом 1919-1920 рр. майже всі музеї, що існували на Чернігівщині, були націоналізовані. Вони увійшли до складу музейної мережі республіканського або місцевого підпорядкування. У цей період робилися перші кроки у перетворенні музеїв із "сховищ пам'яток у будинки науки", накресливалися заходи, спрямовані на активізацію культурно-масової роботи музеїв.²

У Чернігові протягом п'яти післяреволюційних років почали функціонувати п'ять осередків, які виникли в результаті реорганізації міської музейної мережі. І-й Радянський музей був створений на базі Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського і налічував понад 10000 експонатів. Завідуючим музеєм було призначено відомого нумізмата та археолога В. А. Шугаєвського³. II-й Радянський музей, що налічував 7724 експонати, успадкував зібрання Історико-археологічного музею Чернігівської губернської архівної комісії та краєзнавчу бібліотеку з 6653 книжок. Очолив цей музей відомий археолог П. І. Смолічев⁴. III Радянський музей, що одержав назву "Музею панського побуту за часів кріпацтва" було засновано 1919 р. Це був чи не єдиний натовп в Україні музеї побуту. Близько 2000 його експонатів репрезентували обстановку будинку графа Милорадовича, доповнену пам'ятками мистецтва XVIII - XIX ст. Завідуючим музеєм було призначено Г. М. Вакуловського⁵. IV Радянський музей - Етнографічний - утворився за ініціативою Чернігівського наукового товариства у вересні 1920 р. на основі залишків кустарного складу земства, невеличкої колекції етнографічного відділу історичного музею та побутових і мистецьких пам'яток з інших музеїв міста. Близько 1000 його експонатів були згруповані у таких відділах: народне мистецтво, тканини, вибілки, кераміка, різьблення, одяг. Посаду завідуючого музеєм обійняв відомий етнограф Б. К. Пилипенко⁶. V Радянський музей - Музей культив-утворився 1921 р. на базі Музею єпархіального архівесховища та пам'яток, вилучених із церков Чернігівщини. Переважну більшість з його 13690 експонатів складали предмети українського мистецтва XVII - XIX ст. культового призначення. На

особливу увагу засадував рукописний відділ та збірка стародруків. Завідуючим було призначено відомого краєзнавця В. Г. Дроздова.⁸

Стихійний характер виникнення музеїв призвів до неминучого паралелізму в їхній діяльності, часом нездорового суперництва. Таке становище не могло не привернути увагу громадськості, яка неодноразово порушувала питання про об'єднання чернівецьких музеїв, але досягнути цього вдалося лише у 1925 р.

Загальна кількість експонатів новоутвореного музею становила 31728 предметів, які розподілялися по таких відділах: історичний - 12249 експонатів; археологічний - 7491; "панського побуту" і мистецтва - 2628; культів - 3884; селянського побуту (етнографічний) - 1762, та ін. У фотозархіві музею налічувалося 1440 експонатів. 17500 книжок переховувалося в його бібліотеці. Фонди музею у ці роки поповнювалися надзвичайно інтенсивно: тільки у 1925 р. наліїшло 2510 нових експонатів. Книгозбірня музею лише у 1926р. збагатилася на 7000 книжок із бібліотеки колишньої Чернівецької духовної семінарії.

Своєю метою музеї поставив "віобразити в історичній послідовності культурно-побутовий і громадський розвиток населення у місцевих умовах із найдавніших часів до сучасності, відтворити процес розвитку соціально-побутових форм в історичному аспекті".⁹

Водночас зростає мережа округових та повітових музеїв історико-культурного та природно-історичного характеру, яких 1924 р. у межах Чернівецьчини налічувалося 8¹⁰.

У грудні 1919 р. відкривається для огляду невеликий повітовий музей у Прилуках, завідуючим якого було призначено відомого літературознавця та краєзнавця І. Н. Капустянського¹¹. Два відділи музею - історичний та природознавчий - містили 1619 експонатів¹². Але через брак коштів та приміщення Прилуцький музей вже у 1923 р. припинив своє існування. У той же час у Сокиринцях (в колишньому маєтку Галаганів) функціонував доступний для огляду музей¹³. У 1927 р. на основі решток розформованого Прилуцького музею та сокиринських колекцій було створено новий окружний музей, до складу якого входили колекції старовинного різьбярства, меблів, кераміки, народних тканин, козацької зброї, а також 2 унікальні вертепи кінця XVIII - початку XIX ст. й сільськогосподарський реманент¹⁴. Завідуючим було призначено літературознавця та історика В. І. Маслова, завдяки енергійним зусиллям якого новостворений музей досить швидко перетворився на помітний краєзнавчий осередок, "що ставив собі за завдання вивчити Прилуччину в різних напрямках і через друкований і експозиційний матеріал дати можливість ознайомитись в деякій мірі з сучасним і минулим життям округи"¹⁵.

У липні 1920 р. виник Сосницький історико-археологічний та етнографічний музей, який поставив своєю метою збирання пам'яток, що "освітлювали б історію культури в районі м. Сосниці та його околиць", проведення археологічних й етнографічних досліджень¹⁶.

Заснування місцевого історичного музею у Конотопі пов'язане з діяльністю відомого історика О. М. Лазаревського. Згідно з його задумом музей мав комплексуватися архівними матеріалами, пам'ятками народного мистецтва, археологічними та етнографічними старожиттєвостями, фіксувати фольклорно-етнографічні відомості¹⁷. Але після смерті О.М.Лазаревського музей протягом тривалого часу не функціонував і відновив свою діяльність лише у 1920 р., коли були зібрані документи рештки земського музею, що містився у тамтешній бібліотеці, та 6000 томів з бібліотеки відомого бібліографа С. І. Пономарьова¹⁸. Послідовна діяльність, спрямована на виявлення та охорону пам'яток (палацу Розумовського, будинку Кочубея в Батурині) спричинила помітне нарощування музейних колекцій, які розподілялись по таких відділах: історико-археологічний, етнографічний, художній, церковний, природознавчий. Загалом фонди музею містилися близько

3000 експонатів. Майже 9000 томів книг зосереджувалося у бібліотечі осередку. Серед цінних пам'яток музею була збірка тканин, слухцьких поясів, цехові прапори, листи О.М.Азаревського, колекція ікон. Завідуючим Конотопським музеєм було призначено історика та краєзнавця М. Г. Вайнштейна.¹⁹

У 1920 р. за ініціативою повітового відділу народної освіти було засновано Новгород-Сіверський музей, який очолив художник і краєзнавець С. А. Гапеев. Музей успадкував частину зібрання старожитностей відомого мецената і колекціонера середини XIX ст. М.Й.Суденка і складався з трьох відділів: археологічного, художнього та церковної старовини. В останньому з них привертала увагу численні вироби золотарів (окади богослужбових книг, напрестольні хрести та інші предмети церковного вжитку), а також ікони ХУП-ХУІІІ ст., врятовані від загибелі під час закриття місцевих храмів і монастирів. Але, як згадував згодом сам С. А. Гапеев, "за перших часів існування музей терпів крайню нужду, становище було неміцне; установа здавалася нежиттєвою"²⁰. Завдяки зусиллям завідуючого і підтримці з боку місцевої інтелігентної музей витримав ці випробування і перетворився у помітний краєзнавчий осередок. У 1929 р. С. Гапеев очолив Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник, створений згідно з рішенням Раднаркому УРСР на території колишнього Спасо-Преображенського монастиря²¹.

На початку 20-х рр. зазнав суттєвої реорганізації заснований у 1911 р. Остерський педагогічний музей. Завідуючим було призначено географа і краєзнавця А.Г.Розанова²². Краєзнавчий піхід до комплектування музею зумовив склад фондів збірок і спричинив його перейменування у 1924 р. у Музей Остерщини, що поставив своїм завданням "вивчення природи, населення, археології, історії Остерщини". У трьох відділах музею (історико-археологічному, педагогічному та природничому) налічувалося у 1924 р. 1132 експонати²⁴.

Краєзнавцями Батурина Конотопської округи на базі пасічницького товариства було створено Музей пасічництва імені Петра Прокоповича (засновника першої в історії професійної школи пасічників у 1828 р. в с. Митченки біля Батурина). При музеї було створено пересувну виставку літератури з пасічництва. Про Батуринський народний музей писала преса, яка високо оцінила діяльність краєзнавців, а музей пасічництва називала одним із краших у Європі²⁵.

На початку 20-х рр. існували також краєзнавчі музеї у Глухові (близько 1000 експонатів), Ніжині, Борзнянський художній музей (близько 100 пам'яток з колекції місцевих аматорів старовини та художника М. М. Ге)²⁶ і Музей революції у Городні²⁷. Але брак коштів та непорозуміння з органами місцевої влади, які "не розуміли культурного значення музеїв і не співчували їм", призвели до суттєвих змін. Так, вже у 1922 р. було ліквідовано Городнянський Музей революції, Глухівський закрито для "переобладнання" експозиції, а Ніжинський передано до місцевого Інституту народної освіти²⁹. На початку 1924 р. припинив своє існування Борзнянський музей, експонати якого надійшли до Конотопського осередку³⁰.

Таким чином, зростання музейної мережі на Черніпівщині, як і в цілому в Україні, найінтенсивніше відбувалося впродовж 1919-1923 рр. Вивчення ажурел комплектування музейних збірок засвідчує, що вже з середини 20-х рр. стихійне формування колекцій поступається місцем планомірним надходженням. Що ж до характеру тематичного спрямування зібрань та структури місцевих музеїв, то в середині 20-х рр. замість музеїв місцевої старовини виникають та набувають ледялі більшого поширення саме осередки краєзнавчого профілю. Структура їх мала розпливчастий і нечіткий характер, зумовлений багатогалузевим і різномірним складом збірок. Це певною мірою відбивало прагнення охопити дослідженнями всі напрямки життя краю, створити своєрідні "малі академії" у кожному населеному пункті³¹.

Якісно нові зміни відбулися у цей період в діяльності музейних осередків, заснованих за доживотною доби. Ці заклади здобули статус державних, а відтак і централізоване фінансування. У роки промаданської війни музейні осередки зробили чимало для врятування та охорони пам'яток. Протягом 20-х рр. тривало дальше нарощування фондів зібрань, поповнення предметно-видового складу, визначення їхнього профілю. Багато цінних краєзнавчих матеріалів надійшло у ці роки до музеїв з колишніх храмів, панських маєтків, установ.

Саме у цей час на Чернігівщині, як і в інших областях України, відбувається перерозподіл музейного фонду, укрупнення окремих осередків за рахунок злиття дрібних музейних закладів та колекцій. Внаслідок цього наприкінці 20-х рр. на Чернігівщині діяло 7 музеїв: Чернігівський державний музей (37325 експонатів), окружні музеї у Глухові (4678 експонатів), Конотолі (6500 експонатів) і Ніжині (10000 експонатів), районні музеї у Прилуках (1264 експонати), Новгород-Сіверському (1487 експонатів) і Сосниці (1374 експонати)³³.

Розпочата наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. реорганізація музейної справи з метою широкого залучення музеїв до участі у соціалістичному будівництві значно активізувала освітній аспект їхньої роботи³⁴. Багато уваги приділялося перебудові експозицій, як основи для культурно-масової роботи. Як засвічає "Проект програми розвитку музейної справи в Україні", в основу якого були покладені положення, розроблені М. Біляшівським, значно змінився, порівняно з дореволюційним періодом, погляд на музей, помітно розширились його функції як наукової та культурно-освітньої установи. Обов'язковим структурним підрозділом краєзнавчих осередків, зазначалося у документі, повинен бути етнографічний відділ. Наголошувалося на необхідності виявлення та відтворення музейними засобами культурних взаємовпливів, розкриття соціальної сторони життя етнічних спільнот, проведення широкої освітньої роботи серед населення³⁵.

Першим кроком на шляху утвердження нових засад музейної справи була розроблена у 1922 р. Укрполітпросвітою програма реорганізації музейної справи в Україні. Вона передбачала заснування широкої мережі так званих соціальних музеїв, спрямовувала співробітників на перебудову експозицій на нових науково-методологічних засадах. У програмі зазначалося, що музейна експозиція, поєднуючи систематичний, комплексний та хронологічний принципи подання матеріалів, має відображати "динаміку соціальних відносин". Підкреслювалося необхідність "вітворювати успіхи соціалістичного життя, ширше залучати матеріали сучасності"³⁶.

На практиці це призвело, однак, до підміни конкретного висвітлення місцевої історії, культури та побуту механічним ілюструванням абстрактно-соціологічної схеми історичного процесу. Крім того, переведення провідних музеїв, у яких переважали дослідницькі форми діяльності, у відання Укрполітпросвіти, що орієнтувала музеї передусім на проведення широких культурмасових заходів, викликало цілком справедливе ремствування у середовищі наукової громадськості.

До того ж, досить часто за умов відсутності фахівців серед місцевих працівників політпросвіти, що керували музеями, траплялися непорозуміння між ними та музейними працівниками - науковцями. Нервозна обстановка склалася, зокрема, у Чернігівському державному музеї, а саме створення на його базі соціального музею неминуче призвело б до істотної переорієнтації усієї діяльності закладу. Співробітники на чолі з завідуючим музеєм М. Г. Вайнштейном виступили проти цього "експерименту", але впевненості у майбутньому не було. Ці настрої засвідає у січні 1926 р. у приватному листі П. І. Смолічев³⁷. Провідні науковці справедливо вважали, що "сама ідея соціального музею не достатньо ясна, і щого ідеєю намагаються зробити музей примітивно-популярним кабінетом для

дівляції неписьменних", а услідке зволікання із запровадженням цієї ідеї у життя функціонери класифікують як саботаж³⁶.

Створення соціальних музеїв, однак, не виправдовувало пов'язаних з ними сподівань. Це й зумовило досить гостру дискусію про місце та роль музеїв у системі наукових та культурно-освітніх закладів під час наради музейних співробітників України 25-27 травня 1926 р. у Харкові. У доповіді "Зміст та методи роботи музеїв" зазначалося, що музеї мають бути: 1) державними сховищами пам'яток; 2) науково-дослідними установами, що повинні здійснювати дослідження усіх пам'яток на певній території й готувати кваліфіковані кадри музейних працівників; 3) освітніми установами, що розповсюджують знання про минуле і сучасне³⁹.

Цілком актуально їй переконливо звучить і сьогодні визначення типології музейних закладів: "за основу усталення музеїв крайового та місцевого значення треба взяти переважно комплексове відображення місцевого краю з усіх боків його життя. Але для музеїв крайового значення може бути припущено і певна спеціалізація по тій чи іншій галузі знання в межах свого територіального обсягу"⁴⁰. На початку 30-х рр. перебувала усієї діяльності музейних установ "шляхом включення музеїв у єдине русло будівництва соціалізму" набула цілеспрямованого характеру. Це неминуче призвело до згортання науково-дослідницької та збиральницької роботи, що вкрай негативно позначилося на подальшому розвитку історичного краєзнавства. Об'єднавши навколо себе і активно залучивши до вивчення історії та культури краю місцеву інтелігенцію, краєзнавців-аматорів, музеї відіграли у 20-ті рр. роль своєрідних науково-методичних і координаційних центрів краєзнавчого руху на місцях⁴¹.

З часу підпорядкування музеїв Укрнаці (1925 р.) наукова діяльність домінує серед інших напрямів роботи. З середини 20-х і до початку 30-х рр. діяльність музейних осередків спрямовується науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВАКом та ін.). У діяльності музеїв історико-краєзнавчого профілю переважали археологічні та етнографічні студії. Чи не найбільше уваги приділялось вивченню кустарних промислів та ремесел, що було викликано необхідністю дослідження продуктивних сил краю для раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності.

Напрочуд широким був діапазон досліджень з питань історії краю музейних працівників Чернігівщини.

Ще на зламі XIX-XX ст. на Чернігівщині складала досить поважна дослідницька традиція в галузі археологічного краєзнавства. Її репрезентували Т.Кибальчич, П.Добровольський, М.Ділев, С.Гатцук, Є.Корноухов, А.Верзилов та ін. Крім того, розкопки на Чернігівщині проводили відомі вчені А.Самоквасов, В.Антонович, В.Ляскоронський, Ф.Вовк. Започатковану ними справу в нових умовах успішно продовжили С.Г.Баран-Бутович, П.І.Смоличев, Ю.С.Виноградський, А.Г.Розанов, В.Г.Дроздов та ін. Влітку 1923 р. за ініціативою місцевих краєзнавців, яку підтримала Українська Академія наук, розгорнулося комплексне архітектурно-археологічне обстеження видатної пам'ятки давньоруської культури XI ст. Спасо-Преображенського собору⁴². З цією метою при Чернігівському губвиконкомі була створена так звана "Тимчасова комісія для проведення археологічного і архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова" до складу якої, крім кількох функціонерів, увійшли кращі наукові сили Чернігова - Я.М.Жданович, В.В.Дубровський, В.А.Шугаєвський, П.І.Смоличев, Б.К.Пилипенко, А.В.Верзилов, С.Г.Баран-Бутович, В.Г.Дроздов, які репрезентували музейні та архівні установи, навчальні заклади та інші краєзнавчі осередки, а також провідні київські фахівці в галузі давньоруської археології й архітектури М.О.Макаренко та І.В.Морплевський, відряджені до Чернігова Українською Академією наук⁴³. Незважаючи на скрутне фінансове становище, Чернігівський губвиконком віділив

необхідні кошти, і 9 липня 1923 р. було залучено розкопки й обміри. Безпосередню участь в них брали студенти наукового гуртка, що функціонував при Чернівецькому інституті народної освіти.

Роботи у Спаському соборі та довкола нього викликали неабиякий інтерес у городян. Місцева преса систематично інформувала своїх читачів про найцікавіші знахідки і випадки, що траплялися в процесі досліджень. Газетяри не обходили стороною і суперечливої реакції віруючих на розкопки поблизу однієї з найшанованіших святинь міста.

Протягом липня-серпня 1923 р. відбулося близько 50 засідань комісії, на яких не тільки розглядалися поточні справи, але й порушувалися наукові проблеми, коригувалася методика досліджень, аналізувалися здобуті матеріали. Часом протоколи засідань навіть нагадують докладний польовий щоденник. Значний інтерес становить аудіювання комісії з різними установами, реєстри знахідок і фотоматеріалів, що надійшли до музеєсховища.

Загалом, дослідження Спаського собору збагатило історичну науку шквалити фактами і спостереженнями, що були узагальнені у підсумкових публікаціях М. О. Макаренка та І. В. Морілевського⁴⁴. Діяльність Тимчасової комісії, яка припинила своє існування у вересні 1923 р., становила певний етап у вивченні стародавньої історії Чернігова: вчені чи не вперше дістали можливість цілеспрямовано і всебічно дослідити що видатну пам'ятку давньоруської культури XI ст., а також прилеглу до неї територію в межах колишнього дитинця. Водночас був нагороджений дуже повчальний досвід співробітництва місцевих і академічних осередків, концентрації зусиль і коштів на реалізації конкретної програми, що не втратив актуальності й нині. Нарешті, комісія вілчутно стимулювала подальші археологічні та історико-архітектурні студії на Чернівiвщині, які протягом 20-х рр. досягли незаперечних успіхів⁴⁵.

Згодом, у 1924 і 1926 рр. за участю П.І.Смолічева І.В.Морілевський здійснив архітектурно-археологічне дослідження ще однієї давньоруської пам'ятки Чернігова - Успенського собору Єлеського монастиря⁴⁶. Дуже важливе значення мали дослідження давньоруського курганного могильника у с. Шестовицях, що на березі Десни неподалік від Чернігова, та двох тамтешніх городищ. Зважаючи на загрозливий стан цієї унікальної пам'ятки, Чернівецький державний музей влітку 1925 р. спорядив до Шестовиці експедицію під керівництвом П.І.Смолічева. Кошти на проведення розкопок, що з перервами тривали три сезони, асигнували місцеві органи народної освіти. За авторитетним твердженням А.І.Байфельда, це були перші справи серйозні дослідження давньоруських курганів на Чернівiвщині у повогтневий період⁴⁷.

Загалом П.І.Смолічев дослідив понад 40 курганів X ст., що містали поховання за обрядами трупоспалення і трупопокладення, а також кілька кенотафів - поховань без мерців. Одинарні і парні (чоловіків-воїнів і жінок-рабинь) поховання, часто-густо з кіньми і спорядженням, були влаштовані у ямах і дерев'яних гробницях-зрубках⁴⁸. Поховальний інвентар складався із зброї, зняряд праці, побутових речей, прикрас. Крім того, археологи віднайшли арабські та візантійські монети, скандинавські застібки-фібули. Аналіз поховального обряду й інвентаря дозволив П.Смолічеву висловити обережне припущення щодо етнічної, зокрема, варязької, приналежності частини поховань. Згодом цю думку поглибили інші вчені, що вели розкопки в Шестовицях у повоенні роки. У цілому ж, здобуті П.Смолічевим матеріали мали важливе значення для вивчення процесу становлення феодальних відносин на території Київської Русі⁵⁰. Не випадково, отже, що саме 1925 р. він став дійним членом Всеукраїнського Археологічного комітету, а лещо пізніше співробітником Комісії Лівобережної України при Історичній секції УАН⁵¹.

Під керівництвом С.Г.Барана-Бутовича проводилися розшуки неолітичних стоянок та слов'янських селищ і городищ у межах Чернігівської округи і по течії р.Снова, у долині болота "Замглай", на узбережжі Дніпра і Десни. Було виявлено 13 нових об'єктів⁵². С.Г.Баран-Бутович очолив також проведення археологічних розкопок у Чернігові⁵³. На початку 30-х рр. було створено комісію по обстеженню та вивченню стану пам'яток, яка організовувала експедиції для дослідження неолітичних стоянок у межах Чернігівської округи. До розкопок найбільшої серед них - Мизинської 1932 р. було залучено місцевих краєзнавців, у тому числі і С.Г.Барана-Бутовича⁵⁴.

Співробітниками Сосницького музею на чолі з Ю.С.Виноградським було здійснене майже суцільне археологічне обстеження Середнього Подесення, що дало змогу виявити і дослідити близько 60 стоянок доби неоліту - бронзи, 9 раніше невідомих слов'янських городищ і 7 селищ⁵⁵. Чимало слов'янських старожитностей та пам'яток доби неоліту знайшли і вивчали працівники Конотопського музею на чолі з Я.Р.Морачевським⁵⁶. Під керівництвом директора Остерського музею А.Г.Розанова були проведені розкопки поселення трипільської культури поблизу с.Бвмника і давньоруського городища у с. Старогородці, здійснене фронтальне обстеження пам'яток Нижнього Подесення⁵⁷. Своєрідним підсумком діяльності остерських краєзнавців у цьому напрямку стало складання реєстру археологічних пам'яток Остра і його околиць та археологічної карти Остерщини⁵⁸.

Активно тривало збирання етнографічних матеріалів, внаслідок чого музеї збагатилися численними пам'ятками декоративно-ужиткового мистецтва⁵⁹. За участю працівників Чернігівського музею В.Г.Дроздова, М.Г.Вайнштейна та П.І.Смолічєва було виявлено унікальні муміфіковані поховання у скелі Воскресенської церкви містечка Седнева, які спричинили справжню сенсацію серед науковців, досліджено так звані Нові печери у Чернігові⁶⁰.

Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, а також воляних маннів і сукновалень, здійснене Б.А.Литовським та Б.К.Пилипенком⁶¹. Досить жваво проводилося збирання етнографічних матеріалів за програмою Всеукраїнської Академії наук співробітниками Остерського музею⁶². Одночасно співробітники музеїв Чернігівщини досліджували гончарство на Городнянщині і ткацтво в Олішівському та Березнянському повітах. Тривало вивчення міщанського побуту Чернігова, Любеча, Березної, Остра й Козельця⁶³.

Восени 1921 р. відомий український вчений А.І.Онищук розпочав стаціонарне вивчення села Старосілля Остерського повіту, де заснував першу спеціальну науково-дослідну станцію для проведення етнографічних досліджень. Протягом 1921-1923 рр. постійно проживаючи "в глухому, снігами занесеному селі", він досліджував окремі аспекти народної культури (рибальство, землеробство, народну техніку та житло). Це цілком відповідало опрацьованій А.І.Онищуком концепції етнографічних студій, мета яких, на думку дослідника, "полягає не тільки в збиранні фактів народного побуту, але й в одкриванні та пізнаванні законів їх виникнення, розвитку й замирання, в досліді над їх територіальним поширенням, етнічними впливами й запозиченнями і місцем в народному побуті"⁶⁴.

На основі зібраних вченим у Старосіллі експонатів 23 грудня 1922 р. у Києві було відкрито етнографічний музей з такими відділами: народна побутова техніка, харчування, "ловелтво", рибальство, хліборобство, скотарство, народна архітектура, одяг, комунікації і транспорт, громадське життя, порівняльне народознавство і видала стаціонарного дослідження села⁶⁵. Музей забув визнання далеко за межами України. Нові методи дослідження побуту села та експозицію музею високо оцінювали академіки М.Мурко з Праги, А.Багалій, М.Біляшівський, А.Кримський, професори М.Макаренко, С.Рудницький, Ф.Колєсса, А.Золотарьов, М. Яворський, С. Штенберг, французький вчений А. Мортель та інші.

Журнал "Життя і революція" писав: "Це єдиний музей на Україні та може і в цілому СРСР, що виробив свій особливий метод досліду матеріальної культури села... Інші музеї не мають такого повного увалення про життя села, показують лише один його бік - "святковий". Онисьук пішов іншим шляхом. Він збирає все, що стосується матеріальної культури селянина, все, що характеризує його побут і оточення. Такий метод дає змогу досліджувати життя селянина з літніх років протягом цілого життя, дає повну картину його техніки і культури. Це дає змогу наочно побачити, як селянин пристосовує своє життя до природних умов, до місцевості, серед якої живе. Визбиравши геть все з одного села, музей поширює свою працю і на сусідні села."⁶⁶

Згодом, взявши на озброєння досвід А.І.Онисьюка, науковці почали організовувати стаціонарні дослідження і в інших місцевостях. Так, у 1924 р. А.С.Шульгіною було відкрито етнографічну дослідну станцію у селі Жукин. Крім зібраних про село загальних відомостей, було досліджено ономастику, "ловецтво", рибальство, пасічництво, скотарство, хліборобство, городництво, народну їжу, техніку, меліорну і ветеринарію, весілля, родини і хрестини, літничий побут тощо. "За основу вивчення села, - зазначала дослідниця, - було положено всебічне дослідження одного господарства, і ці відомості доповнені були матеріалами, зібраними по інших господарствах та від різних спеціалістів, як от рибалки, теслярі, пасічники і т. п."⁶⁷

Результати своїх етнографічних досліджень А.І.Онисьук частково опублікував у статтях "Виріб човна в с. Старосілі Остерського повіту на Чернівщині", "Природні форми дерева в матеріальній культурі" (рукопис), "Рибальство: матеріали до монографії про с. Старосілля" (рукопис) та ін. Матеріали А.І.Онисьюка були використані його учнями та колегами при підготовці монографії про село Старосілля⁶⁷.

Одним із напрямів краєзнавчої роботи було опрацювання різноманітних методичних рекомендацій та інструктивних матеріалів. Заслугує на увагу "Програма для збирання предметів і відомостей етнографічних по Чернівській губернії"⁶⁸, яка стала науково-методичним порадником в царині етнографії для музейних працівників регіону. Місцеві музейні осередки сприяли поживаленню фольклорно-етнографічних студій. За їх участю створювалися етнографічні гуртки, комісії, товариства, краєзнавча діяльність яких охоплювала практично всі сторони життя краю⁶⁹.

Як відомо, у 20-ті рр. на музеї було покладено функції по охороні пам'яток історії та культури. Музейні працівники врятували від загибелі частину церковних шинностей, що підлягали вилаченню та утилізації, деякі монастирські бібліотеки і архіви, фамільні портрети з колишніх поміщицьких маєтків. Було обстежено і взято на облік найбільш цінні архітектурні споруди, які опинилися під загрозою знищення. До музейних фондів надійшли меморіальні речі й рукописи М.М.Коцюбинського, П.О.Куліша, А.І.Галбова, М.К.Заньковецької та інших видатних діячів української культури⁷⁰. Співробітники місцевих музеїв брали активну участь у діяльності новостворених громадських краєзнавчих осередків - наукових товариств, гуртків, комісій. При Чернівському музеї в першій половині 20-х рр. діяло губернське екскурсійно-виставочне бюро. Було розроблено маршрути історико-краєзнавчих екскурсій, які проводили досвідчені фахівці з метою поширення історичних знань, популяризації культурної спадщини минулого. Резорталася і видавнича діяльність музеїв. Так, чотири видання побачили світ зусиллями співробітників Чернівського музею⁷¹. Під керівництвом В.І.Маслова було започатковане видання "Бюлетеня Прилуцького музею", обпала номери якого сьогодні вже стали бібліографічною рідкістю. Крім цікавого інформаційного матеріалу, на сторінках "Бюлетеня" друкувалися наукові розвідки місцевих дослідників, а також квівських вчених С.І.Маслова та М.О.Макаренка⁷².

На жаль, внаслідок реорганізації наукових установ на початку 30-х рр., спостерігалось згортання історико-краєзнавчих досліджень у багатьох музеях України. Були ліквідовані провідні спеціалізовані інституції, що координували та спрямовували краєзнавчу діяльність місцевих осередків, зазнали переслідувань і провідні вчені - музейні працівники, необгрунтовано звинувачені у "націоналістичних" збоченнях. Негативні наслідки для історико-краєзнавчої діяльності музеїв мали рішення І Всеросійського музейного з'їзду, що орієнтували музеї на показ "ідей", а не "речей". Наслідком стало згортання краєзнавчої пошукової та збиральницької роботи місцевих музеїв.

На початку 30-х рр. краєзнавча робота на місцях поступово починає згасати. Ліквідація керівних центрів та закриття краєзнавчих періодичних видань призвели до її занепаду. Керівництво краєзнавчим рухом покладається на музеї. Проте через брак кваліфікованих кадрів (у 1939р. в 115 музеях України налічувалося всього 155 штатних співробітників) музейні заклади були неспроможні виконати ці функції⁷³.

Безглузді звинувачення в націоналізмі значної частини музейних працівників Чернігівщини знайшли яскравий відгук у місцевій пресі, яка запевняла, що саме у цей час "в багатьох музеях нашої області націоналістично-контрреволюційні елементи позивали свої кубла й використовували музеї для своєї буржуазно-націоналістичної пропаганди". Проведеними перевітками було нібито встановлено, що "кабінет муміфікації" Чернігівського музею був облаштований таким чином, що він подавав не антирелігійну пропаганду, а релігійну, а відділ первісного суспільства і феодалізму "не подавав марксистського розуміння рабовласницького суспільства".

"Класовий ворог орудував" у Конотопському музеї, який "названо ім'ям великого поміщика Лазаревського". У музеї були створені відділи "церковний куток" та "козацтво", а ось матеріалів з історії комуністичної партії і пролетарської революції там знайти не можна було". На чолі Прилуцького музею довгий час була донька попа, яка поповнювала експозицію "експонатами на релігійну тему" та "портретами поміщиків" замість "матеріалів з колгоспного будівництва, розвитку МТС"⁷⁴. А завідуючим Новгород-Сіверським музеєм, мовляв, збирався лише "матеріал кунст-камерного порядку і зовсім не приділялось уваги збору матеріалів, що висвітлювали класову боротьбу в регіоні"⁷⁵.

Як зазначається в акті перевірки музеїв Чернігівщини від 2 лютого 1934 р. "жоден з них не відповідає вимогам, що ставляться завданнями будівництва соціалізму та умовами загострення класової боротьби в період побудови соціалізму. Навпаки, в основу підбору експонатів покладена класово-ворожа буржуазно-націоналістична методологія"⁷⁶. Як невідкладне завдання розглядалася перевірка "політичної і фахової кваліфікації працівників музеїв" та докорінне "викриття буржуазно-націоналістичних елементів, що затесалися до музеїв і проводять там шкідницьку роботу"⁷⁷.

Реакція "правоохоронних" органів на виявлені недоліки не забарилася: ряд музеїв області було закрито з метою переобладнання експозицій, а музейні працівники зазнали гонінь і переслідувань. У 1938 р. провідні чернігівські музеєзнавці були звинувачені як учасники вигаданої контрреволюційної організації "Музейний центр" і репресовані, що негативно позначилося на рівні й масштабах історико-краєзнавчих досліджень та призвело до остаточного занепаду краєзнавчого руху в регіоні.

⁷³ Малишевская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX - начале XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1990. - С.12-13.

⁷⁴ Белей Д. І. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади // Український історичний журнал. -1972. -№1. -С.100-101; Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр.// Український історичний журнал. -1975. -№3.-С. 125.

⁷⁵ ДАЧО. -Ф.Р. -593. -Он. І. -Спр.1516. -Арк.67зв. -69.

⁷⁶ ДАЧО. -Ф.Р. -593. -Он. І. -Спр.1722. -Арк.159.

⁷⁷ ДАЧО. -Ф.Р. -593. -Он. І. -Спр.1516. -Арк.65 зв;Спр1722. -Арк. 159.

- ⁶ Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі - ІРЦНБ). -Ф. 279. -Спр. 829. - Арк. 1ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1516. -Арк.57зв; Спр.1722. -Арк.159.
- ⁷ Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі - ВР ІМФЕ). -Ф.43-9. -Спр. 376. - Арк. 5; ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1722. -Арк.159 зв.
- ⁸ ІРЦНБ. -Ф. 279. -Спр. 829. -Арк. 1; ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1516. -Арк.67зв; Спр.1722. -Арк.159 зв.
- ⁹ ІРЦНБ. -Ф. 279. -Спр. 329. -Арк. 2.
- ¹⁰ ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1722. -Арк.159 зв.
- ¹¹ Граб В. І. Якраве, неспокойне життя // Реабілітація історією. -Полтава, 1992. -С. 94.
- ¹² ПФДАЧО. -Ф.Р.99. -Оп. 1. -Спр.9. -Арк.22-24 зв.
- ¹³ Бюлетень Прилуцького окружного музею. -Прилуки, 1928. -№1. -С.1-5, 30-36.
- ¹⁴ Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Маслов Василь Іванович // Репресоване краєзнавство. -К, 1991. -С.345.
- ¹⁵ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. -К, 1989. -С.140.
- ¹⁶ Проект Конотопського уездного земського музею // Київська старина, -1900. -№10. -С. 7-13.
- ¹⁷ ЦДАВО. -Ф.166. -Оп.6. -Спр. 2046. -Арк.28.
- ¹⁸ Вайнштейн М. Конотопський окружний музей // Український музей. -К, 1927. -36. 1.-С. 253-255.
- ¹⁹ ЦДАВО. -Ф.166. -Оп.2. -Спр. 361. -Арк.3-17; ДАЧО. -Ф.Р.4999. -Оп. 2. -Спр.3115; Український музей. -К., 1927. -36.1. -С.255-256.
- ²⁰ Гітєєв С. Новгород Сиверський заповідник Провідник. -К, 1931. -С.3-5.
- ²¹ ДАЧО. -Ф.Р.65. -Оп. 1. -Спр.208. -Арк.89,182; Остерський краєзнавчий музей. -Інв. номер КП 12764/С-5712.
- ²² ВР ІМФЕ. -Ф.43-9. -Спр.371. -Арк.1.
- ²³ Філія ДАЧО у м. Ніжині (далі - НФ ДАЧО). -Ф.Р.393. -Оп. 1. -Спр.677. -Арк.25-25 зв.
- ²⁴ Василенко А. С. Літопис слави народної. -К, 1974. -С.17.
- ²⁵ ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1516. -Арк.138зв; Спр. 1535. -Арк.299 зв.-300 зв.
- ²⁶ ДАЧО. -Ф.Р.594. -Оп. 1. -Спр.83. -Арк.1-7.
- ²⁷ ДАЧО. -Ф.Р.539. -Оп. 1. -Спр.1; Спр.1535. -Арк.299зв.
- ²⁸ ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1516. -Арк.138-139.
- ²⁹ ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1850. -Арк.9.
- ³⁰ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. -К, 1989. -С. 146-147.
- ³¹ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922-1929 рр.) // Український історичний журнал. -1972. -№6. -С. 113-118.
- ³² Дубровський В. В. Музеї на Україні. -Харків, 1929. -С.37-38, 46,47.
- ³³ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. -К, 1989. -С. 162.
- ³⁴ ЦДАВО. -Ф.166. -Оп.1. -Спр. 692. -Арк.9-10.
- ³⁵ ВР ІМФЕ. -Ф.16. -Спр.30. -Арк.1.
- ³⁶ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА). -Ф.10. -№43. -Арк.1.
- ³⁷ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. -К, 1989. -С. 164-165.
- ³⁸ НА ІА. -Ф.9. -№206. -Арк.3.
- ³⁹ НА ІА. -Ф.9. -Спр.206. -Арк.3.
- ⁴⁰ Історичне краєзнавство в Українській РСР. -К, 1989. -С.122.
- ⁴¹ ДАЧО. -Ф.Р.15. -Оп. 1. -Спр.225. -Арк.139; Ф.Р.1844. -Оп.1. -Спр.1. -Арк.1.
- ⁴² Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. -К, 1993. -С.98.
- ⁴³ Макаренко М. Дослід на Чернігівському Спасом (Коротеньке зведення) // Записки історично-філологічного відділу УАН. -К., 1924. -Кн. IV. -С. 240-244; Моргалевський І. Про історично-архітектурний дослід над собором Спаса у Чернігові // Там само. -С.244-245; Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди року 1923 р.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. -К., 1928. -С. 184-196; Моргалевський І. Спасо-Преображенський Собор у Чернігові за новими дослідженнями // Там само. -С. 169-183; Коальберт Ж. На Чернігівських археологічних розкопках // Красное знамя (Чернігів). -1923. -29 июля.
- ⁴⁴ Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. "Тимчасова комісія для проведення археологічного і архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова" // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. -С. 148-149; Звагельський В. Б. Про дослідження Чернігівського Спаса у 1923 р. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. -С. 68-69; ДАЧО. -Ф.Р.1844. -Оп. 1. -Спр.1-2.
- ⁴⁵ ДАЧО. -Ф.Р.65. -Оп. 1. -Спр.620. -Арк. 141-142; Червоний стяг (Чернігів). -1927. -6 серпня; Моргалевський І. Успенська церква Єлеського монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. -К., 1928. -С. 197-204; Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. -Чернігів, 1931. -Праці історично-краєзнавчої секції. -Т.1. -С. 34-35.
- ⁴⁶ Блафельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. -К., 1977. -С. 3, 11.
- ⁴⁷ НА ІА. -Ф.6. -№24-41, 117; Красное знамя (Чернігів). -1925. -14 июня; Червоний стяг (Чернігів). -1927. -5 серпня, 20 серпня; Україна. -1926. -Кн.1. -С. 178-180.
- ⁴⁸ Смоличев П. Подвійні поховання Х сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. -Чернігів. -1931. -Праці історично-краєзнавчої секції. -Т.1. -С. 56-64.
- ⁴⁹ Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.). -К., 1957. -С. 22, 289-290.
- ⁵⁰ Записки історично-філологічного відділу УАН. -К., 1927. -Кн.ХІ. -С.Х-ХІ; Коваленко О.Б., Ткаченко В. В. Археолог за покликанням (П. І. Смоличев) // Репресоване краєзнавство. -К., 1991. -С.279-283; Сохань П. С. Ульянівський В. І., Кривавий С. М. М. С. Грушевський і АСАПЕМА. -К., 1993. -С.186.
- ⁵¹ ЦДАВО. -Ф.166. -Оп. 8. -Спр.443. -Арк. 62-63 зв., 81; Оп. 6. -ТМ. -Спр.3463. -Арк. 45.
- ⁵² ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1850. -Арк. 15.
- ⁵³ Бабенко А. А. Із досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х -на початку 30-х років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. -К., 1991. -С.26.
- ⁵⁴ ЦДАВО. -Ф.166. -Оп. 6. -Спр.2046. -Арк. 36-37; ІРЦНБ. -ф. X. -Спр. 12115. -Арк. 1-2; ВР ІМФЕ. -Ф.43-9. -Спр.393. -Арк.1-4; НА ІА. -Ф.ВУАК. -№109/19. -Арк. 1-6. -116/26. -Арк. 1-3. -116/18. -Арк.1. -202/8-а. -Арк. 1-10. -327/9. -Арк.1-16. -327/12. -Арк.1-5; Ф.ВУАК. -СІМК. -№№ 474. -Арк.2. -511. -Арк. 1-3; Коваленко О. Б., Ткаченко В. В., Ясновська А. В. Виноградський Юрій Степанович // Репресоване краєзнавство. -К., 1993. -С.335-336.
- ⁵⁵ НА ІА. -Ф.ВУАК. -№№109/4. -Арк. 1-2. -102/40. -Арк. 1-13. -309/9. -Арк.1-36. -309/8. -Арк.1-36. -327/3. -Арк.1-8; ЦДАВО. -Ф.166. -Оп. 8. -Спр.443. -Арк. 173.
- ⁵⁶ Остерський краєзнавчий музей. -Інв.№ КП 12764/С 5712; ДАЧО. -Ф.Р.65. -Оп. 1. -Спр.208. -Арк. 182. -НА ІА. -Ф.ВУАК. -№№46/17. -Арк. 1. -109/16. -Арк. 1-8. -116/40. -Арк.1-8. -116/13. -Арк.1.
- ⁵⁷ НА ІА. -Ф.ВУАК. -№17. -Арк. 21-22; ЦДАВО. -Ф.166. -Оп. 8. -Спр.443. -Арк. 184-188; НФ ДАЧО. -Ф.Р.393. -Оп.1. -Спр.677. -Арк.25-25 зв.
- ⁵⁸ Етнографічний кружок // Красное знамя (Чернігів). -1923. -11 июля.
- ⁵⁹ ДАЧО. -Ф.Р.593. -Оп. 1. -Спр.1739. -Арк. 49-55; Ф.Р.608. -Оп. 1. -Спр.122. -Арк. 78; ЦДАВО. -Ф.166. -Оп. 5. -Спр.729. -

- Арк. 395, 405; Вайнштейн М. Жизнь Черниговского Госмузея // Приложение к газете "Червоний стяг". - Утренний випуск. - 1926. - 3 декабря; Смоличев П. Редкое открытие // Красное знамя (Чернигов). - 1924. - 17 февраля.
- ⁶¹ ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп.8. - Спр. 443. - Арк. 62-63 зв., 82; Оп. 6. - Т. 11. - Спр. 3463. - Арк. 45; Репресоване краєзнавство. - К., 1993. - С. 238-244, 338-339, 344-345, 347-348; Ткаченко В. В., Ясноўська Л. В. Історико-краєзнавча діяльність музеїв Чернігівщини у 20-ті рр. // V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" (Жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. - Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 441-442.
- ⁶² ДАЧО. - Ф.Р. -65. - Оп. 1. - Спр.208. - Арк. 182; Остерський краєзнавчий музей. - Інв.№ КП 12764/С-5712; ЦДАВО. - Ф.166. - Оп.6. - Т.11. - Спр.3462. - Арк. 45.
- ⁶³ ЦДАВО. - Ф.166. - Оп.6. - Т.11. - Спр. 3463. - Арк. 1-2, 45.
- ⁶⁴ Онцишук А. Уваги в справі систематичних дослідів над матеріальною культурою нашого села // Побут. - 1928. - №1. - С.4.
- ⁶⁵ Заглада Н. Провідник по музею антрополога та етнологі ім. Хв. Вовка. Відділ монографічного дослідження села. - К., 1930.
- ⁶⁶ Київський етнографічний музей // Життя і революція. - 1925. - №8. - С.74-77.
- ⁶⁷ ВР ІМФЕ. - Ф.43-7. - Спр. 300-305; Заглада Н. Б. Побут селянської дитини. - К., 1929; П'я ж. Харчування в с. Старосілі. - К., 1929; Стельмахівич М. І. Народні педагогічні погляди на дитину // Народна творчість та етнографія. - 1989. - №5. - С. 18-25.
- ⁶⁸ Трудове виховання (Чернигов). - 1920. - №7. - С.27-30.
- ⁶⁹ Береловський І. П. Ювілей інституту ім. М. Т. Рильського АН УРСР // Народна творчість та етнографія. - 1986. - №4. - С.13-21; Його ж. Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика. - К., 1968. - С. 17.
- ⁷⁰ Чернігівський державний музей // Наука на Україні. - 1927. - № 2-4. - С.243-247; НФ ДАЧО. - Ф.Р. -393. - Оп. 1. - Спр.677. - Арк. 25-25 зв; ДАЧО. - Ф.Р. -593. - Оп. 1. - Спр.1516. - Арк. 67 зв. -70, 138-140. - Спр. 1850. - Арк. 14, 36, 46-47 зв; ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп.5. - Спр.729. - Арк.398-398 зв. - Оп.6. - Т.11. - Спр. 3463. - Арк. 3, 19.
- ⁷¹ Карачевська Л. Ювілейна виставка М. Кошобинського. Провідник. Чернігів, 1928; Тарунцова М. Портрети червоної вистави. - Чернігів, 1930; Пилипенко Б. К. Ксилографи Чернігівського державного музею. - Чернігів, 1925; Дроздов В. Виставка "Релігія чи наука" (1924-1927). - Чернігів, 1928; Нестуля О. О. Мистецтво було його мрією. (Б. К. Пилипенко) // Репресоване краєзнавство. - К., 1993. - С.240.
- ⁷² Білетень Прилуцького окружного музею. - Прилуки, 1928. - №1. - С. 1-39; Прилуки 1929. - №2. - С. 1-85; Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Маслов Василь Іванович // Репресоване краєзнавство. - К., 1993. - С. 345-346.
- ⁷³ Васпаєнко А. С. Літопис славян народної. - К., 1974. - С.36.
- ⁷⁴ Золотарьов М. Увагу музеям // Більшовик (Чернігів). - 1934. - 15 квітня.
- ⁷⁵ ЦДАВО. - Ф.166. - Оп.11. - Спр.361. - Арк.3 зв.-4.
- ⁷⁶ Державний архів Сумської області (мал. - ДАСО). - Ф.Р. -6434. - Оп.1. - Спр.57. - Арк.5.
- ⁷⁷ Золотарьов М. Увагу музеям // Більшовик (Чернігів). - 1934. - 15 квітня.

ЗМІСТ

Журавльова Т.П.	Нашааки Тарновських.	3
Линюк А.П.	Матеріали родини Тарновських у Державному архіві Чернігівської області.	16
Половнікова С.О.	Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського мовою документів.	19
Сита А.Ф.	Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII-XIII ст. біля с. Шестовиця.	27
Ясновська А.В.	Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981-1998 рр.).	32
Мудрицька В.Г., Черненко О.Є.	Колекція В.А.Богусевича з розкопок у Чернігові в 1947-1953 рр. у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	42
Ситий І.М.	Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	46
Населевець Н.Д.	Листи Ганни Барвінок до В.В.Тарновського-молодшого у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	50
Ларіонова А.П.	Колекція музичних інструментів у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	68
Арендар Г.П.	Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	72
Штанкіна І.В.	Бісерні вишивки як частина художнього та культурного життя дворянських маєтків на Чернігівщині кінця XVIII-першої половини XIX ст.	76
Светашова І.В.	Наперсні хрести XVI-XX ст. в колекції мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	85
Зайченко В.В.	Вибійчані тканини в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.	88
Сергєєва С.М.	Чернігівщина часів Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) (за матеріалами місцевої преси).	113
Ісаєнко О.І.	Микола Петрович Ліневич.	122
Ткаченко В.В.	Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20-30-х рр. XX ст.	129

Збірник наукових праць

Скарбниця української культури Випуск 2

Редколегія О.Б.Коваленко (голова) та ін.

Підп. до друку 18.05.2002 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 16,3 Обл. вид. арк. 14,8 Ілюстрації 1,45 Тираж 300. Замов. 487

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру науково-технічної і економічної інформації 14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво Держкомінформу України серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.